

ज्ञानगंगा घोषचरी

यशवंतराव

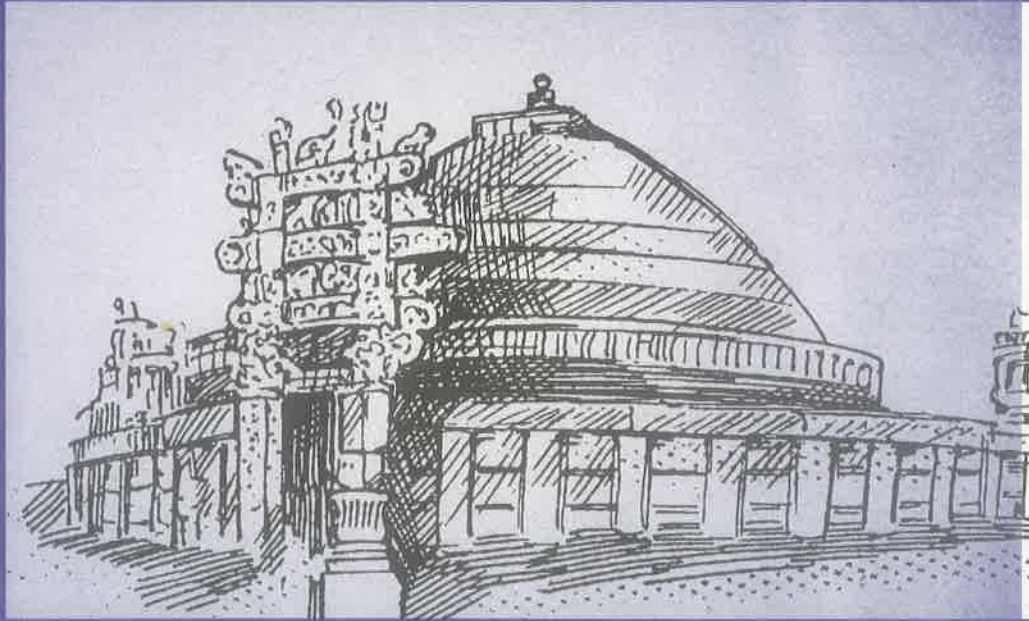
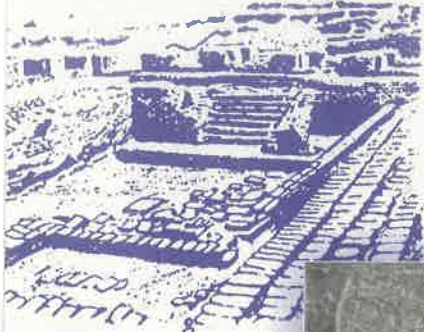
चव्हाण

महाराष्ट्र

मुक्त विद्यापीठ

HIS 280

प्राचीन भारत
(प्रारंभ ते यादव काल)

३. प्राचीन भारत: आर्थिक व सामाजिक वाटचाल

ज्ञानगंगा घरोघरी

यशवंतराव

चव्हाण

महाराष्ट्र

मुक्त विद्यापीठ

HIS 280

प्राचीन भारत: प्रारंभ ते यादवकाळ

पुस्तक तिसरे

प्राचीन भारत : आर्थिक व सामाजिक वाटचाल

लेखक : प्रा. डॉ. सौ. सरल धारणकर

घटक १ : आर्थिक इतिहास	१
घटक २ : सामाजिक जीवन	१२
घटक ३ : सांस्कृतिक जीवन	२४
घटक ४ : दक्षिण भारताची राजकीय व सांस्कृतिक वाटचाल	४२

यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

कुलगुरु : डॉ. आर. कृष्णकुमार

मानव्यविद्या व सामाजिकशास्त्रे विद्याशाखा परिषद

डॉ. रमेश वरखेडे संचालक मानव्यविद्या व सामाजिकशास्त्रे विद्याशाखा य. च. म. मुक्त विद्यापीठ, नाशिक	श्रीमती शिवरंजनी पांडे अधिव्याख्याता मानव्यविद्या व सामाजिकशास्त्रे विद्याशाखा य. च. म. मुक्त विद्यापीठ, नाशिक	प्रा. यशवंत कळमकर २४१०, सोनगीर वाडी वाई ४१२ ८०३ प्रा. हिंदुराव वायदंडे सहा. ग्रंथपाल, आय.आय.टी. मुंबई श्री. महेश म्हात्रे संपादक, नागपूर तरुण भारत नागपूर प्रा. शैलेंद्र देवळणकर १५, रुक्मिणी अपार्टमेंट चेतनानगर, औरंगाबाद डॉ. सरल धारणकर १२, ओंकार, पाटील लेन नं. ३ कॉलेज रोड, नाशिक - ५
डॉ. पंडित पलांडे संचालक वाणिज्य व व्यवस्थापनशास्त्र विद्याशाखा य. च. म. मुक्त विद्यापीठ, नाशिक	डॉ. शरणकुमार लिंबाळे प्रपाठक मानव्यविद्या व सामाजिकशास्त्रे विद्याशाखा य. च. म. मुक्त विद्यापीठ, नाशिक	
डॉ. नारायण चौधरी प्रपाठक मानव्यविद्या व सामाजिकशास्त्रे विद्याशाखा य. च. म. मुक्त विद्यापीठ, नाशिक	डॉ. सुरेश पाटील अधिव्याख्याता, विद्यार्थी मूल्यमापन तंत्रज्ञान केंद्र य. च. म. मुक्त विद्यापीठ, नाशिक	
डॉ. नरेंद्र बोखारे प्रपाठक, शिक्षणशास्त्र विद्याशाखा य. च. म. मुक्त विद्यापीठ, नाशिक	श्री. नामदेवराव शिंदे सहायक संचालक विभागीय व अभ्यासकेंद्र व्यवस्थापन केंद्र य. च. म. मुक्त विद्यापीठ, नाशिक	
श्री. उमेश राजदेकर वरिष्ठ अधिव्याख्याता मानव्यविद्या व सामाजिकशास्त्रे विद्याशाखा य. च. म. मुक्त विद्यापीठ, नाशिक	श्री. विजयकुमार पाईकराव अधिव्याख्याता शिक्षणशास्त्र विद्याशाखा य. च. म. मुक्त विद्यापीठ, नाशिक	

तज्ज्ञ सल्लागार (इतिहास)

डॉ. हरिभाऊ अ. फडके (सेवानिवृत्त प्राध्यापक, कुरुक्षेत्र विद्यापीठ) 'अंकुर', फ्लॉट नं. २, बिल्डिंग नं. ३ नरसिंहनगर, नाशिक	प्रा. डॉ. सौ. सरल धारणकर १२, ओंकार, पाटील लेन नं. ३ कॉलेज रोड, नाशिक - ५	प्रा. उमेश बगाडे इतिहास विभाग, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद	प्रा. डॉ. शांता कोटेकर इतिहास विभाग, नागपूर विद्यापीठ नागपूर
डॉ. सुहास राजदेकर इतिहास विभाग, बिटको कॉलेज नाशिकरोड	डॉ. ना. गो. भवरे पद्मपाणी, फ्लॉट नं. १८, बिल्डर्स सोसायटी, नंदनवन कॉलनी औरंगाबाद	डॉ. प्रभाकर देव रघुकुल, ६२-अ, गणेशनगर, नांदेड	प्रा. डॉ. ज. वि. नाईक (सेवानिवृत्त इतिहास विभाग प्रमुख, मुंबई विद्यापीठ) १२/२६८, स्वरंगंगा, चैतन्यनगर वाकोळा ब्रिजजवळ, सांताक्रूझ (पश्चिम), मुंबई
डॉ. राजा दीक्षित इतिहास विभाग, पुणे विद्यापीठ गणेशखिंड, पुणे	डॉ. आर. एस. गायधनी (सेवानिवृत्त इतिहास विभाग प्रमुख स. प. महाविद्यालय, पुणे) ३०, मॉडेल कॉलनी, कॉलेज रोड, नाशिक	प्रा. डॉ. आर. एस. मोरवंचीकर (सेवानिवृत्त विभाग प्रमुख, सेंटर फॉर टुरिझ अँड मिनिस्ट्रेशन, औरंगाबाद) १६, संभाजीनगर, पहाडासिंगपुरा, मकबन्याच्यामागे, औरंगाबाद	डॉ. अरुण भोसले इतिहास विभाग, शिवाजी विद्यापीठ कोल्हापूर

लेखक

प्रा. डॉ. सौ. सरल धारणकर
१२, ओंकार, पाटील लेन नं. ३
कॉलेज रोड, नाशिक - ५

अभ्यासक्रम संयोजक

श्री. उमेश राजदेकर
वरिष्ठ अधिव्याख्याता
मानव्यविद्या व सामाजिकशास्त्रे विद्याशाखा
य. च. म. मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

संपादक

प्रा. र. ना. गायधनी
३०, मॉडेल कॉलनी, कॉलेज रोड
नाशिक

निर्मिती

श्री. आनंद यादव

व्यवस्थापक, ग्रंथनिर्मिती केंद्र, य. च. म. मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

(First edition developed under DEC development grant.)

© २००३, यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक □ प्रथम प्रकाशन : जानेवारी २००३ □ प्रकाशन क्रमांक : ११६९

□ अक्षरजुळणी : अक्षर डी.टी.पी. युनिट, नाशिक

□ पुनर्मुद्रण : ऑगस्ट ०५, जून ०६, फेब्रु ०७, एप्रिल ०७, एप्रिल ०८, डिसे. ०८, मार्च ०९, जून ०९, सप्टेंबर ०९, नोव्हेंबर ०९, मे १०, मे ११, मे १२, ऑगस्ट १३.

□ मुद्रक : ओरिएंट प्रेस लि., एल-३१, एम.आय.डी.सी. एरिया, तारापूर, जि. ठाणे.

□ प्रकाशक : डॉ. प्रकाश अतकरे, कुलसचिव, यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक ४२२ २२२

ISBN 81-8055-032-X

(HIS 280-3)

प्रास्ताविक

‘प्राचीन भारत (प्रारंभ ते यादवकाळ)’ या अभ्यासक्रमातील ‘प्राचीन भारत : आर्थिक व सामाजिक वाटचाल’ हे तिसऱ्या क्रमांकाचे पुस्तक आहे. या पुस्तकात एकूण चार घटक आहेत.

मौर्यांची सत्ता स्थापन झाल्यानंतर देशाच्या बऱ्याच मोठ्या भागावर एकछत्री साम्राज्याची स्थापना झाली, राजकीय स्थैर्य लाभले. परिणामी व्यापार-उद्योग यात वाढ झाली. शेती, पशुपालन विकसित झाले. आर्थिक जीवन स्थिरावत गेले. परकीय आक्रमणाचे आर्थिक जीवनावरही परिणाम घडून आले. मौर्यकाळात बहुतेक लोक खेड्यात राहत. त्यांचा प्रमुख व्यवसाय शेती होता. समाजाच्या एकूण गरजा भागविणारे व्यवसाय त्यांच्या कुटुंबाकडे असत. व्यावसायिकांच्या संघटना होत्या. मौर्यांचा इतिहास जाणून घेण्यासाठी कौटिल्याच्या ‘अर्थशास्त्र’ या ग्रंथाचा मोठा उपयोग होतो. शेती, पशुपालनाबरोबरच साखर, कापड, मद्य, इत्यादी उत्पादन होत असे. खनिजसंपत्ती मुबलक प्रमाणात उपलब्ध होत असे. हस्तकला उद्योगही या काळात विकसित झाले. अर्थव्यवस्था नियंत्रित करण्यासाठी सत्तावीस प्रशासकीय अधिकाऱ्यांची नेमणूक केलेली होती. मौर्यकाळात वाहतुकीच्या मार्गातही वाढ झाली. साम्राज्याच्या सीमेपर्यंत जाणारे राष्ट्रीय महामार्ग या काळात होते.

मौर्योत्तरकाळात परकीय आक्रमणांमुळे परकीयांशी संबंध येत गेला. त्यामुळे परदेशी बाजारपेठा उपलब्ध होऊन उद्योगधंदे भरभराटीस आले. मौर्योत्तर कालखंड हा भारतीय व्यापाराच्या दृष्टीने महत्त्वपूर्ण कालखंड ठरला. अंतर्गत व परदेशी व्यापाराला उपयुक्त असे जलमार्ग विकसित होत गेले; बंदरांचा विकास झाला. व्यापार व्यवस्थापनाच्या वाढीबरोबरच नागरीकरण घडून आले. आर्थिक समृद्धी आली.

गुप्तकाळात भौतिक प्रगतीचे युग मानले जाते. गुप्तकाळात शेतीची अधिक प्रगती झाली. पाटबंधारे, कालवे बांधण्यात आले. विविध व्यवसाय व उद्योगांची वाढ झाली. कापड, सोने, जवाहीर, कलाकुसरीची कामे यांत वाढ झाली. अंतर्गत व परदेशी व्यापार वाढला. हर्षवर्धनाच्या काळातही शेती, उद्योग, नागरीकरण यांत वाढ झाली. खेडी स्वयंपूर्ण होण्यास गती मिळाली. या पुस्तकातील पहिला घटक ‘आर्थिक इतिहास’ यात आपण मौर्यकालीन आर्थिक परिस्थिती, मौर्योत्तर आर्थिक जीवन, गुप्तकाळ, हर्षवर्धनकालीन अर्थव्यवस्था या सर्वांचा विस्ताराने अभ्यास करणार आहोत.

मौर्यकाळात शांतता, सुरक्षितता, आर्थिक सुबत्ता यांमुळे लोक सुखी, समाधानी होते. त्यांचे नैतिक जीवन उंचावलेले होते. मेगॅस्थिनिजचा ‘इंडिका’ आणि चाणक्याचा ‘अर्थशास्त्र’ हे दोन ग्रंथ यादृष्टीने महत्त्वपूर्ण ठरतात. या काळात धर्माचरणास महत्त्व होते. वर्णाश्रमधर्माची कल्पना अधिक दृढ झाली. एकत्र कुटुंबपद्धती अस्तित्वात होती. स्त्रियांना समाजात प्रतिष्ठा होती. शिक्षणाचा प्रसार झाला. गुरूकुले ही शिक्षणाची केंद्रे होती. तत्त्वज्ञान, वेद, अर्थशास्त्र, इत्यादी विषयांच्या संदर्भात ज्ञान दिले जाई. मौर्योत्तरकाळातील परकीयांच्या राजकीय आक्रमणांमुळे समाजात धर्म, कला, साहित्य या क्षेत्रांत देवाणघेवाण झाली. भारतीय समाजजीवनात बदल घडून आले. त्याकाळाच्या वर्णव्यवस्थेने परकीयांना आपल्यात सामावून घेतले. परकीयांनी नव्या चालीरीती, पोशाख आणले. परकीयांनी भारतीय धर्माचा स्वीकार, प्रचार केला. समाजाचे वर्गीकरण उलवरगट, आयरगट, परदवरगट अशा विविध गटांत झाले.

गुप्तकाळात अनेक उपजाती निर्माण झाल्या. कारण परकीय आक्रमक भारतीय समाजात सामावले गेले. गुप्तकाळात राज्यात शांतता व स्थैर्य असल्याने व्यापार-व्यवसाय वाढीस चालना मिळाली. ग्रामपंचायती व जातिपंचायतीचे महत्त्व वाढले.

हर्षवर्धनाच्या काळात समाजात पूर्वीप्रमाणे वर्णव्यवस्थेचा पगडा होता. विविध धर्मांचे लोक एकमेकांशी सहिष्णुतेने वागत. कर्मकांडाचे स्तोम माजले. क्षत्रियांच्या हाती राजकीय सत्ता होती तर आर्थिक सूत्रे वैश्यांच्या हाती होती. हर्षवर्धनाच्या काळात वस्त्रे विणण्याची कला सर्वोच्च स्थानावर पोचली होती. या पुस्तकातील

दुसरा घटक 'सामाजिक जीवन' यात आपण मौर्यकालीन व मौर्योत्तरकाळातील सामाजिक जीवन, दक्षिण भारतातील जीवनपरंपरा, गुप्तकालीन व हर्षवर्धनकालीन समाजजीवन या सर्वांचा विस्ताराने अभ्यास करणार आहोत.

भारतीय कला व वास्तुशास्त्र फार प्राचीन काळापासून समाजाचे सांस्कृतिक जीवन समृद्ध करीत आले आहे. मौर्यराजांनी कलाकार व कारागिरांना राजाश्रय दिला. पाटलीपुत्र या राजधानीत वाडे, इमारती यांच्या अप्रतिम वास्तू होत्या. सुबक नक्षीकाम त्यावर होते. स्तूप, चैत्य आणि विहार ही मौर्यकालीन स्थापत्यशास्त्राची खास वैशिष्ट्ये आहेत. सम्राट अशोकाने उभे केलेले स्तंभ भारतीय शिल्पकलेचे उत्तम नमुने आहेत. या काळात भाषा, लिपी, साहित्य यांतही भरभराट झाली. पाली भाषेस राजाश्रय मिळाला. विष्णुगुप्त उर्फ आर्य चाणक्य उर्फ कौटिल्य याने 'अर्थशास्त्र' हा ग्रंथ लिहिला. तक्षशिला, नालंदा ही विद्यापीठे प्रसिद्ध होती.

मौर्योत्तर काळातही भारतीय साहित्य समृद्ध होत गेले. कुशाण राजाच्या राजाश्रयामुळे बौद्ध तत्त्वज्ञ अश्वघोषाने 'बुद्धचरित' आणि 'सौंदरानन्द' हे संस्कृत काव्यग्रंथ लिहिले. या काळात उपनिषदांचे तत्त्वज्ञान पद्धतशीरपणे मांडण्याचे कार्य झाले.

गुप्तकाळात कालिदास हा सर्वश्रेष्ठ कवी व नाटककार होऊन गेला. 'मृच्छकटिक' हे शुद्रकाचे नाटक आजही लोकप्रिय आहे. विशाखदत्ताचे राजकीय नाटक 'मुद्राराक्षस', भारवीचे 'किरातार्जुनीय', सुबंदूचे 'वासवदत्ता' ही नाटके प्रसिद्ध आहेत. या काळात आर्यभट्ट हा गणित, खगोलशास्त्रातील मोठा तज्ज्ञ होऊन गेला. कलेच्या क्षेत्रातही गुप्तकाळात मोठी प्रगती झाली. गुप्तकालीन कलेचा काळ म्हणजे अजिंठांच्या लेण्या होय. संगीतालाही प्राधान्य देण्यात आले.

हर्षवर्धनाच्या काळात शिक्षण, साहित्य यांस महत्त्व दिले गेले. मोठी विश्वविद्यालये होती, त्यात हजारो विद्यार्थी शिक्षण घेत. या काळात विद्वानांना राजाश्रय मिळाल्याने साहित्यात भर पडली. बाणभट्ट, माधव कवी, भर्तृहरि यांनी मोठे योगदान दिले. हर्षवर्धनानंतरही स्थापत्य कला, शिल्पकला, चित्रकला यांस त्या त्या राजांनी प्रोत्साहन दिले. कर्लींग मंदिरशैली, खजुराहो, गुजराथचे मंदिरशिल्प, इत्यादी काही ठळक उदाहरणे होत.

या पुस्तकातील तिसरा घटक 'सांस्कृतिक जीवन'. यात आपण मौर्यकालीन स्थापत्य, कला व साहित्य यांतील प्रगती, मौर्योत्तरकालीन आणि कनिष्काच्या काळातील साहित्य व कलेची प्रगती, गुप्तकालीन साहित्य व कलेचा झालेला विकास आणि गुप्ततरकाळातील सांस्कृतिक विकास या सर्वांचा विस्ताराने अभ्यास करणार आहोत.

दक्षिण भारतात मानवाचे जीवन अस्थिर असले तरी मानवाची वस्ती तेथे वाढीस लागली होती. दक्षिणेकडील लोकांचा उत्तरेकडून आलेले व्यापारी तसेच हिंदू, बौद्ध, जैन पंथांचे शिल्प आणि प्रसारक यांच्याशी संपर्क येत गेला. सामाजिक, आर्थिक व राजकीय जीवनाबरोबरच राजकीय जीवन विकसित होत गेले. या काळातील माहिती, उत्खनने, संगम, साहित्य, शिलालेख, इत्यादींमधून मिळते. सातवाहनांनी महाराष्ट्र, आंध्र, कर्नाटक, काठेवाड या भागात आपली सत्ता प्रस्थापित केली. गौतमीपुत्र सातकर्णी, श्री पुलुयामी, यशश्री सातकर्णी, इत्यादी सातवाहन राजांनी राज्य केले. सातवाहनांच्या सामर्थ्यवान व कार्यक्षम सत्तेमुळे निरनिराळ्या क्षेत्रात प्रगती झाली. शिल्पकला, मूर्तिकला, चित्रकला, इत्यादींची निर्मिती झाली. सातवाहनांनंतर वाकाटकांचे राजघराणे सत्तेवर आले. वाकाटक घराण्याचा संस्थापक विंध्यशक्ती होता. मध्य प्रदेश, वन्हाड, मराठवाडा, इत्यादी ठिकाणी वाकाटकांनी राज्यविस्तार केला. वाकाटकांनंतर चालुक्य घराणे सत्तेवर आले. पहिल्या पुलकेशीने चालुक्य घराण्याची सत्ता स्थापन केली. त्यानंतर किर्तिवर्मा, मंगलराज, इत्यादींनी राज्यविस्तार केला. यानंतर स्वतःला श्रीकृष्णांच्या यादवांचे वंशज मानणारे राष्ट्रकूट घराणे सत्तेवर आले. कृष्णराज, ध्रुव, धारावर्ण व दुसरा गोविंद, इत्यादींनी राज्य केले व मोठा साम्राज्यविस्तार घडवून आणला. त्यानंतर कांचीचे पल्लव घराणे, चोळ घराणे सत्तेवर आले. याशिवाय चेर, संगम, इत्यादी अन्य राज्येदेखील दक्षिण भारतात होती. या पुस्तकातील शेवटचा चौथा घटक 'दक्षिण भारताची राजकीय व सांस्कृतिक वाटचाल' या घटकात आपण सातवाहन घराणे, वाकाटक घराणे, चालुक्य घराणे, पांड्य घराणे, आदी घराण्यांचा आणि दक्षिण भारतातील साहित्य व कला यांतील प्रगतीचा अभ्यास विस्ताराने करणार आहोत.

प्राचीन भारत : प्रारंभ ते यादवकाल (HIS 280)

अभ्यासक्रम

पुस्तक १ : प्राचीन भारताची सांस्कृतिक ओळख (प्रारंभ ते ख्रिस्तपूर्व ६००)

घटक १ : प्राचीन भारत संकल्पना, स्वरूप व व्याप्ती

घटक २ : भारतीय मानवाची वाटचाल व वसाहती

घटक ३ : सांस्कृतिक जीवनाचा उदय व विकास

घटक ४ : वैदिक व उत्तर वैदिक कालखंड

घटक ५ : जैन, बौद्ध धर्म व महाकाव्यांचा कालखंड, चार्वाकादी पंथांचा उदय व विकास

पुस्तक २ : प्राचीन भारत : राजकीय स्थित्यंतरे

घटक १ : भारतीय गणराज्ये आणि महाजनपदे

घटक २ : मगध साम्राज्याचा उदय

घटक ३ : मौर्योत्तर भारत : शुंग, कण्व, नाग, सातवाहन

घटक ४ : गुप्त, वाकाटक, वर्धन कालखंड

घटक ५ : परकीय आक्रमणे आणि सांस्कृतिक अभिसरण

घटक ६ : चालुक्य, राष्ट्रकूट व यादव कालखंड

पुस्तक ३ : प्राचीन भारत : आर्थिक व सामाजिक वाटचाल

घटक १ : आर्थिक इतिहास

घटक २ : सामाजिक जीवन

घटक ३ : सांस्कृतिक जीवन

घटक ४ : दक्षिण भारताची राजकीय व सांस्कृतिक वाटचाल

घटक १ : आर्थिक इतिहास

अनुक्रमणिका

- १.० उद्दिष्टे
- १.१ प्रास्ताविक
- १.२ विषय-विवेचन
 - १.२.१ मौर्यकालीन आर्थिक परिस्थिती
 - १.२.२ मौर्योत्तर आर्थिक जीवन
 - १.२.३ गुप्तकाळ : प्राचीन भारतातील सुवर्णयुग
 - १.२.४ हर्षवर्धनकालीन अर्थव्यवस्था
- १.३ पारिभाषिक शब्द, शब्दार्थ
- १.४ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे
- १.५ सारांश
- १.६ सरावासाठी स्वाध्याय
- १.७ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

१.० उद्दिष्टे

ह्या घटकाच्या अभ्यासानंतर आपल्याला -

- ★ मौर्यकाळात आर्थिक परिस्थिती कशी होती, याचे वर्णन करता येईल.
- ★ मौर्यकाळात राज्याच्या उत्पन्नाची साधने स्पष्ट करता येतील.
- ★ शेती व्यवसायाच्या विकासासाठी मौर्य राज्य-कर्त्यांनी कोणकोणत्या उपाययोजना केल्या, ते सांगता येईल.
- ★ मौर्यकाळात अन्य व्यवसायांचा विकास कसा झाला, ते स्पष्ट करता येईल.
- ★ मौर्यकाळात अर्थव्यवस्था नियंत्रित करण्याची कोणती योजना, पद्धती होती ते स्पष्ट करता येईल.
- ★ मौर्योत्तर कालखंडात व्यापारात कशी वृद्धी झाली, ते सांगता येईल.
- ★ मौर्योत्तर काळात परकीय व्यापार कसा विकसित झाला, ते सांगता येईल.
- ★ व्यापारवाढीमुळे नागरीकरणाची प्रक्रिया कशी सुरू झाली, ते स्पष्ट करता येईल.

- ★ गुप्तकाळाला सुवर्णयुग असे का म्हटले जाते, ते स्पष्ट करता येईल.
- ★ गुप्तकाळात शेती व व्यापार व्यवसायाची कशी प्रगती झाली, ते सांगता येईल.
- ★ हर्षवर्धनाच्या काळात व्यापारात कशी भरभराट झाली, ते स्पष्ट करता येईल.

१.१ प्रास्ताविक

मौर्यपूर्व काळात भारतात अनेक छोटी छोटी राज्ये होती. मौर्यांची सत्ता स्थापन झाल्यानंतर देशाच्या बऱ्याच मोठ्या भागावर प्रथमच एकछत्री साम्राज्याची स्थापना होऊन राजकीय ऐक्य निर्माण झाले. सुस्थिर राज्यकारभार सुरू झाला. राजकीय स्थैर्य, शांतता यामुळे व्यापार, उद्योग-धंदे यांच्यात वाढ होत गेली. कलेला उत्तेजन मिळाल्याने अनेक बांधकामे होत गेल्याने या क्षेत्रातील विविध व्यवसाय वाढीस लागले. त्यातून आर्थिक जीवनात भर पडत गेली. शेती, कालवे, सुधारित बी-बियाणे त्याच-बरोबर पशुपालन व्यवसाय वाढीस लागले. मौर्यकाळानंतर परकीयांची आक्रमणे एकामागून एक होत गेली. त्याचे आर्थिक जीवनावर परिणाम दिसून आले. व्यापारवाढ व दळणवळण वाढ होण्यासही मदत झाली. गुप्तकाळात राजे पराक्रमी व कुशल प्रशासक असल्याने या काळात सर्वत्र क्षेत्रात प्रगती होत गेली. आर्थिक भरभराट होत गेल्याने हा कालखंड सुवर्णयुग म्हणून ओळखला गेला. मौर्यकाळापासून ते गुप्तोत्तर काळापर्यंतच्या कालखंडात प्रशासकांनी जी धोरणे राबविली त्यातून व्यापाराला उत्तेजन मिळत गेले. त्यांनी जी नाणी पाडली त्यावरून या काळातील आर्थिक जीवनाची कल्पना येते. आर्थिक जीवनासंबंधी माहिती प्रवासवर्णने, ग्रंथ, शिलालेख, इत्यादींवरून उपलब्ध होते. प्राचीन भारतातील आर्थिक जीवनाचा मागोवा आपण पुढील मुद्यानुसार या घटकात घेणार आहोत. त्यात मौर्यकाल-मौर्योत्तर काल, गुप्तकाल आणि हर्षवर्धनकालीन अर्थव्यवस्था आपण या घटकात पाहणार आहोत.

१.२ विषय-विवेचन

१.२.१ मौर्यकालीन आर्थिक परिस्थिती

मौर्यपूर्व काळात बहुतेक लोक खेड्यात राहत. त्यांचा मुख्य व्यवसाय शेती असल्याने त्यांचे अर्थव्यवहार शेतीशी निगडित होते. काही विशिष्ट व्यवसायाकरिता काही नगरे प्रसिद्ध होती. राजाचा महसूल वसूल करण्यापुरताच खेड्याशी संबंध येत असे. शेती मालकी हक्काने केली जात असे. मात्र वायव्य भारतात शेती गावाच्या मालकीची असून सहकारी पद्धतीने केली जात असल्याचा उल्लेख आढळतो. मोठ्या जमीनदारांची संख्या अल्प प्रमाणात होती. त्यांच्या जमिनी कुळांकडे खंडाने दिलेल्या असत. निसर्गावर अवलंबून शेती केली जात असल्याने महापूर, अवर्षण, इत्यादींना तोंड द्यावे लागत असे.

शेतीबरोबर पशुपालन केले जाई. गावाची गायराने असत. इतर अनेक व्यवसाय व उद्योगधंदे गावागावांतून चालत. समाजाच्या एकूण सर्व गरजा भागविणारे व्यवसाय परंपरेने त्या त्या कुटुंबाकडे असत. व्यावसायिकांच्या संघटना असत. त्यामुळे व्यावसायिक संघर्ष टाळण्याकडेच जास्त कल असे. याविषयीची माहिती त्या काळी लिहिलेल्या जातक-कथांतून आढळते. व्यापारासाठी वाहतुकीसाठी बैलगाड्या, उंट, हत्ती, घोडे, इत्यादींचा वापर केला जाई. जलमार्गांचाही वापर वाहतुकीसाठी केला जाई. नद्यांतून दूरवर नौकानयन चालत असे. कोसंबी, श्रावस्ती, उज्जैन, तक्षशिला, राजगीर, काशी, वैशाली, चम्पा, साकेत ही मोठी व्यापारी नगरे होती. व्यापारासाठी काही बंदरे प्रसिद्ध होती. भारताचा परदेशाशीही मोठा व्यापार होता. पश्चिमेकडे इराण, मेसापोटेमियाचा प्रदेश, मध्य आशिया, श्रीलंका, ब्रह्मदेश, इत्यादी देशांबरोबर भारताचा व्यापार चाले. त्यात प्रामुख्याने तलम कापड, जरी कापड, हस्तिदंत, सुगंधी पदार्थ, इत्यादींची निर्यात होत असे. व्यापारासाठी नाणी, चांदीचे तुकडे यांचा व्यापार होई. याशिवाय या काळात वस्तुविनिमय पद्धतीही रूढ होती. मात्र नाण्यांच्या वजनाचे निश्चित प्रमाण आढळत नाही. राजवट बदलली की नवीन राजे जुन्या नाण्यांवर पुन्हा आपले छाप मारीत. नगरातून व्यापाऱ्यांचे संघ / श्रेणी असत. त्यांचा प्रमुख श्रेष्ठी, महाश्रेष्ठी, अनुश्रेष्ठी असे. व्यापाऱ्यांना मार्गदर्शन करणे, त्यांच्यातील तंटे मिटविणे तसेच राजदरबारी व्यापाऱ्यांचे प्रतिनिधित्व करणे, इत्यादी कामे श्रेणी करीत. त्यामुळे त्यांना राजकीय प्रतिष्ठा असे. आर्थिकदृष्ट्या त्यांचे महत्त्व होते.

(अ) राज्याच्या उत्पन्नाची साधने

मौर्य साम्राज्य हे औद्योगिकदृष्ट्या बरेच प्रगत साम्राज्य होते. मौर्यांचा इतिहास जाणून घेण्यासाठी कौटिल्याच्या 'अर्थशास्त्र' या ग्रंथाचा चांगलाच उपयोग होतो. त्यामध्ये राजकीय जीवनाबरोबरच आर्थिक उलाढालींचीही माहिती मिळते. 'अर्थ' हा राज्यकारभारातील महत्त्वाचा घटक असल्याने त्याचे विवेचन या ग्रंथात आढळते. त्यावरून मौर्यकालीन अर्थव्यवस्थेची माहिती मिळते. साम्राज्याचा खर्च अफाट असे. लष्कर व प्रशासनावर सर्वात जास्त खर्च होत असे. या खर्चाची तरतूद करण्यासाठी वेगवेगळ्या मार्गांचा अवलंब केला जाई. शेतीवरील कर किंवा भूमिकर हे उत्पन्नाचे सर्वात मोठे साधन होते. शेतीमधून दोन प्रकारचे कर वसूल केले जात - (१) शेतकऱ्याच्या उत्पन्नाच्या १/६ हिस्सा हा 'भाग कर' म्हणून शेतकरी सरकारात जमा करी. आणीबाणीच्या वेळी १/४ 'भाग कर' द्यावा लागे, (२) 'बळी' नावाचा कर खेड्यापाड्यांतून वसूल केला जाई. शेतीवरील कर गोळा करणारे अधिकारी नेमलेले असत. त्यांना 'अग्रम' म्हणत.

जंगले व खाणी यांपासूनही सरकारला उत्पन्न मिळत असे. त्यासाठी वेगळ्या अधिकाऱ्यांची नेमणूक केली जात असे. याशिवाय आणखी काही कर वसूल केले जात. यात्रा बाजार, इत्यादींतून करवसुली होत असे. दारू, मादक पदार्थ, इत्यादींची विक्री करणाऱ्यांकडून अबकारी कर वसूल केला जात असे. अशा प्रकारे जनतेकडून कररूपाने वसूल केलेला पैसा प्रशासन आणि लष्करासाठी खर्च केला जात असे. तसेच कलाकार, कारागीरांना उत्तेजन, विद्वानांना राजाश्रय, अनाथ, रोगी, पीडितांना आर्थिक मदत दिली जात असे. याशिवाय किल्ले, इमारती, इत्यादींची दुरुस्ती व बांधकामे यांवरही खर्च केला जात असे.

कौटिल्याच्या मते, 'राजा हा प्रजेचा ऋणी असल्याने तो प्रजेच्या कल्याणासाठी निरनिराळी कामे करून तिच्या ऋणातून मुक्त होऊ इच्छित असे.' त्यामुळे चंद्रगुप्त मौर्याने महत्त्वाची नगरे, रस्ते बांधून एकमेकांना जोडली. रस्त्याच्या दुतर्फा वृक्ष, विहिरी, धर्मशाळा, इत्यादींची सोय केली. यात दुहेरी हेतू साध्य झाला. दळणवळण वाढले. लोकोपयोगी कामे झाली.

(आ) शेती

कौटिल्य आणि मॅगस्थेनिसने मौर्यकालीन शेती व पशुपालन ही अद्यापि महत्त्वाची आर्थिक क्रिया असल्याची नोंद केलेली आहे. तत्कालीन समाजात शेती व पशुपालन ही उपजीविकेची दोन मुख्य साधने होती. शेतीच्या उत्पन्नावरच समाजातील सर्व उद्योग आणि व्यवसाय अवलंबून असल्याने

राज्यकर्ते शेतीला जास्त महत्त्व देत. यामुळेच चंद्रगुप्त मौर्याने आपल्या सैन्यास आज्ञा केलेली होती की, त्यांनी 'युद्धात शत्रूच्याही शेतीची नासाडी करू नये', शेती व्यवसाय विकसित व्हावा, या दृष्टिकोनातून मौर्य राजांनी त्यावर लक्ष केंद्रित केले होते. शेतीखालची जमीन दोन प्रकारची होती. (१) राष्ट्रभूमी आणि (२) सीताभूमी. राष्ट्रभूमीवर शेतकऱ्यांची मालकी असे. शेतकरी दरवर्षी आपल्या उत्पन्नाचा १/६ भाग जमीन महसूल म्हणून सरकारात जमा करीत असे. सीताभूमी म्हणजे सरकारी जमीन. या जमिनीवर शेतकरी 'कूळ' म्हणून शेतीची मशागत करी. या मोबदल्यात शेतकरी उत्पन्नाचा १/२ भाग सरकारला देई. याशिवाय ज्यांच्या ताब्यात मोठमोठ्या जमिनी असत, ते आपल्या जमिनी कुळांना कसण्यासाठी देत किंवा गुलामांकडून शेती करवून घेत.

मौर्य राज्यकर्त्यांनी सर्व प्रकारे शेतीला उत्तेजन दिले. शेतीचे उत्पन्न वाढावे म्हणून सरकार अनेक योजना हाती घेत.

(१) पाणीपुरवठा : राज्याकडून शेतीच्या विकासासाठी पाणीपुरवठा केला जाई. यासाठी पाटबंधाऱ्याची व्यवस्था केली जाई. विहिरी, तलाव, कालवे, इत्यादी बांधले जात. कालव्यातून पाणी घेणारे शेतकरी शासनाला 'भू-राजस्व' देत. मेगॅस्थिनिसने भूमी व कालव्याचे निरीक्षण करणाऱ्या अधिकाऱ्यांचा उल्लेख केला आहे. पाणीपुरवठ्याच्या दृष्टीने त्या वेळी गिरनार येथील प्रसिद्ध सुदर्शन तलाव चंद्रगुप्ताचा राष्ट्रीय पुष्पगुप्त वैश्य याच्या देखरेखीखाली बांधला गेला. मोठी धरणे आणि बांधारे बांधण्याचे काम सरकारकडून केले जाई. मात्र छोट्या पाटबंधाऱ्यांची कामे गांवकऱ्यांच्या सहकार्याने होत असत.

(२) सुधारित बी-बियाणे : सुधारित बी-बियाणे शेतकऱ्यांना पुरविली जात. त्यातून चांगल्या दर्जाचे आणि भरपूर पीक काढण्यावर भर दिला जात असे.

(३) पीक संरक्षण : टोळधाड, रानटी जनावरे यांच्यापासून पिकांचे संरक्षण व्हावे म्हणून प्रयत्न केले जात.

(४) प्रोत्साहन : नवीन जमिनी लागवडीखाली आणण्यासाठी शेतकऱ्यांना प्रोत्साहन दिले जाई.

(५) सवलत : अवर्षण किंवा दुष्काळ तसेच अतिवृष्टीमुळे पिकांचे नुकसान झाल्यास शेतकऱ्यांना जमीन महसूलात सूट दिली जाई किंवा सारा माफी दिली जाई.

(६) पशुसंवर्धन केंद्रे : शेतीसाठी जातिवंत अथवा उत्तम दर्जाची जनावरे उपलब्ध व्हावीत म्हणून पशुसंवर्धन केंद्रे चालविली जात.

टोळधाड, पूर, आग या संकटांना तोंड देण्यासाठी शासनाकडून अनेक पावले उचलली जात. शासकीय धान्याच्या कोठारातून धान्य जमा करून टंचाईच्या वेळी धान्यपुरवठा

केला जाई. शेतकऱ्यांची शेती, नांगर व बैलाच्या साह्याने कशी केली जाई, याचे वर्णन कौटिल्याच्या 'अर्थशास्त्र' या ग्रंथात आढळते. शेतकऱ्यांना शेतीसाठी सुधारित हत्यारे सवलतीने पुरविली जात. मात्र त्या मोबदल्यात शासनाला विशिष्ट सेवा शेतकऱ्यांना द्यावी लागत असे. गहू, तांदूळ, ज्वारी, फळे, इत्यादी पिके घेतली जात. या सर्वांमुळे अन्नधान्याच्या दृष्टीने देश समृद्ध बनला.

(७) उद्योगधंदे, व्यापार व व्यापारी मार्ग : शेतीबरोबरच मौर्यकाळात निरनिराळे उद्योग व व्यवसाय वाढीस लागलेले होते. तेलगिरण्या, साखर, मद्य, कापड, लोकर यांचे उत्पादन होत होते. मेगॅस्थिनिससारख्या परकीयांनी भारतीयांच्या कलाकौशल्याची व कलाकुसरीची - कारागिरीची स्तुती केलेली आहे. कापडनिर्मिती हा सर्वात मोठा महत्त्वाचा उद्योग होता. वंग, वत्स, माळवा, बनारस, वगैरे ठिकाणचे कापड प्रसिद्ध होते. पंजाबमधील रेशीम, ढाका (बंगाल)ची मलमल, बनारसची कलाकुसरीची वस्त्रे, जगप्रसिद्ध होती. सूतकताई व विणकाम या उद्योग व्यवसायात मोठ्या संख्येने लोक गुंतलेले होते. त्यात तलम कापड, रेशमी कापड व जरीचे नक्षीकाम - भरतकाम केलेल्या कपड्यांची मोठी ख्याती होती. 'वस्त्रावर सोन्याच्या, चांदीच्या तारेने भरतकाम केलेली वस्त्रे म्हणजे 'भारताची तत्कालीन जगाला मिळालेली देणगी होती', असे म्हटले जाते. वस्त्रोद्योगाशिवाय विविध हस्तकला, उद्योग या काळात विकसित झाले होते. सोने, चांदी, तांबे, हिरे, इत्यादी खनिज संपत्ती मुबलक प्रमाणात मिळत होती. त्यामुळे खाणकाम व्यवसाय मोठ्या प्रमाणावर होता. धातू शुद्ध करण्याचे कारखाने होते. धातूचे अलंकार बनविणे व उद्योगास उपयोगी साधने बनविणे तसेच युद्धाची हत्यारे बनविणे, रथ तयार करणे, नौका बांधणे, इत्यादी व्यवसाय मोठ्या प्रमाणावर होते. लाकडावरील व पाषाणावरील कोरीव काम व हस्तिदंतावरील कलाकुसरीचे कामे करणारा वेगळा वर्ग वाढीस लागलेला होता. समाजात त्यांना प्रतिष्ठा होती. सोने, चांदी, मोती यांचा वापर करून उत्तम प्रकारचे अलंकार केले जात. त्यामुळे सोनार कामांबरोबरच इतरही कारागीर या व्यवसायात होते. रत्नकाम करणारे, रत्नांचे मोल ठरविणारे रत्नपारखी, जवाहिरे यांचे व्यवसाय होते. त्यात काही विशेष तज्ज्ञही असत.

व्यावसायिकांच्या श्रेणी या काळात काम करीत होत्या. व्यावसायिकांना भांडवल पुरविणे, बाजारपेठ उपलब्ध करून देणे, व्यापार, व्यवसाय या क्षेत्रातील अडचणी सोडविण्यात या श्रेणी अग्रेसर होत्या. उत्पादित मालाचा दर्जा, गुणवत्ता टिकवणे यावर त्यांचे काटेकोरपणे लक्ष असे.

(८) व्यापार : व्यापार वाढ व्हावी म्हणून मौर्य राजांनी उत्तेजन दिलेले होते. त्यातूनच अंतर्गत व परदेशी

व्यापाराला चालना मिळाली. अंतर्गत व्यापार नद्या व राजमार्गांनी चाले. ग्रीकांच्या स्वारीमुळे पश्चिमेकडील देशांबरोबर खुष्कीच्या मार्गांनी तसेच समुद्रमार्गांनी व्यापार वाढीस लागला होता. देशातील प्रमुख नगरात व्यापारी व व्यावसायिक यांचे संघ स्थापन झाले होते. मौर्यकालात अशा अठरा व्यावसायिक संघांचा उल्लेख येतो. या संघांना 'श्रेणी' असे म्हटले जाई. व्यापाराचे नियंत्रण करणे हे त्यांचे मुख्य काम असे. व्यापाऱ्यांनी सचोटीने व्यापार करावा, वजने-मापे यात फसवणूक करू नये यासाठी हे व्यापारी संघ दक्ष असत. व्यापारांचे आर्थिक प्रश्न, अडचणी निवारण्याच्या कामी ते लक्ष घालत. श्रेणींना व्यापाराचे अथवा विशिष्ट अशा व्यवसायांचे नियम तयार करण्याचे तसेच त्या नियमांप्रमाणे व्यापार किंवा व्यवसाय याचे नियमन करण्याचे अधिकार होते. उत्पादित मालाच्या किमती ठरविणे, कामगारांचे वेतन ठरविणे, इत्यादी अधिकार या श्रेणींकडे होते. मात्र श्रेणीमधील तंटे उद्भवल्यास ते सोडविण्याचे काम 'जेठक' नावाच्या श्रेणी प्रमुखाकडे असे. हे संघ पतपेढ्यांप्रमाणेही व्यवहार करीत, सभासदांकडून ठेवी स्वीकारणे, त्यांना ठरावीक व्याजाने कर्ज उपलब्ध करून देणे, इत्यादी कामे केली जात.

(९) सरकारी नियंत्रण : कौटिल्याच्या 'अर्थशास्त्र' या ग्रंथावरून असे दिसून येते की, मौर्य साम्राज्यातील अर्थव्यवस्था नियमित करण्यासाठी सत्तावीस प्रशासकीय अधिकार्यांची नेमणूक केलेली होती. या अधिकार्यांना 'अध्यक्ष' म्हटले जाई. राज्यातील शेती, व्यापार, उद्योगधंदे या अध्यक्षाच्या अधिकाराखाली होते. पाटलीपुत्र नगराचा कारभार बघण्यासाठी सहा समित्या नेमलेल्या होत्या. त्यातील चार समित्यांकडे व्यापार व उद्योगधंदे पाहण्याचे अधिकार होते. शेतात व कारखान्यात तयार होणारा माल सरकारने ठरवून दिलेल्या बाजारपेठेत विकवा लागे. मालाची प्रत, किंमत, साठा याची नोंद ठेवली जाई. मालाच्या घाऊक व किरकोळ किमती सरकारकडून ठरविल्या जात. चोरटा व्यापार करण्यास कडक शिक्षा होती. वजने-मापे यावर सरकारचे नियंत्रण होते. व्यापारात ग्राहकाची फसवणूक होऊ नये म्हणून काळजी घेतली जाई. उत्पादन, आयात-निर्यात यांवर सरकारी कर असे. त्याच्या मोबदल्यात व्यापाऱ्यांना संरक्षण मिळत असे. गुलामांची खरेदी-विक्रीवर शासनाचे नियंत्रण असे. व्यापारवाढीसाठी रस्तेबांधणी, सुरक्षित प्रवास, प्रवासातील सुविधा यांवर शासकीय समित्यांचे लक्ष असे. परदेशाशी व्यापार करण्यासाठी खास परवाना घ्यावा लागे. या व्यापार नियंत्रणाबरोबरच नियमांचे काटेकोरपणे पालन करण्यावर भर दिला जात होता. याशिवाय शिल्पकारासारख्या कारागिरांना समाजात महत्त्व होते. त्यासंदर्भात इतिहासकार स्ट्रॅबोचे मत

लक्षात घेण्यासारखे आहे. त्याने म्हटले आहे की, भारतात शिल्पकाराचा हात तोडणे किंवा डोळा फोडणे हा मृत्यूदंड पात्र गुन्हा समजला जाई.

व्यापार वाढीसाठी व्यापारी मार्ग वाढविणे महत्त्वाचे होते. त्यादृष्टीने वेळोवेळी प्रयत्न केल्याचे दिसून येते. मौर्यकाळात व्यापारवाढीबरोबर व्यापारी मालाच्या वाहतुकीतही मोठी वाढ झाली. मौर्यांच्या विशाल साम्राज्याच्या सीमेपर्यंत जाणारे प्रमुख राष्ट्रीय महामार्ग या काळात होते. पाटलीपुत्राशी संपर्क ठेवणारा व तक्षशिला, वायव्य सरहद्दीकडे जाणारा १६,००० किमी. लांबीपेक्षा अधिक लांब राष्ट्रीय महामार्ग वापरात होता. यामुळे दूरवरच्या प्रदेशांबरोबर दळणवळण वाढ व व्यापारवाढ झालेला दिसून येतो. पाटलीपुत्र ते गंगानदीच्या मुखावरचे ताम्रलिप्ती बंदर यांना जोडणारा हा महामार्ग होता. या व्यापारी मार्गावरील तक्षशिला, उज्जैन, कोसंबी, पाटलीपुत्र, काशी ही नगरे म्हणजे मोठी व्यापारी केंद्रे होती. पाटलीपुत्रापासून जलमार्गांनी सर्व दिशांनी दळणवळण शक्य होते. राजधानीपासून जाणारे रस्ते, व्यापार वाढीला अनुकूल ठरले. मेगॅस्थिनिसनेही वायव्य भारत व पाटलीपुत्र यांना जोडणाऱ्या रस्त्याची माहिती लिहून ठेवलेली आहे. व्यापारी वाहतुकीसाठी प्रामुख्याने घोड्यांचा विशेष वापर केला जाई. या काळातील विनिमयातील चांदी व तांब्याची काही नाणी सापडली आहेत. त्यावर, मोर, चंद्रकोर अशा प्रतिमांचे ठसे आढळतात. एकसूत्री नाणेपद्धतीमुळे मौर्यांच्या राज्यात विस्तृत प्रदेशात व्यापार विनिमय शक्य झाला. नाण्यांमध्ये निष्क, सुवर्ण, काषापर्ण, कास, माषक, इत्यादींचा उल्लेख आढळतो. नाण्यांचा आकार, शुद्धता व वजन यांवर सरकारची देखरेख असे. या नाण्यांशिवाय व्यापारी क्षेत्रात वचनचिठ्ठ्या, हुंडी, इत्यादी प्रचलित होते. नाण्यांवर त्याचे वजन व शुद्ध धातूची नोंद असे. या पद्धतीमुळे तसेच सरकारी नियंत्रणामुळे व्यापार वाढीस मोठी मदत झाली. परिणामी या काळात आर्थिक समृद्धी होत गेली.

चंद्रगुप्त मौर्याने मगध येथे मौर्य घराण्याची स्थापना केली. सम्राट अशोकाच्या काळात या साम्राज्याची ख्याती सर्वत्र पसरली. अत्यंत थोड्या कालावधीत या साम्राज्याने मोठे यश संपादन केले. मौर्य साम्राज्याची यशाची वाटचाल जितक्या वेगाने झाली, त्याहीपेक्षा जास्त वेगाने या साम्राज्याचा ऱ्हास होत गेला. अशोकाच्या मृत्यूनंतर केवळ ५० वर्षांच्या कालावधीतच मौर्य साम्राज्याचे पतन होत गेले. त्याची जी अनेक कारणे आढळतात, त्यातील एक प्रमुख कारण म्हणजे दुबळी अर्थव्यवस्था हे होते. डॉ. कोसंबी म्हणतात, 'अशोकाच्या मृत्यूनंतर मौर्य अर्थव्यवस्था दुबळी झाली. मौर्यांच्या पतनाचे हे एक फार मोठे कारण होय.' अशोकानंतर मौर्यांची शासनावरील पकड सैल झाली. दूरवरच्या प्रांतावर

नियंत्रण राहिले नाही. नाण्यांचा दर्जा घसरला. दुबळी अर्थव्यवस्था होण्याच्या या कारणाबरोबरच मौर्यांच्या पतनाचीही आणखी वेगळी कारणे आढळतात. मौर्य राज्यातील काही प्रांतात नाणी फार मोठ्या प्रमाणावर आढळून आली. त्याची दोन कारणे सांगितली जातात. पहिले कारण म्हणजे या नाण्यांना प्रमाणित करण्यापूर्वीच ती बाजारात आली असावीत. दुसरे कारण म्हणजे धातूच्या तुलनेत चांदीची मागणी या काळात वाढल्याने नाण्यातील चांदीचे नियोजित प्रमाण कमी झाले असावे. म्हणून संतुलन राहिले नसावे.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - १

(अ) पुढील विधाने घूक किंवा बरोबर ते सांगून कंसात

(X) किंवा (✓) अशी खूण करा.

- (०१) मौर्यकाळात लोकांचा शेती हा व्यवसाय होता. ()
- (०२) व्यापारासाठी बैलगाड्या, उंट व जलमार्गांचा वापर करण्यात येई. ()
- (०३) मौर्यकाळात व्यापाऱ्यांना राजकीय महत्त्व नव्हते. ()
- (०४) मौर्यांचा आर्थिक इतिहास जाणून घेण्यासाठी कौटिल्याच्या 'अर्थशास्त्र' या ग्रंथाचा मोठा उपयोग होतो. ()
- (०५) मौर्यकाळात शेतीवर कोणताही कर नव्हता. ()
- (०६) कौटिल्याने 'राजाने कोणतीही सार्वजनिक कामे हाती घेऊ नयेत', असे मत मांडले. ()
- (०७) मॅगस्थिनिसने मौर्यकाळात शेती व पशुपालन ही महत्त्वाची आर्थिक क्रिया असल्याचे नोंदले आहे. ()
- (०८) मौर्यकाळात राष्ट्रभूमीवर शेतकऱ्याची मालकी असे. ()
- (०९) मौर्यकाळात शेतीचे उत्पन्न वाढावे म्हणून पाणीपुरवठा, बी-बियाणांचा पुरवठा, नवीन जमीन लागवडीस प्रोत्साहन, इत्यादी सोयी पुरवल्या जात. ()
- (१०) मौर्यकाळात लोकसंख्या, साखर, कापड, इत्यादी उद्योग वाढीस लागले होते. ()
- (११) भरतकाम ही भारताची तत्कालीन जगाला मिळालेली देणगी होय. ()
- (१२) व्यावसायिकांच्या श्रेणी, व्यावसायिकांना भांडवल पुरवणे, बाजारपेठ उपलब्ध करून देणे यात अग्रेसर होत्या. ()

(१३) मौर्यकाळात परदेशी व्यापाऱ्यास चालना मिळालेली नव्हती. ()

(१४) मौर्यकाळात अर्थव्यवस्था नियंत्रित करण्यासाठी २७ प्रशासकीय अधिकाऱ्यांची नेमणूक केली होती. ()

(१५) मौर्यकाळात उज्जैन, कोसंबी, पाटलीपुत्र ही मोठी व्यापारी केंद्रे होते. ()

१.२.२ मौर्योत्तर आर्थिक जीवन

सम्राट अशोकाच्या मृत्यूनंतर मगध साम्राज्याच्या पतनाला सुरुवात झाली. परकीयांना रोखण्यासाठी भारतात प्रबळ एकसंध शक्ती उरली नाही. त्यामुळे या काळात बॅक्ट्रियन्स, ग्रीक, शक, पार्थियन्स - कुशाण, इत्यादी परकीयांची भारतावर आक्रमणे झाली. त्यांनी आपला अंमल प्रस्थापित केला. परकीयांच्या आगमनामुळे नवीन कला-कौशल्य, बाजारपेठा यांच्यात वाढ होत गेली. उद्योगधंदेही वाढीस लागले. या काळातही शेती व पशुपालन हा मुख्य व्यवसाय होता. समाजाच्या विविध गरजा भागविणारे विविध व्यवसाय रूढ होते. त्यावर ग्रामसंस्थांच्या स्वायत्ततेमुळे-राजसत्तेच्या उलथापालथीचा परिणाम फारसा दिसून आला नाही. मात्र मौर्योत्तर काळात परकीय आक्रमणांमुळे जो परकीयांशी संबंध येत गेला त्यामुळे परदेशी बाजारपेठा उपलब्ध होऊन उद्योगधंदे भरभराटीस येत गेले. व्यापार वाढला. अर्थव्यवस्थेवर त्याचे परिणाम दिसून आले.

(अ) व्यापारवाढ

मौर्योत्तर कालखंड हा भारतीय व्यापाराच्या दृष्टीने महत्त्वाचा कालखंड ठरला. पार्थियन साम्राज्याचा उदय झाल्याने पश्चिमेकडील देशांबरोबर खुष्कीच्या मार्गाने होणारा व्यापार मंदावला, परंतु समुद्रमार्गाचे महत्त्व वाढले. पश्चिम आशिया, युरोपमध्ये प्रामुख्याने भारतातील मालाला चांगली मागणी असल्याने व्यापाराला उत्तेजन मिळाले. भारतातून निर्यात होणाऱ्या मालात लोकर, कस्तुरी, सुगंधी द्रव्ये, मोती, रेशीम, विविध प्रकारचे रेशमी कापड त्याचबरोबर पशू व पक्षीही निर्यात होत. भारतात आयात होणाऱ्या मालात शिसे, तांबे, कथील, काच, दारू, इत्यादींचा समावेश असे. व्यापारात आयातीपेक्षा निर्यात जास्त होती. त्यामुळे रोमन नाणी भारतात येत गेली. अशी नाणी भारतात पश्चिम किनारपट्टीलागतच्या प्रदेशात सापडलेली आहेत. ग्रंथांमधील नोंदी आणि उत्खनने यातून असे दिसून येते की, या कालखंडात भारतात अनेक कारागिरी व्यवसाय भरभराटीला आले होते. धातुकाम, खाणकामही वाढीस लागले होते. त्यामुळे चांगल्या दर्जाची हत्यारे, शस्त्रे, दागदागिने व इतर उपयुक्त वस्तू मोठ्या प्रमाणावर बनविल्या

जाऊ लागल्या. अशा प्रकारे रोमन साम्राज्याबरोबर आग्नेय आशियांमध्ये भारताचा व्यापार वाढीस लागला. मध्य आशियातील आक्रमक भारतात येऊन स्थिरावल्यामुळे त्या त्या प्रदेशाबरोबर भारताचा व्यापार वाढला. व्यापारामुळे 'रोम व मध्य आशियाकडून भारताकडे सोन्याचा प्रवाह वाहू लागला', असे वर्णन आढळते. भारताच्या पश्चिम किनाऱ्यावरील भडोच, सोपारा व पूर्व किनारपट्टीतील आरिकामेदू व ताम्रलिपी बंदरातून परदेशाशी व्यापार मोठ्या प्रमाणावर केला जात असे. मध्य आशियातून चिनी रेशीम पश्चिमात्य देशाकडे जात होते. हा व्यापार चालणारा रेशीम मार्ग तक्षशिलेशी जोडला गेला होता.

अंतर्गत व परदेशी व्यापाराला उपयुक्त असे जलमार्ग विकसित होत गेले. त्यातूनच जुनी बंदरे विकसित झाली. तशीच नवी बंदरे उदयाला आली. शकांच्या काळात कोसंबी, उज्जैन या नगरावरून जाणारा पाटलीपुत्र ते भडोच बंदराकडे जाणारा मथुरा, सिंधू नदीचे खोरे या मार्गाने पाटलीपुत्र ते बॅक्ट्रियाकडे जाणारा मार्ग असे व्यापारी मार्ग होते. मौर्योत्तर काळात परकीय सत्ताधिकाऱ्यांच्या काळात प्रामुख्याने कुशाण राज्यकर्ता कॅंडाईसेस - दुसरा याच्या काळात व्यापार-व्यवसायात मोठी वाढ झाली होती. कनिष्काच्या काळात रोमचे साम्राज्य व चिनी साम्राज्याशी व्यापार मोठ्या प्रमाणात वाढला होता. व्यापारी मार्गावरून नेल्या जाणाऱ्या मालावर कुशाण राजे जकात घेत असत. जकात हे मोठ्या प्रमाणावरील व महत्वाचे उत्पन्नाचे साधन असल्याने कुशाणांना आपल्या समृद्ध साम्राज्याची उभारणी करणे शक्य झाले. त्यातूनच कुशाणांनी सोन्याची नाणी मोठ्या प्रमाणावर सुरू केली. भारतातील ग्रीक राजांच्या नाण्यावर त्यांच्या राजांची नावे आढळतात. या नाण्यांवर राजप्रतिमा व नाव असे. त्याचबरोबर नाण्यांवर द्विभाषिक मजकूर कोरलेला असे. ग्रीकपूर्व काळातील 'आहत' नाणी आकार व वजनाच्या दृष्टीने प्रमाणशीर नव्हती. मात्र ग्रीकांची नाणी वजन व आकारात प्रमाणशीर होती. ग्रीकांच्या नाण्यावर ग्रीक व भारतीय संस्कृतीचा संगम झालेला दिसतो.

कनिष्काची सुवर्ण नाणी मोठ्या प्रमाणावर मिळालेली आहेत. त्यावरून कनिष्काच्या काळातील आर्थिक समृद्धीची कल्पना येते. काही नाण्यांवर राजाची प्रतिमा आहे तर काही नाण्यांवर देवतांची चित्रे आहेत. भारताच्या दक्षिणेतही रोमशी व्यापार मोठ्या प्रमाणावर होता. प्रतिष्ठान (पैठण), नगर, भोगवर्धन (भोकरदन), नाशिक या रोमशी संबंधित मोठ्या बाजारपेठा होत्या.

(आ) नागरीकरण

व्यापार-व्यवसायाच्या वाढीबरोबरच नगरांची वाढ होत गेली आणि नगरांच्या वाढीतून व्यापार-व्यवसायाला चालना

मिळत गेली. हे चक्र सातत्याने चालू राहिले. जुनी नगरे विकसित झाली. नवनवीन नगरे उदयाला येत गेली. विविध व्यवसाय, उत्पादन केंद्रे, व्यापार यांतून नगरात राहणाऱ्यांचे प्रमाण वाढीस लागले. लोकसंख्येच्या या वाढीमुळे नागरीकरणाला चालना मिळाली.

मौर्य काळातच ग्रामीण जीवनापेक्षा नागरी बाजारपेठांवर सरकारचे जास्त लक्ष होते. मौर्योत्तर काळात निरनिराळ्या परकीय लोकांबरोबर संबंध येत गेल्यामुळे, संरक्षणाची तरतूद करण्याची आवश्यकता वाटत गेली. लष्करांच्या हालचालींमुळे रस्त्यांच्या संख्येत व विस्तारीकरणात जशी वाढ होत गेली तशीच वाहतुकीच्या साधनातही वाढ होत गेली. श्रेण्यांचे कार्यस्थळही नगरच होते. परदेशाशी व्यापार करणारा धनिक वर्ग वाढीस लागला. पुढे त्यांचा सामाजिक दर्जा वाढल्याने ते व्यापार व व्यावसायिकांबरोबर सावकारीही करू लागले. अशा प्रकारे मौर्योत्तर काळात एक वेगळी नागरी संस्कृती उदयाला आली. व्यापारी संघटनांमुळे नागरीकरणाला चालना मिळाली.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - १

(अ) पुढील विधाने चूक किंवा बरोबर ते सांगून कंसात (X) किंवा (✓) अशी खूण करा.

- (१) सम्राट अशोकाच्या मृत्यूनंतर मगध साम्राज्याच्या पतनास सुरुवात झाली. ()
- (२) मौर्योत्तर काळात परकीय आक्रमणांमुळे जो परकीय संबंध निर्माण झाला, त्यातून परकीय बाजारपेठा उपलब्ध झाल्या व उद्योगांची भरभराट झाली. ()
- (३) मौर्योत्तर काळात जलमार्ग, बंदरांचा विकास झाला नाही. ()
- (४) मौर्यकाळात ग्रामीण जीवनापेक्षा नागरी बाजारपेठांवर विशेष लक्ष दिले गेले. ()
- (५) मौर्योत्तर काळात व्यापारी, व्यावसायिक यांचे महत्त्व घटले. ()

१.२.३ गुप्तकाळ : प्राचीन भारतातील सुवर्णयुग

गुप्तकाळाला भौतिक प्रगतीचे युग असेही मानले जाते. समुद्रगुप्तापासून ते स्कंदगुप्तापर्यंतच्या जवळ जवळ शंभर वर्षांच्या कालखंडात मोठा आर्थिक विकास घडून आला. त्यामुळेच हा कालखंड ऐश्वर्यसंपन्न कालखंड म्हणून गणला गेला. हे 'सुवर्णयुग' होते असे त्यामुळेच म्हटले जाते.

गुप्तकाळातील आर्थिक भरभराटीचे वर्णन चिनी प्रवासी फाइयान याने केले आहे. त्याने जे प्रवासवर्णन लिहिलेले आहे

त्यातून बरीच माहिती उपलब्ध होते. तो म्हणतो, 'त्या वेळी लोक समृद्ध व सुखी होते. जे लोक राजाची जमीन करीत त्यांनाच पट्टी द्यावी लागे. लोकांना केव्हाही व कोठेही जाता-येता येई. शिक्षा नव्हत्याच. भयंकर गुन्हा केला तरच गुन्हेगाराचे हात तोडले जात..... दानधर्म विपुल चाले. राजस्त्वावर अनेक धर्मशाळा असत. धर्मार्थ दवाखाने होते. पाटलीपुत्र हे अत्यंत श्रीमंत लोकांनी भरलेले शहर होते.' यावरून त्यावेळच्या लोकजीवनाची कल्पना येते. गुप्तकालीन आर्थिक सुबत्तेची साक्ष तत्कालीन सुवर्णनाण्यांवरूनही मिळते. विविध प्रकारची वजने-मापे व नाणी यांचा पद्धतशीर वापर गुप्तकाळात रूढ झाला होता. प्राचीन भारतात इतर कोणत्याही राज्यकर्त्यांपेक्षा अधिक प्रमाणावर सुवर्णनाणी गुप्त राजांनी पाडली होती.

(अ) शेती व व्यवसाय

गुप्तकाळात शेतीची पद्धती अधिक प्रगत झाली. शेती हा लोकांचा प्रमुख व्यवसाय होता. शेतीतून उपयुक्त पाटबंधारे आणि कालवे काढल्यामुळे शेतीतून चांगले उत्पन्न मिळे. शेतकरी वेगवेगळ्या भागात वेगवेगळी पिके घेत. 'शेतकरी सुखी तर देश सुखी', अशी रूढ समजूत असल्याने शेतीला प्राधान्य दिले जाई. शेतीची अवजारे, नांगरणी, कापणी, वगैरे पद्धती परंपरागत चालत आलेल्याच रूढ होत्या. मात्र साम्राज्याच्या विस्ताराबरोबरच शेतीसाठी व्यापक जमीन उपलब्ध होत होती. अर्थात वाढत्या लोकसंख्येच्या प्रश्नालाही तोंड द्यावे लागत असे. त्यांच्यासाठी जास्त धान्य उत्पादनावर भर द्यावा लागे. शेती मुख्यतः पावसावर अवलंबून होती. मात्र सरकारकडून शेतीला अनुकूल असेच धोरण असल्याने जास्तीत जास्त जमीन लागवडीखाली आणण्याच्या दृष्टीने प्रयत्न होत. धान्याला योग्य दर मिळावा यासाठी सरकार दक्ष असे. ग्रामीण पंचायतीकडून जमीन जास्तीत जास्त लागवडीखाली आणण्याच्या दृष्टीने लक्ष दिले जाई. गुप्त राज्यकर्त्यांना उत्पन्नाची बरीच साधने उपलब्ध असल्यामुळे शेतीवर जाचक कर नव्हते. या काळात मोठाले दुष्काळ पडले नाहीत. यावरूनही शेतीची स्थिती चांगली होती, हे लक्षात येते. स्कंद गुप्ताच्या काळात सुदर्शन तलावाची दुरुस्ती करण्यात आली होती. यावरून पाणीपुरवठ्याच्या दृष्टीने सरकार दक्ष होते, असे दिसते. शेतकरी वेगवेगळ्या प्रदेशात जी वेगवेगळी पिके काढीत ती त्या त्या प्रदेशाची वैशिष्ट्ये होती. शेतीला पूरक व्यवसाय म्हणून पशुपालनाचा व्यवसायही त्या वेळी चांगल्या अवस्थेत होता. या काळाचे एक ठळक वैशिष्ट्य म्हणजे जमिनी दान देण्याची प्रथा. राज्यकर्त्यांकडून जमिनीचा लाभ मिळालेले विशेषतः मध्य प्रदेशाच्या भागात अनेक ब्राह्मण, पुढे जमीनदार बनले.

(आ) व्यवसाय

गुप्तकाळात विविध व्यवसाय व उद्योगधंद्यांची वाढ होत गेली. कापड उद्योग भरभराटीला आला होता. कापडाचे विविध प्रकार अस्तित्वात होते. रेशीम, लोकर, कापूस यांपासून कापड बनविले जाई. श्रीमंत व राजघराण्यातील लोकांचा रेशमी व जरतारी वस्त्रे वापरण्याकडे कल जास्त होता. परदेशाबरोबरही कापडाचा व्यापार चाले. त्यातून व्यापाऱ्याला चांगला फायदा होत असे. गुप्तकाळात देशाची आर्थिक परिस्थिती सुधारण्यास कापड उद्योग मोठा लाभदायक ठरला.

सोनार व जवाहिर्यांच्या कलेमध्ये या काळात बरीच प्रगती झालेली होती. कलाकुसरीची कामे केली जात. हस्तिदंतावर कोरीव काम केले जाई. त्याला सर्वत्र मागणी असल्याने भारत देश जगात प्रसिद्ध होता. भांडी बनविण्याचे तसेच दागिने बनविण्याचेही व्यवसाय रूढ होते. धातूकामात मोठी प्रगती झालेली होती. दिल्ली येथील लोहस्तंभावरून त्या वेळच्या धातुकामाची कल्पना येते. सुमारे ७.३१ मीटर उंचीचा आणि ६.१/२ वजनाचा हा लोहस्तंभ साधारण दीड हजार वर्षांपासून ऊन-पाऊस-थंडीला तोंड देत उभा आहे. पण थोडासुद्धा गंजलेला नाही, हे या लोहस्तंभाचे विशेष जाणवते. धातूचे शुद्धीकरण आणि ओतकाम या क्षेत्रात चांगलीच प्रगती झालेली होती. म्हणून या काळातील वेगवेगळ्या धातूंची कमी-अधिक किमतीची नाणी अस्तित्वात होती. ही नाणी विनिमयाचे माध्यम म्हणून प्रचलित होती. आकार व वजनामध्ये ही नाणी प्रमाणबद्ध होती. गुप्त सम्राटांची प्रतिमा त्यावर मोठ्या रेखीवपणे कोरलेली असे. गुजराथ गुप्तांच्या अधिपत्याखाली आल्यानंतर गुप्त राजांनी रुप्याची नाणी पाडलेली आढळतात. स्थानिक व्यवहारासाठी त्याचा वापर केला जात असावा.

(इ) व्यापार

गुप्तकाळात अंतर्गत व परदेशी व्यापारात मोठी वाढ झाली होती. प्रमुख नगरांना जोडणारे राजमार्ग त्यांनी चांगल्या स्थितीत ठेवले होते. त्यामुळे दळणवळण सुलभ होई. व्यापारही चांगला चाले. जलमार्गाचा - नद्यांचाही व्यापारासाठी उपयोग केला जात होता. समुद्रमार्गे मोठमोठी जहाजे प्रवासी व मालाची ने-आण करीत. समुद्रमार्गे परदेशी व्यापार त्यामुळे भरभराटीस आला होता. भारताच्या पश्चिम किनाऱ्यावरील मंगळूर, वेरावळ, भृगुकच्छ, कल्याण, जयगड, शूर्पारक, इत्यादी प्रसिद्ध बंदरे होती. पूर्व किनाऱ्यावरील पुहार, सलिहूर, ताम्रलिपी ही बंदरे व्यापारासाठी प्रसिद्ध होती. काही मालाची भारताकडे मक्तेदारी होती. भारतातून मसाल्याचे पदार्थ, रंग, वज्रलेप (सिमेट), चंदन, केशर,

अत्तरे, इत्यादी निर्यात होई. हा व्यापार प्रामुख्याने रोम, इराण, जावा, सुमात्रा, बाली, चीन, चंपा, इत्यादी देशांबरोबर होता. गुप्तकाळातील भारतीयांना अतिशय लवचीक पोलाद तयार करण्याची कला अवगत झाली होती. त्याला परदेशात मोठी मागणी होती.

व्यापारामध्ये पूर्व आणि पश्चिम यांच्यातील मध्यस्थाची भूमिका करणारी काही मंडळे होती. भारतीय शिष्टमंडळे रोमन राजाला भेटल्याचा आणि रोमन राजाकडून भारतीयांना व्यापारी सवलती मिळवल्याचा उल्लेख आढळतो. गुप्त सम्राटांनी व्यापारावरील अंतर्गत जाचक बंधने दूर केली होती. व्यापारी तांड्यांना सुरक्षितता होती.

(ई) व्यावसायिक संघटना

मौर्य काळाप्रमाणेच गुप्तकाळात व्यापार व उद्योगधंदे यांच्या भरभराटीमुळे व्यावसायिक व व्यापाऱ्यांच्या संघटना निर्माण झाल्या होत्या. त्यांचा उल्लेख गण, व्रत, श्रेणी, पूग असा आढळतो. श्रेणी-कुलिक निगम अशी श्रेणिकुळे अस्तित्वात आली होती. भिन्न उद्योगांसाठी आणि व्यवसायासाठी वेगवेगळ्या श्रेणी किंवा व्यापारी संघटना होत्या. त्यांचा कारभार त्या त्या संघटनांच्या सभासदांकडून निवडलेल्या तीन किंवा पाच प्रतिनिधींमार्फत चाले. व्यवसायात अथवा व्यापारात उद्भवलेल्या तंट्यांचा निर्णय देणे हे त्यांचे प्रमुख काम होते. प्रसंगी गुन्हेगारास शिक्षा देण्याचाही त्यांना अधिकार असे. त्याला सरकारची मान्यता होती. याशिवाय संघटनेच्यावतीने समाजोपयोगी कामे, धर्मदाय कामे केली जात.

धातूमध्ये सुवर्ण ही सर्वात मौल्यवान धातू समजली जाते. प्राचीन काळापासून सुवर्ण / सोने हे आंतरराष्ट्रीय विनिमयाचे साधन असून जगाच्या अर्थव्यवस्थेचा मूलाधार समजला जातो. सुवर्णाच्या बहुउपयोगितेमुळे व मौलिकतेमुळे कोणत्याही गोष्टीचे मूल्यमापन करताना सुवर्णाशी तुलना केली जाते. हाच नियम इतिहासातही ग्राह्य धरला जातो. एखाद्या कालखंडात सर्व क्षेत्रात भरघोस यश प्राप्त होऊन प्रगती होते तेव्हा तो कालखंड 'सुवर्णयुग' म्हटला जातो. भारताच्या इतिहासात प्राचीन युगातील गुप्तकाळाला 'सुवर्णयुग' म्हटले जाते. त्याची अनेक कारणे आहेत. राजकीय एकता, कल्याणकारी राज्य, आर्थिक समृद्धी, सद्गुण संपन्नता, हिंदू धर्माचे पुनरुज्जीवन, साहित्यातील प्रगती, वैज्ञानिक व तांत्रिक क्षेत्रातील प्रगती, कलेचा विकास, भारतीय संस्कृतीचा प्रसार ही त्याची वैशिष्ट्ये दिसून येतात. राजकीय स्थैर्य, शांतता, कुशल प्रशासन, सुव्यवस्था यांमुळे गुप्तकाळात देशांतर्गत व आंतरराष्ट्रीय व्यापार खूप भरभराटीला आला. दूरदूरच्या देशांबरोबर किफायतशीर व्यापार होत

असल्याने आर्थिक संपन्नता येत गेली. भारतातील उद्योग-व्यवसाय वाढीस लागले. तसेच लहान-मोठे उद्योग-व्यवसाय निघत गेले. आर्थिक समृद्धी होत गेली. त्याबरोबरच अध्यात्मिक आणि सांस्कृतिक मूल्यांची जपणूक झाली. याचा परिणाम आर्थिक समृद्धीबरोबर इतरही क्षेत्रात विकास समृद्धता येत गेली. प्रगती होत गेली. सुराज्याची स्थापना झाली. लोक सुखी होते. यामुळे गुप्तकाळ 'सुवर्ण काळ' म्हणून ओळखला गेला.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ३

(अ) पुढील विधाने चूक किंवा बरोबर ते सांगून कंसात (X) किंवा (✓) अशी खूण करा.

- (१) गुप्तकाळाला भौतिक प्रगतीचे युग असेही म्हटले जाते. ()
- (२) गुप्तकाळात शेतीची प्रगती फारशी झालेली नव्हती. ()
- (३) गुप्तकाळात कापड व्यवसायाचा विकास झाला नाही. ()
- (४) गुप्तकाळात अंतर्गत व परदेशी व्यापारांत मोठी वाढ झाली. ()
- (५) प्राचीन काळापासून सोने हे आंतरराष्ट्रीय विनिमयाचे माध्यम आहे. ()
- (६) राजकीय स्थैर्य, शांतता, कुशल प्रशासन सुव्यवस्था यांचा गुप्तकाळात अभाव होता. ()
- (७) गुप्तकाळातील भारतीयांना अतिशय लवचीक पोलाद निर्माण करण्याची कला अवगत होती. ()
- (८) भारताच्या इतिहासात प्राचीन युगातील गुप्तकाळाला 'सुवर्णयुग' असे म्हटले जाते. ()

१.२.४ हर्षवर्धनकालीन अर्थव्यवस्था

हर्षवर्धनाच्या काळात कनोज हे सत्ताकेंद्र बनले. वैशाली व पाटलीपुत्र यांसारख्या नगरांचे महत्त्व कमी होत गेल्याचे ह्युएनत्संगने केलेल्या वर्णनावरून दिसून येते. तत्कालीन आर्थिक परिस्थितीत जे बदल होत गेले त्याचा परिणाम प्रयाग, कनोजसारखी नगरे महत्त्वाची बनली. हर्षवर्धन राजपदावर आला त्या वेळी देशात सर्वत्र राजकीय अस्थिरता होती. परंतु त्याचा आर्थिक परिस्थितीवर फारसा परिणाम दिसून येत नाही.

हर्षवर्धनाच्या काळात विशाल साम्राज्यातून एकूण महसूल मोठ्या प्रमाणावर येत होता. शेती हा मुख्य व्यवसाय असल्याने शेती हाच मोठ्या प्रमाणात महसूल देणारा महत्त्वाचा मार्ग होता. त्यामुळे खेड्याची प्रशासन व्यवस्था चोख ठेवली जात होती. ह्युएनत्संगने यावेळचे वर्णन केलेले आहे. तो म्हणतो, 'सुवर्ण व चांदीची नाणी चलनात होती. कवड्यांचाही उपयोग चलनात होत असे. जमीन अत्यंत सुपीक असून शेतीत भरघोस उत्पन्न येई. शेतात निरनिराळी फळे व भाजीपाला यांची लागवड केली जाई. गहू, डाळी, साखर, दूध व दुधापासून तयार केलेले पदार्थ प्रामुख्याने लोकांच्या आहारात असत.'

व्यापारी भरभराट व चलनी पैशाचा विस्तृत वापर या घटकांच्या आधारावर पाटलीपुत्र नगरी महत्त्वपूर्ण ठरली होती. चार नद्यांतून चारी दिशेने व्यापारी दळणवळण चाले. जकातीतून जमा झालेले उत्पन्न पाटलीपुत्र नगरी जात असे. उत्पन्नापैकी निम्म्याहून जास्त पैसा राज्यकारभारावर खर्च होत असे. त्याचा महसूल मोठ्या प्रमाणावर धर्म, कला, विद्यांना प्रोत्साहन, दानधर्मावर खर्च होई. पुढे जसा व्यापार मंदावत गेला तसा पैशाचा तुटवडा निर्माण होऊ लागला. तेव्हा अधिकाऱ्यांचे वेतन रोख रकमेमध्ये न देता जमिनीच्या रूपात दिले जाऊ लागले. मांडलिक राजे, उमराव, सरदार, शासकीय अधिकारी, पुरोहित यांना इनाम म्हणून मिळविणाऱ्या जमिनींमुळे त्यांचा प्रभाव वाढत गेला. प्रशासन, लष्कर, महसूल, वसुली, इत्यादी क्षेत्रांत राज्यास परावलंबन येत गेले. वास्तविक जमीन मशागतीचे प्रमाण बरेच वाढलेले होते. शेतीत नवनवीन प्रयोग केले जात. सर्वत्र समृद्धी होती, असे वर्णन परकीय प्रवाशांनी केलेले आढळते. परंतु पुढे शेती कुळाकरवी किंवा प्रसंगी शेतमजुराकरवी केली जाऊ लागल्याने परिस्थितीत बदल होत गेला. कनोजचा उदय ही सरंजामशाही युगाची खूण होती असे त्यामुळे म्हटले जाते.

(अ) व्यवसाय

हर्षवर्धनाच्या काळात शेतीबरोबर विणकाम, सोनार कला, शिल्पकाम, सुतारकाम, इत्यादी अनेक व्यवसाय वाढीस लागलेले होते. या मालाला मागणी चांगली असल्याने हे व्यवसाय फायदेशीर ठरत होते. प्राचीन भारताचा प्रसिद्ध व्यवसाय कापड विणकाम होता. या काळात त्यात चांगली प्रगती झालेली होती. मखमल, मलमल, तलम, जाळीदार, भरजरी, सुती, रेशमी, लोकरी असे विविध कापडांचे प्रकार होते. विविध धातूंची भांडी बनविण्याचे व्यवसायही प्रसिद्ध होते. परदेशांशी मोत्यांचे दागिने, हस्तिदंत, औषधे, मसाले, चंदन, इत्यादींचा मोठ्या प्रमाणावर व्यापार चाले. काही नगरे व्यापारामुळे प्रसिद्धीस आली होती. प्रयाग, बनारस, कनोज यांचे राजकीयदृष्ट्या जसे महत्त्व होते तसेच

व्यापारीदृष्ट्याही महत्त्व होते. ह्युएनत्संगने या काळात समुद्रमार्गाने पूर्व-पश्चिम किनारपट्टीवर होणाऱ्या परदेशी व्यापाराचे वर्णन केलेले आढळते. हर्षकालीन औद्योगिक जीवन हे जातिव्यवस्थेवर आधारित असून त्यावर व्यावसायिक श्रेणीकडून नियंत्रण केले जाई, असेही त्याने म्हटलेले आहे. व्यापारासंबंधात कालांतराने समुद्रपर्यटनास हिंदूंना बंदी केल्यामुळे सागरी व्यापार घटला, असे अनुमान काढले जाते. रोमन साम्राज्याचा शेवट झाल्यानंतर आठव्या शतकांनंतर अरबांनी स्पेनपासून भारतापर्यंत आपल्या साम्राज्यात वाढ केली. त्यामुळे भारताच्या पश्चिम किनारपट्टीवरील व्यापार पुन्हा वाढीस लागला. घोडे, खजूर, दारू, सोने, चांदी, इत्यादींची भारतात आयात होई तर चंदन, मसाल्याचे पदार्थ, लाकूड, केशर, कापड, इत्यादींची निर्यात होत असे. हर्षवर्धनाच्या पूर्वीपासून खेडी स्वयंपूर्ण बनण्याकडे कल वाढलेला होता. हर्षवर्धनाच्या काळात या प्रक्रियेस गती मिळाली. खेडी स्वयंपूर्ण बनण्यासाठी सर्व स्थानिक गरजा तेथल्या तेथेच पूर्ण व्हाव्यात, यादृष्टीने प्रयत्न होत गेले. अर्थव्यवस्थेच्या केंद्रीकरणाला त्यामुळे सुरुवात झाली.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ४

(अ) पुढील विधाने चूक किंवा बरोबर ते सांगून कंसात

(X) किंवा (✓) अशी खूण करा.

- (१) हर्षवर्धनाच्या काळात वैशाली व पाटलीपुत्र या नगरांचे महत्त्व कमी होऊन कनोज हे सत्ताकेंद्र बनले. ()
- (२) हर्षवर्धनाच्या काळात विशाल साम्राज्यातून एकूण महसूल मोठ्या प्रमाणावर येत होता. ()
- (३) हर्षवर्धनाने धर्म, कला, विद्या यांच्या प्रसारासाठी पैसा खर्च केला नाही. ()
- (४) कनोजचा उदय ही सरंजामशाहीच्या उदयाची खूण मानली जाते. कारण शेती कुळाकरवी किंवा शेतमजुरांकरवी केली जाऊ लागली. ()
- (५) हर्षवर्धनाच्या काळात विणकाम, सोनारकला, शिल्पकाम, सुतारकाम यांसारखे अनेक व्यवसाय वाढीस लागले. ()

१.३ पारिभाषिक शब्द, शब्दार्थ

वस्तुविनिमय पद्धत : एका वस्तूच्या बदल्यात किंवा एक वस्तू देऊन आपल्याला हवी असणारी दुसरी वस्तू घेणे.

राष्ट्रभूमी : शेतकऱ्यांची मालकी असणारी जमीन.

सीताभूमी : सरकारच्या ताब्यातील, सरकारच्या मालकीची जमीन.

नागरीकरण : लहान नगरे, शहरे यांची वाढ होणे. आधुनिक जीवनाचे स्वरूप अशा नगरांत राहणाऱ्या लोकांना प्राप्त होणे.

१.४ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - १

- (अ) (१) (✓), (२) (✓), (३) (X), (४) (✓),
(५) (X), (६) (X), (७) (✓), (८) (✓),
(९) (✓), (१०) (✓), (११) (✓), (१२) (✓),
(१३) (X), (१४) (✓), (१५) (✓).

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - २

- (अ) (१) (✓), (२) (✓), (३) (X),
(४) (✓), (५) (X).

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ३

- (अ) (१) (✓), (२) (X), (३) (X), (४) (✓),
(५) (✓), (६) (X), (७) (✓).

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ४

- (अ) (१) (✓), (२) (✓), (३) (X),
(४) (✓), (५) (✓).

१.५ सारांश

भारतात मौर्यांची सत्ता स्थापन झाल्यानंतर देशाच्या बऱ्याच मोठ्या प्रदेशावर प्रथमच एकछत्री साम्राज्य उभारले गेले. या काळातील मुख्य व्यवसाय शेती असल्याने लोकांचे बहुतेक अर्थव्यवहार शेतीशी निगडित होते. मात्र राजाचा खेड्यांबरोबर संबंध महसूल गोळा करण्यापुरता येत असे. शेतीबरोबर पशुपालन आणि इतर व्यवसाय चालत असत. व्यवसाय परंपरागत चालत आलेला असे. व्यावसायिकांच्या संघटनाही असत. व्यापारासाठी खुष्कीचा मार्ग आणि जलमार्गाचा वापर होई. भारताचा परदेशांबरोबरही चांगला व्यापार चालत असे. वस्तुविनिमय पद्धतीबरोबरच

व्यापारासाठी चांदीचे तुकडे वापरले जात. मात्र नाण्यांच्या वजनांचे निश्चित प्रमाण नव्हते. नगरातून व्यापाऱ्यांचे संघ / श्रेणी असत. मौर्यकालीन राज्याच्या उत्पन्नाची साधने म्हणजे भूमी कर हा महत्वाचा होता. शेतीची जमीन दोन प्रकारांत विभागलेली होती. मौर्य राज्यकर्त्यांनी शेतीचे उत्पादन वाढावे म्हणून निरनिराळ्या योजना अंमलात आणल्या होत्या. त्यामुळे देश अन्नधान्याच्यादृष्टीने समृद्ध होण्यास मदत झाली. शेतीबरोबरच निरनिराळे उद्योगधंदे वाढीस लागले. भरजरी वस्त्रे विणणे हा एक महत्वाचा उद्योग होता. धातूचे अलंकार, वस्तू बनविण्याच्या उद्योगाबरोबर खाणकामही वाढीस लागले होते. व्यवसायवाढीमुळे व्यावसायिकांच्या श्रेणींचे कार्य मोठे असे. अर्थव्यवस्था नियंत्रित करण्यासाठी सरकारी नियंत्रण असे. व्यापार वाढ व्हावी म्हणून व्यापार मार्गांना महत्त्व दिलेले होते. तसेच विनिमयासाठी नाणेपद्धती वापरात आणली जाऊ लागली. पुढे सम्राट अशोकानंतर मौर्यांची अर्थव्यवस्था दुबळी होत गेली.

मौर्यकाळानंतर परकीयांची आक्रमणे होऊन त्यांचा अंमल सुरू झाला. परंपरागत अर्थपद्धतीत फारसा बदल झाला नसला तरी परकीयांशी संपर्क येत गेल्याने त्या त्या नवीन प्रदेशाबरोबर व्यापार वाढ होण्यास मदत झाली. नवीन उद्योग निघत गेले. भारताचा व्यापार फारदेशीर होण्यास मदत झाली. अंतर्गत व परदेशी व्यापाराला उपयुक्त असे जलमार्ग विकसित होत गेले. भारतात निरनिराळ्या ठिकाणी सापडलेल्या नाण्यांवरून या काळात भारताचा रोमबरोबर व्यापार वाढला होता, हे दिसून येते. यातूनच या काळात नागरीकरणाचा चालना मिळाली. मौर्योत्तर काळात एक वेगळी संस्कृती उदयाला आली.

गुप्तकाळ म्हणजे 'भौतिक प्रगतीचे युग' म्हटले जाते. तसेच 'सुवर्णयुग'ही म्हटले जाते. या काळात मोठा आर्थिक विकास घडून आला. याचे वर्णन प्रवाशांच्या नोंदीत आढळते. सुवर्णनाणी गुप्तराजांनी पाडली होती, हे या काळाचे एक विशेष आहे. गुप्तकाळात शेतीपद्धतीचा विकास झाला. शेतीला अनुकूल असे सरकारचे धोरण होते. जमिनी दान देण्याची प्रथा, हे या काळाचे एक वैशिष्ट्य मानले गेले. या काळात कापड उद्योग भरभराटीला आला. विविध प्रकारचे कापड बनविले जाई. त्याला मागणीही मोठी असल्याने गुप्तकाळात आर्थिक स्थिती सुधारण्यास हा उद्योग मोठा कारणीभूत ठरला. कलाकुसरीची कामे मोठ्या प्रमाणात केली जात. धातूकामही चाले. या काळात अंतर्गत व परदेशी व्यापारात मोठी वाढ झाली होती. पश्चिम किनारपट्टीवरील अनेक बंदरे या काळात प्रसिद्धीस आली. व्यापार व उद्योगधंदे यांच्या भरभराटीमुळे व्यावसायिक व व्यापाऱ्यांच्या काही संघटना उदयाला आल्या.

गुप्तकाळाला सुवर्णयुग का म्हटले जाते, याची अनेक कारणे यात आढळतात.

हर्षकाळात जुनी नगरे लोप पावून नवीन नगरे उदयाला आली. कनोज हे सत्ताकेंद्र बनले. शेती विकासाला चालना मिळाली. व्यापार भरभराटीला आला तसेच चलनी नाण्यांचा विस्तृत वापर सुरू झाला. शेती पद्धती कुळाकडून केली जाऊ लागल्याने परिस्थितीत बदल होत गेला. विविध व्यवसाय वाढीस लागले. कापडांचेही विविध प्रकार असत. परदेशांशी व्यापार होता, परंतु त्यात घट होत गेली. हर्षवर्धनाच्या काळात खेडी स्वयंपूर्ण होण्याला गती मिळाली.

१.६ सरावासाठी स्वाध्याय

(अ) पुढील प्रश्नांकी १५ ते २० ओळीत उत्तरे लिहा.

- (१) मौर्यकाळात राज्याच्या उत्पन्नाची कोणती साधने होती, ते स्पष्ट करा.
- (२) शेतीचे उत्पन्न वाढावे म्हणून मौर्य राज्यकर्त्यांनी कोणकोणत्या योजना आखलेल्या होत्या, ते स्पष्ट करा.
- (३) मौर्यकालीन अर्थव्यवस्थेवर सरकारचे नियंत्रण कसे होते ?
- (४) मौर्योत्तर काळात व्यापार वाढ कशी होत गेली, ते विशद करा.
- (५) मौर्योत्तर काळात नागरीकरणाला कशी गती मिळाली, ते स्पष्ट करा.
- (६) गुप्तकालीन व्यवसाय व व्यापाराची माहिती लिहा.
- (७) गुप्तकाळाला 'सुवर्णयुग' का म्हटले जाते ?

- (८) हर्षवर्धनाच्या काळात शेती व्यवसायामध्ये कोणते बदल होत गेले ?
- (९) हर्षवर्धनाच्या काळातील कोणकोणते व्यवसाय प्रगत होते ? त्याचे व्यापारावर कोणते परिणाम दिसून आले ?

१.७ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

- (०१) मार्टीकर मदन, 'प्राचीन भारताचा इतिहास'.
- (०२) चितळे वि. सि., 'नवभारताचा सांस्कृतिक इतिहास'.
- (०३) देगलूरकर आणि इतर, 'प्राचीन भारताचा इतिहास आणि संस्कृती'.
- (०४) शर्मा जी. एन. आणि कुलकर्णी अ. रा., 'भारतीय संस्कृती दर्शन'.
- (०५) राव व. दी., 'प्राचीन भारतीय इतिहास व संस्कृती'.
- (०६) ओतूरकर रा. वि., 'हिंदुस्थानचा सोपपत्तिक इतिहास'.
- (०७) Gokhale B. K., V. D. Rao & D'soza, A. L. - 'Ancient Indian History & Culture'.
- (०८) Sharma R. S., 'Ancient India'.
- (०९) Tripathi Ramshankar, 'History of Ancient India'.
- (१०) Kosambi, D. D., 'The Culture and Civilization of Ancient India in Historical Outline'.

घटक २ : सामाजिक जीवन

अनुक्रमणिका

- २.० उद्दिष्टे
- २.१ प्रास्ताविक
- २.२ विषय-विवेचन
 - २.२.१ मौर्यकालीन समाजजीवन
 - २.२.२ मौर्योत्तर काळातील सामाजिक बदल
 - २.२.३ दक्षिण भारतातील जीवन परंपरा
 - २.२.४ गुप्तकालीन समाजजीवन
 - २.२.५ हर्षवर्धनकालीन सामाजिक जीवन
- २.३ पारिभाषिक शब्द, शब्दार्थ
- २.४ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे
- २.५ सारांश
- २.६ सरावासाठी स्वाध्याय
- २.७ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

२.० उद्दिष्टे

ह्या घटकाच्या अभ्यासानंतर आपल्याला -

- ★ मौर्यकाळात समाजजीवन कसे होते ते स्पष्ट करता येईल.
- ★ विविध परकीय आक्रमाणांमुळे भारतीय समाजात धर्म, कला, साहित्य या विविध क्षेत्रात जे बदल घडून आले, जी देवाणघेवाण झाली तिचे स्वरूप स्पष्ट करता येईल.
- ★ दक्षिण भारतातील लोकजीवन, परंपरा स्पष्ट करता येतील.
- ★ सातवाहन काळातील समाजव्यवस्था स्पष्ट करता येईल.
- ★ गुप्तकाळातील सामाजिक व धार्मिक जीवन स्पष्ट करता येईल.
- ★ हर्षवर्धनाच्या काळातील सामाजिक जीवन स्पष्ट करता येईल.
- ★ हर्षवर्धनाने सामाजिक हित, समाजजीवन यांच्या संदर्भात केलेल्या सुधारणा स्पष्ट करता येतील.

२.१ प्रास्ताविक

वैदिक काळात समाजामध्ये वर्णपद्धती होती. ती व्यवसायानुसार होती. कालांतराने त्यात बदल होऊन जातिव्यवस्था अस्तित्वात आली. या वेगवेगळ्या बदलांचे परिणाम सामाजिक जीवनावर दिसून आले. यानंतरच्या काळात सामाजिक जीवन कसे होते, हे पाहताना प्रथम प्राचीन कालखंडाचे ऐतिहासिक दृष्ट्या टप्पे लक्षात घ्यावे लागतात. मौर्यकाळ, मौर्योत्तर काळ, प्राचीन दक्षिण भारतातील जीवनपद्धती, गुप्तकाळ आणि हर्षवर्धनाचा काळ हे प्राचीन भारताच्या इतिहासातील सामाजिक दृष्ट्या महत्त्वाचे टप्पे आहेत. प्राचीन भारतातील सामाजिक जीवनाची माहिती घेताना सामाजिक जीवनातील स्थित्यंतरे लक्षात घ्यावी लागतात. या काळातही पितृसत्ताक पद्धती अस्तित्वात होती. वर्णाबाहेरील विवाह निषिद्ध मानले जाऊ लागले. स्त्रियांच्या स्वातंत्र्याचा उत्तरोत्तर संकोच होत गेला. पुरुषप्रधान समाजाची स्त्रीकडे बघण्याची दृष्टी बदलत गेली. वर्णाची जागा जातींनी घेतली. हे बदल घडून येण्यास बराच काळ जावा लागला. मौर्यपूर्वकाळातील अशा परिस्थितीत बदल होत गेले. तसेच राजकीय घडामोडींचे जे अनेक परिणाम दिसून येत गेले, त्यातून सामाजिक जीवनावरही काही परिणाम झाले. शिक्षणपद्धतीत बदल होत गेला. हे सामाजिक बदल कसे होत गेले ते आपण मौर्यकालखंडापासून ते हर्षवर्धनाच्या काळापर्यंतचे बदल आपण आता अभ्यासणार आहोत.

२.२ विषय-विवेचन

२.२.१ मौर्यकालीन समाजजीवन

मौर्यकाळात राज्यात शांतता, सुरक्षितता, सुव्यवस्था आणि आर्थिक समृद्धी यामुळे लोक सुखी व समाधानी होते. त्यांचे नैतिक जीवन उंचावलेले होते. मेगॅस्थिनिसचा 'इंडिका' ग्रंथ आणि चाणक्याचा 'अर्थशास्त्र' हा ग्रंथ तसेच लौकिक वाङ्मय आणि अशोकाचे शिलालेख यावरून या काळातील

सामाजिक परिस्थिती लक्षात येते. मौर्य राज्यकर्त्यांमध्ये चंद्रगुप्त मौर्य, बिंदुसार हे हिंदू धर्माचे पुरस्कर्ते होते. राजे कितीही कडक आणि कठोर शासनकर्ते असले तरी त्यांच्यात धार्मिक सहिष्णुता होती. धर्माचरणास समाजात महत्त्व होते. धर्मशास्त्राच्या नियमांचे पालन केले जात होते. धर्माचरणाबरोबरच सदाचाराला महत्त्व होते. लोकांचे राहणीमान साधे होते. विविध अलंकार वापरले जात. कपडे प्रामुख्याने सुतीच असत. अशोकाने बौद्ध धर्माचा स्वीकार केल्यानंतर प्राणिहत्या बंद केली. त्यामुळे या काळात मांसाहाराचे प्रमाण कमी होते.

या काळात वर्णाश्रम धर्माची कल्पना अधिक दृढ झाली होती. वाढत्या वर्णसंकरामुळे नव्या जाती निर्माण होत गेल्या. जातीनुसार जन्माधिष्ठित व्यवसाय रूढ होते. जाती-जातींमध्ये कर्मठपणा येत गेला. ब्राह्मण, क्षत्रीय, वैश्य या तीन वरिष्ठ समजल्या जाणाऱ्या वर्गांशी शूद्र हे मालमत्ता बनली. या काळात गुलामगिरीसंदर्भात भिन्न मते आढळतात. मेगॅस्थिनिसच्या मते, या काळात गुलामगिरी नव्हती परंतु 'अर्थशास्त्र' ग्रंथातून जन्मामुळे, दारिद्र्यामुळे विकलेल्यांना, युद्धबंदी यांना गुलामगिरी पत्करावी लागते, असा उल्लेख आढळतो. 'जो जन्मजात दास नाही, अशा आर्यवंशातल्या अज्ञान वयातील म्हणजे लहान वयातील शूद्रास त्याचा आप्त, त्याचे नातेवाईक विकेल किंवा गहाण ठेवील, तर त्याला बारा 'पण' दंड करावा. वैश्याने असेच केल्यास दुप्पट दंड करावा. क्षत्रियाने असेच केल्यास तिप्पट दंड करावा व ब्राह्मणाला चौपट दंड करावा, असा नियम 'दास' संदर्भात आढळतो. अशोकाच्या शिलालेखातही गुलामगिरीसंदर्भात उल्लेख आढळतो. गुलामांना चांगली वागणूक देण्याबाबत त्याने म्हटलेले आहे. समाजात ब्राह्मण, क्षत्रिय आणि वैश्य या तीन वर्णास प्रतिष्ठा होती. ब्राह्मण व बौद्ध भिक्षू यांना समाजात सन्मान मिळत असे. मेगॅस्थिनिसने व्यवसायावर आधारित समाजातील सात वर्गांचे वर्णन केलेले आहे. हे वर्ग पुढीलप्रमाणे -

- (१) पंडित
- (२) शेतकरी
- (३) व्यापारी व मजूर
- (४) हेर
- (५) धनगर व शिकारी
- (६) सैनिक
- (७) सरकारी अधिकारी

असे वर्गीकरण त्याने केलेले आहे. मात्र या काळात वर्णाश्रम व्यवस्था रूढ झाली होती. समाजातील चातुर्वर्ण्य आणि जातिभेद कायम होते. जातिजन्मावरून ओळखल्या जात. समाजात कालौघात अनेक व्यवसाय निर्माण झाले होते. हे व्यवसाय अनुवंशिक होते.

(अ) विवाह पद्धती

या काळात एकत्र कुटुंबपद्धती होती. एकपत्नी विवाह आदर्श मानला जात असला तरी बहुपत्नीत्वाची चाल अस्तित्वात होती. गांधर्व, असूर, राक्षस विवाह अप्रशस्त मानले जात. आपल्याच वर्णात आणि जातीत विवाह केले जात. तशी सामाजिक बंधने रूढ होत गेल्याने जातिसंस्थेची पाळेमुळे खोलवर रुजत गेली. कोणाही व्यक्तीला आपल्या कुटुंबात चालत आलेल्या अनुवंशिक व्यवसायाशिवाय व्यवसाय करता येत नसे, तसेच अन्य व्यवसाय करणाऱ्या कुटुंबाशी वैवाहिक संबंध जोडला जात नसे.

विवाह विधी पुढीलप्रमाणे आठ प्रकारचे होते

- (१) कन्येच्या अंगावर दागिने घालून तिचे दान देतात तो 'ब्राह्म' विवाह.
- (२) सहधर्माच्या आचरणासाठी वधूवरांचा संबंध जोडला जातो तो 'प्राजापत्य' विवाह.
- (३) वराकडून दोन गाई घेऊन कन्या दिली जाते तो 'आर्ष' विवाह.
- (४) यज्ञवेदीवरील ऋत्विजाला कन्या अर्पण करणे हा 'दैव' विवाह.
- (५) परस्परांच्या संमतीने झालेला 'गांधर्व' विवाह.
- (६) हुंडा घेऊन कन्या देणे हा 'असूर' विवाह.
- (७) कन्येचे अपहरण करून केलेला विवाह हा 'राक्षस' विवाह.
- (८) कन्येचे झोपेतच हरण किंवा पळवून नेणे हा 'पैशाच' विवाह मानला जाई.

पहिल्या चार प्रकारचे विवाह पित्याच्या संमतीने लावलेले असल्याने ते प्रशस्त विवाह समजले जात.

(आ) स्त्रियांचे स्थान

या काळात स्त्री स्वातंत्र्याचा संकोच झालेला होता, तरी समाजात त्यांना प्रतिष्ठा होती. स्त्रियांचे स्थान सन्मानाचे असले आणि अनेक प्रकारचे अधिकार त्यांना दिले जात होते तरी विवाह आणि सुखी जीवनावर जास्त भर असे. स्त्रीला आपल्या पतीबरोबर धार्मिक कार्यात, विधींमध्ये सहभागी होता येत असे. जैन व बौद्ध धर्माच्या प्रभावामुळे काही स्त्रिया भिक्षुणी झाल्याचे आढळते. वैदिक काळात स्त्रियांना वेदाध्ययन व समानतेचा दर्जा होता. परंतु तो मौर्यकाळापूर्वीच नष्ट झाला असल्याने या काळातही तो अधिकार नव्हता. विवाहाची वयोमर्यादा या काळात खाली आली. मात्र पुनर्विवाहाला मान्यता होती. अपरिहार्य कारणाशिवाय घटस्फोट घेता येत नसे. स्त्रीधनावर त्यांचा हक्क होता. नारी हत्या पाप समजले जाई. सती पद्धती अपवादात्मक आणि उच्चवर्णीयांपुरतीच मर्यादित होती. मद्यशाळांतून स्त्रियांचा उपयोग 'सेविका'

म्हणून केला जात असे. या काळात गणिकांचेही अस्तित्व आढळते. काही स्त्रियांच्या लष्करात, गुप्तहेर म्हणून वापर केला जाई. मेगॅस्थिनिसने म्हटले आहे की, 'स्त्रिया अस्त्र / शस्त्र चालविण्यात तज्ज्ञ होत्या. काही घोड्यावर स्वार होत.'

चंद्रगुप्त मौर्याच्या सुरक्षिततेसाठी सशस्त्र स्त्रियांची तुकडी सज्ज असे, असाही उल्लेख आढळतो.

(इ) मौर्यकालीन शिक्षण पद्धती

वैदिक काळापासून चालत आलेली शिक्षण पद्धती मौर्यकाळातही तशीच चालू राहिली. मात्र या काळात शिक्षणाचा प्रसार मोठ्या प्रमाणात झाला होता. आचार्यांची गुरुकुले ही शिक्षणाची केंद्रे होती. अशी शिक्षणकेंद्रे चालविणाऱ्या आचार्यांना, विद्वानांना सरकारकडून अथवा धनिकांकडून भूमी, द्रव्य, इत्यादी अनुदान मिळे. प्रसिद्ध गुरुकुलांमध्ये शिक्षण घेण्यासाठी दूरदूरच्या ठिकाणांहून विद्यार्थी तेथे जात. बौद्ध विहार, जैन विहारातून लोकशिक्षण दिले जाई. बौद्ध व जैन धर्माच्या प्रसारामुळे त्या धर्माच्या विहारातून विद्यादानाचे कार्य मोठ्या प्रमाणात सुरू झाले. मौर्यकाळात तक्षशिला; काशी, अयोध्या, उज्जैन, श्रावस्ती, इत्यादी नगरे उच्च विद्या व कलांचे शिक्षण देणारी श्रेष्ठ केंद्रे म्हणून प्रसिद्ध होती. शिक्षणामध्ये तत्त्वज्ञान, वेद, अर्थशास्त्र, राजनीती, प्रशासन, इत्यादी विषयांसंदर्भात ज्ञान दिले जाई. सर्व धर्मियांना शिक्षण घेता येत असे. राजपुत्रांच्या शिक्षणाची खास सोय केली जाई. अश्वविद्या, गजविद्या, धनुर्विद्या, इत्यादी शस्त्रविद्येशी संबंधित दिल्या जाणाऱ्या शिक्षणाबरोबर वैद्यकशास्त्राचेही शिक्षण दिले जात असे. तक्षशिला अशा विद्यासाठी प्रसिद्ध केंद्र होते. मौर्यांच्या साम्राज्यभर पसरलेल्या शिलालेखावरून त्या काळातील समाजातील साक्षरतेची कल्पना येते. उच्च सामाजिक नीतिमत्तेचे ध्येय बाळगले जाई. सामाजिक जीवनासंदर्भात मेगॅस्थिनिसने म्हटले आहे, 'येथील लोक कष्टाळू, काटकसरी आहेत.... प्रजा म्हणून भारतीय लोक फार शिस्तीने वागतात..... ते इतके प्रामाणिक आहेत की, घराला कुलूप लावण्याची गरज कोणाला भासत नाही.'

समाजात धार्मिक सामंजस्य होते. विविध प्रकारचे उत्सव, समारंभ साजरे होत. त्यात नृत्य-गायनादी कार्यक्रम केले जात. समाजात मनोरंजनाचे अनेक प्रकार व साधने या काळात होती. नट, नर्तक, गायक, वादक, भाट, इत्यादी प्रकार मनोरंजनासंदर्भात आढळतात. याशिवाय घोड्यांच्या शर्यती, मल्लयुद्ध, संगीत स्पर्धा यांचे आयोजन केले जाई. साहसी स्पर्धाही घेतल्या जात. मौर्यकाळात लोकांचे जीवन सुखी व आनंदी होते. वाणी, उदमी, कारागीर, गवई, भिक्षुक,

खुषमस्करे किंवा गारुडी व जादुगार या लोकांपासून देशातील लोकांस पीडा होणार नाही, याची खबरदारी घेतली पाहिजे, असे कौटिल्याने आपल्या 'अर्थशास्त्र' या ग्रंथात म्हटले आहे. प्रजेवर अत्याचार होऊ नये या दृष्टीने खबरदारी घेतली जाई. खोटे बोलणे, चोरी करणे हे मोठे पाप समजले जाई. यातून उच्च, सामाजिक, नीतिमत्तेसंदर्भातील ध्येये लक्षात येतात.'

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - १

(अ) पुढील विधाने चूक किंवा बरोबर ते सांगून कंसात

(X) किंवा (✓) अशी खूण करा.

- (०१) वैदिक काळात समाजामध्ये वर्णपद्धती होती. ()
- (०२) मौर्यकालीन समाजात स्त्री स्वातंत्र्याचा संकोच झाला होता; परंतु स्त्रीला समाजात प्रतिष्ठा होती. ()
- (०३) मौर्यकाळात पुनर्विवाहास परवानगी नव्हती. ()
- (०४) मौर्यकाळात शिक्षणाचा प्रसार झाला नाही. ()
- (०५) मौर्यकाळात धर्माचरण व सदाचार यांस महत्त्व होते. ()
- (०६) मौर्यकाळात राज्यात शांतता, सुव्यवस्था नव्हती. ()
- (०७) चंद्रगुप्त मौर्य, बिंबिसार यांनी हिंदू धर्माचा पुरस्कार केला नाही. ()
- (०८) मौर्यकाळात परस्परांच्या संमतीने केलेला विवाह हा गांधर्व विवाह होता. ()
- (०९) मौर्यकाळात विवाहाची मर्यादा वाढवण्यात आली. ()
- (१०) बौद्धविहार व जैनविहारातून लोकशिक्षण देण्यात येई. ()

२.२.२ मौर्योत्तर काळातील सामाजिक बदल

मौर्योत्तर काळाच्या पाचशे वर्षात बॅक्टेरियन्स, शक, पार्थियन्स, कुशाण, इत्यादी टोळ्यांनी भारतावर आक्रमण केले. परकीयांच्या राजकीय आक्रमणाचा महत्त्वाचा परिणाम म्हणजे भारतीय समाजात धर्म, कला व साहित्य या क्षेत्रांत काही तत्त्वांची देवाण-घेवाण झाली. भारतीय समाजजीवनात काही बदल घडून आले. ग्रीक, शक, पल्लव, कुशाण हे परके लोक येथील समाजात मिसळून गेले. हे लोक राज्यकर्त्यांच्या वर्गातील, जेते म्हणून आल्यामुळे ते लढवय्या क्षत्रियांच्या गटात

सामावले गेले. त्यातील बहुतेकांचा समावेश 'क्षत्रिय' वर्गात झाला. मनुस्मृतीने त्यांना दुय्यम दर्जाचे क्षत्रिय मानल्याचा उल्लेख आढळतो. क्षत्रियाखेरीज अन्य व्यवसाय करणाऱ्या परकीयांना 'वैश्य' वर्णात घेतले गेले.

मौर्योत्तर काळात भारतीय समाजाला जे काही नवीन अनुभव येत गेले, त्यातील हा एक पहिला महत्वाचा अनुभव ठरला. इतक्या मोठ्या प्रमाणावर इतक्या वेगाने परकीयांचे भारतीयीकरण भारताच्या इतर कोणत्याही कालखंडात झालेले दिसून येत नाही, हे एक या कालखंडाचे वैशिष्ट्य होय. यावरून त्या काळची वर्णव्यवस्था या परकीयांना आपल्यात सामावून घेण्याइतकी लवचीक राहिली असे लक्षात येते. बहुतेक परकीय राजांनी तसेच त्यांच्याबरोबर आलेल्या परकीय लोकांनी बौद्ध धर्माचा स्वीकार केला. मात्र इ.स.पूर्व पहिल्या शतकात शुंग राजा अग्निमित्र याच्या दरबारी आलेल्या राजदूताने भागवत धर्माचा स्वीकार केलेला होता. त्याने वासुदेवासाठी गरूडशीर्ष असलेला स्तंभ उभारला होता. यावरून परकीयांच्या काही गोष्टींचा प्रभाव भारतीय समाजावर होत गेल्याचे दिसून येते. यातून भारतीय समाजात उल्लेखनीय बदल होत गेले.

परकीयांनी नव्या चालीरीती व वेशभूषा आणल्या. विशेषतः शक, कुशाणांनी फेटा, बंडी, पायजमा, लांब कोट, बूट, इत्यादी पोशाखपद्धती भारतात रुढ केल्या. आजही भारताच्या काही भागात ही पोशाखपद्धती आढळते.

या काळात जातीचे महत्त्व व दर्जा टिकविण्यासाठी सजातीय विवाहाचा जास्तीत जास्त पुरस्कार केला जाऊ लागला. स्त्रियांच्या स्वातंत्र्याचा संकोच झालेला असला तरी त्यांचे कुटुंबात मानाचे स्थान राहिले. नियोगपद्धती मागे पडली. पातिव्रत्य हा स्त्रीचा मोठा धर्म मानला जाऊ लागला.

या काळात परकीय सत्तेच्या धर्मकल्पनांचा फारसा प्रभाव पडला नाही. याउलट परकीय आक्रमकांनीच भारतातील कोणत्या ना कोणत्या धर्माचा स्वीकार करून त्याचा प्रसार करण्यासाठी प्रयत्न केले. वैदिक धर्मातील कर्मकांडाची या काळात पुन्हा सुरुवात होऊन अश्वमेध व राजसूय यज्ञ केले जाऊ लागले. यज्ञ व्यवस्थेबरोबरच वर्णव्यवस्थेला चालना मिळत गेल्याचे दिसून येते. कनिष्काने काश्मीर येथील कुंडलविहारमध्ये बौद्ध धर्माची चौथी परिषद भरविली होती. त्या वेळी परिषदेचे अध्यक्ष वसुमित्र व उपाध्यक्ष अश्वघोष होते. कुशाण सम्राटांच्या काळात बौद्ध मूर्ती घडविण्यास चालना मिळाली. मूर्तिपूजा सर्वत्र रुढ होत गेल्याने मूर्तिकलेला उत्तेजन मिळत गेले. हिंदू धर्मियांची मूर्ति बांधली जाऊन त्यात देव-देवतांच्या मूर्तीची पूजा सुरू झाली. विष्णूची पूजा करणारे वैष्णव व शिवाची पूजा करणारे शैव या पंथांची लोकप्रियता वाढत गेली.

मौर्योत्तर काळात परकीय सत्तांबरोबर भारतीयांचा जो संपर्क येत गेला, त्यामुळे भारतीयांच्या सर्वांगीण जीवनावर प्रभाव पडलेला दिसून येतो. त्यांच्या काळात भारताचा आंतरराष्ट्रीय लोकांबरोबर संपर्क येत गेला. कनिष्काच्या काळात पूर्वेस बनारसपासून अफगाणिस्तानपर्यंत आणि उत्तरेस खोतानपासून दक्षिणेस विंध्य पर्वतापर्यंत साम्राज्याचा विस्तार झाला. ग्रीक, शक, कुशाण राजांच्या कारकिर्दीत साम्राज्य विस्तारामुळे आंतरराष्ट्रीय साम्राज्याची निर्मिती झाली. त्यामुळे भारतीयांचा इतर जणांबरोबर, तेथील संस्कृतीबरोबर संपर्क येत गेला. विचारांची परस्पर देवाण-घेवाण होण्यास सुरुवात झाली. व्यापाराला मोठ्या प्रमाणात चालना मिळाली. वास्तुकला, शिल्पकला, मूर्तिकलेला उत्तेजन मिळाले. घरांच्या भिंती बांधण्यासाठी पक्क्या विटांचा वापर केला जाऊ लागला. उत्खननात सापडलेल्या अवशेषांवरून अशी पक्क्या विटांची बांधकामे, गोल विहिरींचे अवशेष आढळले आहेत. कलेच्या क्षेत्रात नवीन विचार व शैलींना चालना मिळाली. या काळात 'गांधार शैली' स्वतंत्र शैली म्हणून उदयाला आली. भारतीय कलाकारांचा ग्रीक, रोमन, मध्य आशियातील कलाकारांबरोबर संपर्क येत गेल्याने भारतीयांच्या कलेवर या परकीयांच्या कलेचा प्रभाव दिसून येत गेला. त्यातून भारतीय कला विकसित होत गेली.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - २

(अ) पुढील विधाने चूक किंवा बरोबर ते सांगून कंसात (X) किंवा (✓) अशी खूण करा.

- (१) मौर्योत्तर काळात भारतात आलेले परकीय लोक येथील समाजात मिसळले नाहीत. ()
- (२) इ.स.पूर्व पहिल्या शतकात शुंग राजा अग्निमित्र याच्या दरबारी आलेल्या हेलिओडोसूध राजदूताने भागवत धर्माचा स्वीकार केलेला होता. ()
- (३) मौर्योत्तर काळात स्त्री स्वातंत्र्याचा संकोच झाला. ()
- (४) अश्वघोषाने बौद्ध धर्माची चौथी परिषद काश्मीरमध्ये भरवली होती. ()

(आ) पुढील प्रश्नांची एका वाक्यात उत्तरे लिहा.

- (१) अग्निमित्राने कोणता स्तंभ उभारला होता ?
- (२) परकीयांनी भारतात कोणत्या पोशाखपद्धती रुढ केल्या ?
- (३) बौद्ध मूर्ती घडविण्यास कोणत्या सम्राटांच्या काळात चालना मिळाली ?

२.२.३ दक्षिण भारतातील जीवन परंपरा

उत्तर भारतात ज्या काळात मौर्य साम्राज्य उदयाला आले आणि त्यानंतर परकीयांची सत्ता प्रस्थापित होत गेली त्या काळात दक्षिण भारतातही छोटी छोटी राज्ये राज्य करीत होती. परकीय सत्तांच्या काळात दक्षिणेकडील भागात त्यांचा फारसा उपद्रव न झाल्याने लोकजीवन स्थिर होते. तत्कालीन तामीळ संस्कृती किंवा समाज स्थितीची माहिती 'शंगम' साहित्यातून मिळते. त्यावरून असे दिसते की, शंगम युगाच्या कालखंडात उत्तर भारतातून ब्राह्मण व क्षत्रिय वर्गातील लोकांनी दक्षिणेकडे मोठ्या प्रमाणावर स्थलांतर केले. त्यामुळे परस्परांतील वैचारिक, सांस्कृतिक देवाण-घेवाण झाली असावी. उत्तरेत ज्या स्वरूपाची वर्णव्यवस्था किंवा जातिव्यवस्था होती तशी जातिव्यवस्था तामिळी राज्यात विकसित झालेली नव्हती. या काळात दक्षिण भारतात राजाला समाजजीवनाचाही प्रमुख मानलेले होते. विविध सामाजिक वर्गांचा उदय झालेला होता. समाजात विद्वान व्यक्तींना मानाचे स्थान होते. शेती, व्यापार, युद्धखंडणी याद्वारे श्रीमंत बनलेले राज्यकर्ते स्वतःच्या पदरी मोठे सैन्य बाळगत. चेर, चोळ, पाण्ड्य ही राज्ये दक्षिणेत प्रबळ होती. लोकजीवनात तामीळ, कन्नड, तेलगू, मल्याळम् या प्रमुख भाषांशिवाय तुलु, ब्रुही, कोंडगु तसेच संस्कृत भाषा प्रचलित असल्याने त्यांचा एकमेकांवर बराच प्रभाव दिसून येतो.

शंगम युगापासून दक्षिणेत ब्राह्मण वर्णाचा उल्लेख आढळतो. ब्राह्मणांना मोठ्या प्रमाणावर दान दिले जाई. याशिवाय दरबारातील कवी, भाट यांना राजा भूमी, घोडे, रथ, हत्ती यांचेही दान करीत असे. शंगम साहित्यातून क्षत्रिय व वैश्य वर्णाविषयी माहिती मिळते. चोळ, पाण्ड्य राजांच्या काळात 'बल्लाळ' या श्रीमंत जमीनदारांना सैनिकी व असैनिकी अधिकारपदे दिली जात. त्यामुळे त्यांचा समाजात मान होता. या काळात सर्व जमीन जवळ जवळ त्यांच्या ताब्यात होती. हा वर्ग सधन समजला जात होता. हा वर्ग चांगल्या विटा-चुन्याने बांधलेल्या वाड्यात राहत होता. राजे व राजदरबारातील महत्त्वाच्या पदावरील व्यक्ती बहुतांश शेतकरी वर्गातील - वेल्लेदार असत. 'वेल्लेदार' म्हणजे 'पुराचे स्वामी' असा त्याचा अर्थ होता. तसेच 'करालर' म्हणून ओळखला जाणारा वर्ग होता. त्यांना 'मेघांचे स्वामी' म्हणत. यावरून शेतीशी संबंधित मेघ-पाणी देणारा या अर्थाने त्यांचा स्वामी, तो महत्त्वाचा, असे लक्षात घेतले जात असावे. या शेतकऱ्यांशिवाय समाजात काही गरीब शेतकरीही असत. या शेतमजुरांची परिस्थिती भूदासांसारखी असे. स्त्रियादेखील शेतीवर कष्ट करीत.

समाजामध्ये विविध वर्ग होते. वेल्लेदार हा शेतकऱ्यांचा, सैन्यातील अधिकारी 'एनाडी', मेंढपाळ करणारा 'वेदुवर',

कोळी 'वलयर' अशी त्यांची नावे आढळतात. अर्थात काही ठिकाणी सेनाध्यक्षाची 'एनाडि' ही पदवी या अर्थाने संदर्भ आढळतो.

समाजात व्यापार करणारा वेगळा वर्ग होता. समृद्ध व्यापारामुळे आर्थिक समृद्धता येत गेली. वेगवेगळे व्यवसाय करणारे सोनार, सुतार, लोहार, विणकर, इत्यादी वर्ग उदयाला आले. व्यापाऱ्यांना समाजात मान होता. हा प्रतिष्ठित वर्ग म्हणून ओळखला जाई. शेतकरी, मजूर, कारागीर हा समाजातील खालचा वर्ग होता. साफसफाई व इतर कामे करणारा वर्ग 'पुलायार' नावाने ओळखला जाई. शूद्र व आदिवासी यांचे जीवन हलाखीचे होते. शंगम वाङ्मयातून या सामाजिक विषमतेची माहिती मिळते. या काळात स्त्रियांना शिक्षण घेण्याचा अधिकार नव्हता. राजघराण्यातील स्त्रिया मात्र शिक्षण घेऊ शकत.

तामिळनाडूच्या समाजजीवनाची काही वैशिष्ट्ये आढळतात. भौगोलिक स्थितीप्रमाणे व्यवसाय व व्यवसायाच्या महत्त्वाप्रमाणे समाजाचे वर्गीकरण पुढील-प्रमाणे आढळते -

(अ) समाजाचे वर्गीकरण

(१) उलवर गट

नदी खोऱ्यातील सुपीक प्रदेशात राहणारा हा गट होता. त्यांचा मुख्य व्यवसाय शेतीचा असून ते पुढारलेले समजले जात. हा वर्ग सधन असल्याने त्यांच्याकडे समाजाचे नेतृत्व असे. याच वर्गातील काही घराण्यांतून राजे झाले. या लोकांमध्ये शिक्षणप्रसारही झालेला होता. सुपीक प्रदेशात राहणारा आणखी एक गट शेती करणारा होता. ते शेतीबरोबर मासेमारीचाही व्यवसाय करीत.

(२) आयर गट

गवताळ प्रदेश किंवा अरण्यात राहणारे हे लोक होते. यांचा मुख्य व्यवसाय पशुपालन होता. त्यातही मेंढपाळीच्या व्यवसायावर त्यांचा जास्त भर होता. याच्या जोडीला ते शेतीही करीत. त्यांची आराध्य देवता 'कृष्ण' किंवा 'मयोन' होती.

(३) परदवर गट

समुद्र किनाऱ्यालगत पशुपालनाला उपयुक्त अशा भूप्रदेशात हे लोक राहत. त्यांचा मुख्य व्यवसाय मासेमारीचा असला तरी नावा व जहाजे बांधण्याचाही ते व्यवसाय करीत. परदेशी व्यापाराच्या दृष्टीने याच लोकांची प्रामुख्याने मदत घेतली जाई. जसा व्यापार वाढत गेला तशी बंदरांच्या व

नगरांच्या संख्येत वाढ होत गेली. व्यापाराबरोबर उद्योगधंदेही वाढत गेले. त्यामुळे हा वर्ग पुढारलेला होता. सोन्याचे दागिने करण्याकडे त्यांचा कल असे. समृद्ध जीवन जगणारा हा वर्ग होता.

(४) कुरवर गट

हा डोंगराळ भागात राहणारा गट होता. त्यांचा मुख्य व्यवसाय शिकारीचा होता. पशू, पक्षी पकडणे व विकणे हा त्यांच्या व्यवसायातील एक भाग होता. प्रामुख्याने त्यांचे भटके जीवन असल्याने मुख्य समाजाशी त्यांचा संपर्क राहत नसे. त्यांची देवता 'मुरगन' होती.

(५) मरवर गट

ओसाड, वाळवंटी प्रदेशात राहणारे हे लोक होते. त्यामुळे ते आपले जीवन कसेबसे व्यतीत करीत. समुद्रकिनारी मिठागरे बनविण्याचाही व्यवसाय ते करीत.

अशा प्रकारे विविध प्रदेशात भौगोलिक परिस्थितीनुसार राहणारे गट असले तरी दृष्ट्या लोकांचाही समाजात एक वेगळा वर्ग होता. समाजात असे भिन्न वर्ग असले तरी जातिव्यवस्था त्यांच्यात रूढ झालेली नव्हती. उत्तरेकडील लोकांबरोबर जसजसा संपर्क येत गेला, तसतशी वर्णव्यवस्था निर्माण होत जाऊन, जाती उदयाला आल्या. मात्र उत्तर भारतात वैदिक समाजात वर्णाश्रम पद्धतीवर आधारित समाजरचना होत गेली, तशी तामीळ प्रदेशात होऊ शकली नाही. तामीळ संस्कृतीची मूळची चौकट तशीच राहिली.

येथील विवाह पद्धतीवर आर्य संस्कृतीचा प्रभाव जाणवतो. विवाह विधीमध्ये काही प्राचीन परंपरा रूढ होत्या. बालविवाह, सतीची चाल, विधवा केशवपन, इत्यादी पद्धती रूढ होत्या. संगीत, नृत्य, शिकार, बैठे खेळ ही करमणुकीची साधने होती. समाजात अंधश्रद्धा होत्या. कर्म व पुनर्जन्मावर विश्वास होता. मृत व्यक्तींबरोबर त्यांच्या जीवनावश्यक वस्तूंचेही दफन केले जाई.

(आ) सातवाहनकालीन समाजव्यवस्था

सातवाहन काळ तसा आर्थिक भरभराटीचा होता. केंद्रसत्ता प्रबळ असल्या कारणाने राजकीयदृष्ट्या स्थिरता व शांतता होती. समाज सुरक्षित व सुखी होता. समाजात मुख्यतः चार वर्ग होते. समाजात वर्णाश्रम पद्धतीला महत्त्व असल्याने ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य व शूद्र असे चार वर्ण होते. सामाजिक विषमता होती. सातवाहन राजे आपल्या नावापूर्वी आपल्या मातेचे नाव लावत असले तरी त्यांना राज्याचा वारसा पित्याकडूनच मिळत होता. सातवाहनांचे शकांशी वैवाहिक संबंध प्रस्थापित झाले होते. वर्णसंकर, निरनिराळ्या

व्यवसायांची वाढ व परकीयांशी आलेल्या संबंधांमुळे अनेक जाती निर्माण होत गेल्या. याशिवाय या काळात समाजाची चार वर्गात विभागणी झालेली होती.

(१) सरंजामदार वर्ग

हा समाजातील महारट्टी, महाभोज आणि महासेनापती यांचा बनलेला होता. त्यांच्या नेमणुका सुभ्यावर (राष्ट्रकावर) होत. उदाहरणार्थ, घाटावरील प्रदेशात महारट्ट अधिकारी होते तर कोकण प्रदेशात महाभोज होते.

(२) सरकारी सेवक व व्यापारी

अमात्य, महामात्र, भंडागारिक या सरकारी सेवकांचा या वर्गात समावेश असे. तसेच व्यापारी, सार्थवाह (व्यापारी तांड्यांचे प्रमुख), श्रेष्ठी इत्यादींचा यात समावेश असे.

(३) सामान्य वर्ग

या तिसऱ्या वर्गात लेखक, वैद्य, शेतकरी, सुवर्णकार, सुगंधी पदार्थांचे व्यापारी, इत्यादी लोक मोडत.

(४) इतरांचा वर्ग

वर्धकी (सुतार), माळी, लोहवाणिज (लोहार), दासक (मच्छीमार) यांचा चौथ्या वर्गात समावेश होता.

उपलब्ध पुराव्यावरून असे दिसते की, या काळात अस्पृश्यता प्रचलित नव्हती. तसेच जन्मावरून जात ठरविण्याची पद्धत रूढ नव्हती. या काळात व्यापार, व्यवसाय वाढीस लागलेले होते. त्यातून व्यवसायानुसार जाती, उपजाती बनत गेल्या. व्यापाऱ्यांच्या व कारागिरांच्या श्रेण्या विकसित होत गेल्या. राज्यकर्ते, व्यापारी यांनी बौद्ध भिक्षू, मठ, लेणी, इत्यादींसाठी मोठमोठ्या देणग्या दिल्याचे दिसून येते. तसेच जमिनी दान देण्याची प्रथा सातवाहनांच्या काळात होती. सातवाहन राज्यकर्त्यांनी यज्ञयाग केले. तसेच बौद्ध धर्मालाही आश्रय दिला.

(इ) कुटुंब व्यवस्था, स्त्री जीवन व विवाह पद्धती

कुटुंब हा समाजाचा मूलभूत घटक होता. या काळात एकत्र कुटुंब पद्धती होती. कुटुंबप्रमुखाला 'कुटुम्बिन' म्हणत. समाजातील मातेचे स्थान वैशिष्ट्यपूर्ण असावे, असे दिसते. कारण काही राजांनी आपल्या नावाच्या आधी मातेचे नाव लावलेले होते. उदाहरणार्थ, गौतमीपुत्र सातकर्णी वशिष्ठिपुत्र, इत्यादी. सातवाहनांनी आंतरजातीय व आंतरवर्णीय विवाह केलेले दाखले आढळतात. राज्यकर्ता अल्पवयीन असल्यास त्याच्यावतीने राजमातेने राज्यकारभार चालविल्याची उदाहरणे

आढळतात. समाजव्यवस्थेचा मोठा घटक म्हणून स्त्रियांना मोठा मान दिला जात असे. समाजात उच्चवर्णीय स्त्रियांचा होणारा 'अनुलोम विवाह' मान्य होता, मात्र कनिष्ठवर्णीय पुरुषांबरोबर होणारा 'प्रतिलोम विवाह' समाजाला मान्य नव्हता. बहुपत्नीत्वाची चाल रूढ होती. स्त्रीला शिक्षण घेण्याचा, राजकारणात भाग घेण्याचा तसेच धार्मिक विधीमध्ये भाग घेण्याचा अधिकार होता.

लोकांचे राहणीमान साधे होते. लोकांचा सुती कपडे वापरण्यावर जास्त कल होता. स्त्रिया पैजण, मोत्याचा किंवा रत्नाचा कमरपट्टा, कंकण, अंगठ्या, इत्यादी अलंकार वापरीत असत. करमणुकीसाठी द्यूत, वेगवेगळे खेळ खेळणे, उत्सव साजरे करणे, इत्यादी रूढ होते. सातवाहनकालीन समाजजीवन प्रगत होते असा निष्कर्ष काढला जातो.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ३

(अ) पुढील विधानांत गाळलेल्या जागी योग्य शब्द लिहा.

- (१) तामीळ संस्कृती किंवा समाजजीवनाची माहिती _____ या साहित्यातून मिळते.
- (२) दक्षिण भारतात मेंढपाळीचा व्यवसाय करणारा वर्ग _____ या नावाने ओळखला जाई.
- (३) सातवाहन काळात _____ विवाह पद्धती मान्य होती.
- (४) सातवाहन काळात कुटुंबप्रमुखाला _____ म्हणत.

(आ) पुढील विधाने चूक किंवा बरोबर ते सांगून कंसात

(X) किंवा (✓) अशी खूण करा.

- (१) दक्षिण भारतात राजाला समाजजीवनाचा प्रमुख मानलेले होते. ()
- (२) दक्षिण भारतात सुपीक प्रदेशात राहणारा गट परदवर गट म्हणून ओळखला जाई. ()
- (३) सातवाहन राजांनी शकांशी वैवाहिक संबंध जोडलेले होते. ()
- (४) सातवाहन काळात केंद्रसत्ता प्रबळ असल्याने राजकीयदृष्ट्या स्थिरता व शांतता होती. ()
- (५) वेल्लेदार म्हणजे पुराचे स्वामी. ()
- (६) दक्षिणेकडे परकीय सत्तांचा मोठा उपद्रव झाल्याने लोकजीवन अस्थिर होते. ()
- (७) तामीळ संस्कृतीतील विवाह पद्धतीवर आर्य संस्कृतीचा प्रभाव जाणवतो. ()
- (८) सातवाहनाच्या काळात विभक्त कुटुंब पद्धती होती. ()

२.२.४ गुप्तकालीन समाजजीवन

गुप्तकालीन सामाजिक जीवनासंदर्भात माहिती चिनी प्रवासी फाईयानच्या प्रवासवर्णनावरून तसेच समकालीन भारतीय विद्वान कात्यायन याच्या ग्रंथावरून समजते. गुप्त काळात उत्तर भारतात एकसंघ सत्ता निर्माण झाल्याने देशात शांतता प्रस्थापित झाली होती. तसेच राजकीय स्थिरता आल्याने समृद्धीकडे वाटचाल सुरू झाली. परकीय आक्रमक भारतीय समाजात सामावले गेल्याने अनेक उपजाती निर्माण होत गेल्या. जातिसंस्था अधिक प्रगत होऊन जातींची कर्तव्ये व आंतरजातीय संबंध यांना निश्चितता येत गेली.

चिनी प्रवासी फाईयान, चंद्रगुप्त दुसरा याच्या काळात भारतात आला होता. भारतात त्याचा हेतू बुद्धाच्या जन्मभूमीला तसेच बौद्ध स्थळांना भेटी देणे हा होता. त्याने येथील १५ वर्षांच्या वास्तव्यतः भारतातील अनेक स्थळांना भेटी दिल्या. संस्कृत भाषा शिकून घेतली. बौद्ध धर्म व साहित्याचा अभ्यास केला. त्याने लिहिलेल्या प्रवासवर्णनात धार्मिक बाबींवर जास्त भर दिलेला आहे. परंतु गुप्तांचा इतिहास समजून घेण्यासाठी एक समकालीन लेखक म्हणून त्याच्या प्रवासवर्णनाचा आधार घेतला जातो. त्याने केलेले वर्णनानुसार 'उत्तर भारतात लोक संपन्न, धार्मिक आणि कलाप्रेमी असून परस्परांना मदत करण्यासाठी नेहमीच तयार असतात. ते सत्यवचनी व अहिंसावादी आहेत', असे वर्णन आढळते.

फाईयानने जे भारतीय समाजजीवनाचे वर्णन केलेले आहे ते विश्वसनीय नाही असे काहींचे मत आढळते. कारण त्याचा संबंध शहरी जीवनाशी फारसा आला नाही. त्याला बौद्ध धर्माचा अभ्यास करावयाचा असल्याने त्यावर त्याने जास्त भर दिला, असा दृष्टिकोन यासंदर्भात आढळतो. गुप्त साम्राज्यात हिंसेला बंदी होती. लोक वस्तूंच्या खरेदी-विक्रीसाठी नाण्याऐवजी कंवड्या वापरतात, राज्यात कोठेही चोरी होत नाही, लोक कांदे-लसूण खात नाहीत, दारू पीत नाहीत, असे वर्णन फाईयानने केलेले आहे.

वात्स्यायनाने जो 'कामसूत्र' नावाचा ग्रंथ लिहिला त्यात रसिक नागरिकांचे गुणधर्म, लग्नाविषयीची माहिती, शृंगाराचे वर्णन, गणिकांचे समाजातील स्थान, इत्यादी माहिती आढळते. हा ग्रंथ गुप्तकाळासंदर्भात माहिती देतो. फाईयानचे वर्णन 'संन्यासी' दृष्टिकोनातून आढळते तर वात्स्यायनाच्या ग्रंथावरून गृहस्थधर्माविषयीचे विवेचन आढळते.

(अ) चातुर्वर्ण्य व्यवस्था

गुप्त राजांनी वैदिक धर्माचा पुरस्कार करून त्याला राजाश्रय दिला. त्यातून यज्ञसंस्थेचे महत्त्व वाढले. त्याबरोबरच ब्राह्मण वर्गाचेही महत्त्व वाढीस लागले. गुप्तांच्या दरबारात

व राज्यव्यवहारात या वर्णास विशेष महत्त्व असल्यामुळे त्यांनी ब्राह्मणांस मोठ्या प्रमाणावर जमिनी दान दिल्याचे दिसून येते. यामुळे त्यांची सांपत्तिक स्थिती चांगली होती. या काळात क्षत्रियांचे महत्त्व वाढून त्यांचाही दर्जा वाढला. राज्यात शांतता व स्थैर्य असल्याने व्यापार-व्यवसाय वाढीस चालना मिळाली. त्यामुळे वैश्यांचा वर्ग धनिकांचा वर्ग बनला. विविध व्यवसाय व वर्णसंकर यामुळे अनेक जाती, पोटजाती निर्माण झाल्या. याविषयीचे उल्लेख वराहमिहिराच्या ग्रंथातून आढळतात. या काळात कर्मठपणात भर पडली. स्पृश्यास्पृश्यता वाढीस लागली. शूद्र वर्णाच्या संदर्भात या काळात महत्त्वाचा बदल घडून आला. त्यांच्या परिस्थितीत सुधारणा होऊन त्यांना पुराणे, महाकाव्ये ऐकण्यास समाजाकडून परवानगी मिळाली. 'कृष्ण' या नवीन देवाची ते पूजा करू लागले. कृष्णभक्तीकडे शूद्र मोठ्या प्रमाणावर आकर्षित झाले. धार्मिक कृत्ये करण्यास त्यांना मुभा मिळाली. त्या पाठीमागे दक्षिणेच्या रूपाने ब्राह्मणवर्गास द्रव्य मिळत होते. सातव्या शतकानंतरच्या काळात शूद्र शेती करू लागले. यापूर्वीच्या काळात ते केवळ सेवक किंवा दास आणि शेतमजूर म्हणून तीन वर्णांची कामे करीत होते. हळूहळू परिस्थिती बदलत जाऊन अस्पृश्यांच्या संख्येत मोठी वाढ होत गेली. शेती करणाऱ्या शेतकऱ्यांचा मोठा वर्ग शूद्र वर्णात ढकलला गेला.

जगातील या काळातील इतर देशांशी तुलना करता भारतातील गुलामीची पद्धत मर्यादित व सौम्य असल्याचे दिसून येते. गुलामांचा व्यापार व विक्री क्वचित् प्रमाणात आढळते. जुगारात हरणे, कर्जाची परतफेड न करणे या कारणांवरून गुलाम होत असत किंवा एखाद्या गुन्ह्याचे पर्यवसान दास्यत्व स्वीकारण्यात होत असे. धनिक वर्गाचे दास-दासी बाळगल्यास त्यात गैर मानले जात नसे.

(आ) स्त्री जीवन

या काळात स्त्रियांची स्थिती फारशी समाधानकारक आढळत नाही. राजघराण्यातील स्त्रिया क्वचित् प्रसंगी प्रशासनात भाग घेत असल्यात. त्यांना शिक्षणही घेता येत असावे. मात्र त्यांना वेदाध्ययनाचा अधिकार नव्हता. शूद्रांप्रमाणे पुराणे, धार्मिक ग्रंथ ऐकण्यास परवानगी होती. स्त्रियांवरील बंधने या काळात वाढली. बहुपत्नीत्वाची चाल रूढ होती. ऋतुप्राप्तीपूर्वी मुलीचा विवाह केला जावा, असे स्मृती सांगतात. परंतु ही वयोमर्यादा आणखी कमी झाल्याने बालविवाह रूढ होत गेले. विधवा विवाह निषिद्ध मानला जाऊ लागला. पातिव्रत्याच्या कल्पनेला महत्त्व येत गेल्याने सती प्रथा रूढ होऊ लागली. या काळात काही स्त्रिया सती गेल्याची उदाहरणे आढळतात. विधवांनी भिक्षुणीप्रमाणे व्रतस्थ राहून आचरण करावे, असा विचार वाढीस लागला. वरिष्ठ वर्णातील

स्त्रियांवर अधिक बंधने होती. त्या आर्थिकदृष्ट्या पूर्णपणे पतीवर अवलंबून असत. कनिष्ठ वर्गातील स्त्रियांची परिस्थिती वेगळी होती. उपजीविकेसाठी त्या हलप्रकारची कामे करीत. या काळात स्त्रीला वारसा हक्क नव्हता. तिला मिळालेले दाग-दागिने हे तिचे स्त्रीधन होते. गुप्तकालीन सुशिक्षित स्त्रियांचे काही उल्लेख आढळतात. काही स्त्रिया कवयित्रीही होत्या. काही स्त्रियांचे उल्लेख अमरकोशात 'आचार्या' किंवा 'उपाध्याया' असे आढळतात. परंतु पुढे ही परिस्थिती बदलत गेली. नगराच्या विकासाबरोबर, वाढत्या समृद्धीबरोबर नगरातून 'गणिकांचा' वर्ग विकसित झाला. मृच्छकटिक नाटकातील वसंतसेना ही गणिकाच होती. हळूहळू देवदासीची प्रथा रूढ होत गेली. वेश्या समाजव्यवस्थेत रूढ होत गेल्या. यातून स्त्रीचा दर्जा खालावत गेला.

(इ) कुटुंब व्यवस्था

गुप्त काळात एकत्र कुटुंब पद्धती होती. कुटुंबातील कर्त्या प्रमुख पुरुषास सर्व अधिकार असत. मात्र इतरांच्या हिताला बाधा येईल, अशा रितीने वडिलोपार्जित मालमत्तेची विल्हेवाट कुटुंबप्रमुखास लावता येत नसे. पती हा परमेश्वर ही कल्पना या काळात रूढ होत गेली. पती-पत्नीचा त्याग करता येत नसे. पातिव्रत्य हा मोठा पवित्र गुण मानला जाई.

या काळातील घरे दुमजली असत. राजपरिवारातील आणि श्रीमंतांची भव्य निवासस्थाने होती. घरांच्या भिंती रंगविण्याची पद्धती होती. श्रीमंतांच्या घरातील भिंतीवर सुंदर चित्रे चितारली जात. घरे सुशोभित करण्याकडे कल असे. गरीब लोक मात्र गवताच्या व छप्पराच्या घरात राहत. सामान्यतः प्रत्येक जातीचे लोक गावाच्या एका विभागात राहत. ज्यांना चांडाळ किंवा अस्पृश्य समजले जाई ते गावाच्या बाहेर राहत. त्यांची स्थिती सर्वात वाईट होती. त्यांना कोणत्याही सुखसोयी नव्हत्या. उच्चवर्णीय त्यांच्यापासून विटाळ होईल म्हणून दूर राहत.

(ई) वेशभूषा

स्त्री-पुरुष लोकरी, रेशमी आणि सुती कपडे वापरीत. डोक्याभोवती रुमालासारखे वस्त्र वापरीत. कमरेला मेखला वापरीत. परकीयांच्या वेशभूषेचाही प्रभाव पडलेला होता. स्त्री-पुरुष डोक्यावर केस राखीत. स्त्रिया केसांच्या विविध रचना करीत. शिल्पाकृती तसेच चित्राकृतीवरून केशरचनेचे विविध प्रकार दिसून येतात. केसांमध्ये गजरे माळले जात. सौंदर्यप्रसाधनाचाही वापर केला जात असे. लोक अत्तर, सुगंधी तेल, चंदन, इत्यादींचा वापर सौंदर्यप्रसाधनासाठी करीत. अलंकाराची आवड असल्याने कर्णभूषणे, बाहुभूषणे, बांगड्या, वेगवेगळ्या माळा, सरी, मेखला, अंगठ्या यांत विविधता होती.

सोन्या-चांदीचे-रत्नांचे दागदागिने असत. डोक्यावर किरीट, मुक्तागुण, चुडामणी, कानांमध्ये कुंडले, कर्णफुले, हातांमध्ये वलये, पायात नुपूर, इत्यादींचा साहित्यातून व प्रवाशांच्या प्रवासवर्णनातून उल्लेख आढळतो.

गुप्त काळात नजरेत भरण्यासारखी गोष्ट म्हणजे जातिसंस्थेला विस्तृत पाया प्राप्त झाला. व्यवसाय वाढले. ग्रामपंचायती व जातिपंचायतीचे महत्त्व वाढले. व्यापारी श्रेणीप्रमाणे जातिपंचायतींनी जातिधर्म ही कल्पना मांडली. हिंदू समाजातील भिन्न प्रादेशिक गट व व्यावसायिक गट यांमुळे भारतीय समाजात विविधता आली. मंदिरे, धर्मशाळा यांसारख्या बांधकामाबरोबर दानधर्म, उत्सव साजरे केले जाऊ लागले. त्यामुळे सामाजिक बांधिलकीची जाणीव होत गेली. अशा प्रकारे गुप्त काळात सामाजिक बदल होत गेले.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ४

(अ) पुढील प्रश्नांची एका वाक्यात उत्तरे लिहा.

- (१) चंद्रगुप्त दुसरा याच्या काळात आलेल्या चिनी प्रवाशाचे नाव काय होते ?
- (२) 'कामसूत्र' या ग्रंथाचा लेखक कोण ?
- (३) अमरकोशात स्त्रियांचे उल्लेख कशा प्रकारे केलेले आहेत ?

(आ) पुढील विधाने चूक किंवा बरोबर ते सांगून कंसात

(X) किंवा (✓), अशी खूण करा.

- (१) परकीय आक्रमक भारतीय समाजात सामावले गेल्याने अनेक उपजाती निर्माण झाल्या. ()
- (२) फाइयानचा भारतात येण्याचा हेतू भारतीय जीवनाचा अभ्यास करण्याचा होता. ()
- (३) गुप्त राजांनी वैदिक धर्माचा स्वीकार केला होता. ()
- (४) गुप्त काळात ग्रामपंचायती व जातिपंचायतीचे महत्त्व वाढले. ()
- (५) गुप्त काळात भारतीयांवर परकीयांच्या वेशभूषेचा प्रभाव पडलेला होता. ()

२.२.५ हर्षवर्धनकालीन सामाजिक जीवन

हर्षकालीन समाजावर पूर्वीप्रमाणेच वर्णव्यवस्थेचा पगडा होता. समाजात हिंदू, बौद्ध व जैन अशा तीन प्रमुख धर्मांचे लोक एकमेकांशी सहिष्णुतेने वागत असत. एकाच कुटुंबात भिन्न भिन्न धर्मांचे सदस्य असत. ही मोठी लक्षणीय बाब म्हटली पाहिजे. या काळात चातुर्वर्ण्य व आश्रमव्यवस्था चांगलीच रुजली होती. समाजात ब्राह्मणांचे वाढते प्रभुत्व लक्षात घेऊन चिनी प्रवासी ह्युएनत्संगने भारताचे वर्णन 'ब्राह्मण देश' असे

केलेले आढळते. ह्युएनत्संगने भारतातील काश्मीर, पंजाब, मथुरा, कनोज, प्रयाग, कौसंबी, सारनाथ व इतर महत्त्वाच्या बौद्ध तीर्थक्षेत्रांना व मोठ्या नगरांना भेटी दिल्या. तो सम्राट हर्षवर्धनच्या काळात भारतात आला होता. त्याचे बहुतांश वास्तव्य हर्षाच्या साम्राज्यातच होते. त्याने त्याच्या 'तातांगसियुकी' या ग्रंथात हर्षकालीन भारताच्या राजकीय, सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक व धार्मिक परिस्थितीचे सविस्तर वर्णन केलेले आहे. ह्युएनत्संग भारतात इ.स. ६३० ते ६४४ अशी १४ वर्षे होता. हर्षकालीन लोकजीवनाची माहिती, ह्युएनत्संगचे प्रवासवर्णन, बाणभट्टाचे हर्षचरित्र, कादंबरी व हर्षवर्धनाची नाटके यावरून घेता येते. ह्युएनत्संग म्हणतो, 'भारतीयांचा पोशाख साधा असे. ते शिवलेली वस्त्रे वापरीत नसत. पुरुष कमरेभोवती एक वस्त्र गुंडाळीत व त्याचे एक टोक उजव्या खांद्यावरून घेत. स्त्री व पुरुष दोघांचीही वस्त्रे साधी व सामान्यतः पांढऱ्या रंगाची असत.'

हर्षवर्धनाच्या काळात समाज ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य व शूद्र अशा चार विभागांत विभागलेला होता. कर्मकांडाचे स्तोम माजले होते. धार्मिक विधी करण्याचे अधिकार ब्राह्मण वर्गाकडे होते. क्षत्रियांच्या हाती राजकीय सत्ता होती, तर आर्थिक सूत्रे वैश्यांच्या हाती होती. व्यक्तीची योग्यता कर्तबगारीवर नसून वर्णावर अवलंबून होती. शूद्रांची स्थिती मात्र हीन होती. क्षत्रियांना समाजात महत्त्वाचे स्थान होते. वैश्य दूरदूरपर्यंत व्यापार करीत तसेच शेतीही करीत. शूद्रांच्या अनेक जाती होत्या. कसाई, चांडाळ यांची वस्ती गावाच्या वेगळ्या बाजूस असे. अशा प्रकारचे वर्णन ह्युएनत्संगने केलेले आहे. त्याने क्षत्रियांच्या संदर्भात 'दयाळू व लोकरंजन करणारे' असे म्हटले आहे. पुरोहित व जहागिरदार चैन विलासात राहत.

(अ) विवाह पद्धती

या काळात साधारणतः सवर्ण विवाह होत. अर्थात मिश्रविवाहाची काही उदाहरणे आढळतात. अनुलोम व प्रतिलोम विवाहही होत असत. स्त्रियांच्या पावित्र्यविषयक कल्पनांमुळे विवाह हाच एक संस्कार स्त्रियांसाठी असल्याने मुलींचा विवाह लवकरात लवकर करून देण्यावर भर दिला जाऊ लागला. हुंड्याची पद्धती रूढ होत गेली. तशीच बालविवाह पद्धती रूढ होत गेली. मात्र पुनर्विवाहाला स्त्रियांना बंदी असल्याने त्यांची परिस्थिती बिकट होत गेली. त्यातूनच सती प्रथा वाढीस लागली. हर्षवर्धनाची बहीण राजश्री सती जाण्यास सिद्ध झाली असता हर्षवर्धनने तिचे मन वळवून सती जाण्यापासून परावृत्त केले होते. सती न गेलेल्या स्त्रियांना अत्यंत साधेपणाने, खडतर जीवन जगावे लागे. स्त्रियांना समाजात कनिष्ठ दर्जा होता. स्त्रिया शिक्षण घेत असल्याची काही उदाहरणे आढळतात.

उदाहरणार्थ, राजश्रीने दिवाकर मित्राकडून शिक्षण घेतले होते. बाणभट्टाची नायिका कादंबरी ही शिक्षित दाखविलेली आहे. बौद्ध व जैन भिक्षुणींनी एक नवा आदर्श दाखविला होता.

ह्युएनत्संगने केलेल्या वर्णनावरून हर्षाच्या काळात वस्त्रे विणण्याची कला उत्कर्षाच्या परमबिंदूला पोहोचलेली होती. यावरून समाजात कलाकार, कारागिरांना महत्त्व आलेले असावे, असे दिसते. समाजातील लोकांच्या जीवनावर धर्माचा व नैतिक नियमांचा पगडा होता. त्यामुळे त्यांची वस्त्रे साधी असत. श्रीमंत, धनिक लोक उच्च प्रतीचे कपडे वापरीत. प्रशस्त व मोठ्या प्रासादातून राहत. या काळातील सामाजिक जीवन समृद्ध असण्याचे कारण म्हणजे शिक्षणाला दिलेले महत्त्व. समाज व राज्य या दोहोंकडून शैक्षणिक संस्थांना मदत मिळे. त्यामुळे शैक्षणिक केंद्रे वाढीस लागली. बौद्ध विहारातूनही शिक्षण दिले जात असे. ह्युएनत्संगने लिहिले आहे की, 'शिक्षणात धार्मिक गोष्टींवर जात भर दिला जाई. बौद्ध विहार व मठ ही बौद्ध धर्माच्या शिक्षणाची केंद्रे होती. वैदिक शिक्षण पद्धतीत मौखिक पद्धतीवर विशेष भर दिला जाई. उच्चवर्णीय व विद्वानांची भाषा संस्कृत होती.

ह्युएनत्संगने पुढे म्हटले आहे की, 'भारतीय मनुष्य हा पापभिरू असून तो नीती व कायदानुसार वागणारा आहे. त्यामुळे गुन्ह्यांचे प्रमाण कमी होते. गुन्हेगारांना कडक शिक्षा दिल्या जात व ते केवळ मरणाची वाट पाहत जगत.'

मंदिरातून पूजाप्रसंगी संगीत व नृत्य करण्यासाठी देवदासी ठेवण्याची पद्धती प्रामुख्याने दक्षिण भारतात होती. या काळात समाज आहार-विहाराच्या बाबतीत जास्त सनातनी व कर्मठ बनत गेली. अहिंसेच्या प्रभावामुळे मांसाहार कमी झाला. क्षत्रिय व वैश्य वर्णि्यांना मद्यपान करता येई. अपत्य नसलेल्या कुटुंबाला 'दत्तक पुत्र' घेण्याची पद्धती रूढ झाली. समाजातील भेद व संकुचित वृत्ती यांमुळे सामाजिक एकतेला बाधा निर्माण झाली.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ५

(अ) पुढील विधानांत गाळलेल्या जागी योग्य शब्द लिहा.

- (१) ह्युएनत्संगने भारताच्या सामाजिक परिस्थितीचे वर्णन त्याच्या _____ या ग्रंथात केलेले आहे.
- (२) हर्षकालीन लोकजीवनाची माहिती बाणभट्टाच्या _____ या ग्रंथातून मिळते.

- (३) हर्षकाळात _____ व _____ या विवाह पद्धती रूढ होत्या.
- (४) 'भारतीय मनुष्य हा पापभिरू असून तो नीती व कायदानुसार वागणारा आहे', असे वर्णन _____ याने केलेले आहे.

(आ) पुढील विधाने चूक किंवा बरोबर ते सांगून कंसात (X) किंवा (✓) अशी खूण करा.

- (१) हर्षकालीन समाजावर वर्णव्यवस्थेचा पगडा होता. ()
- (२) हर्षवर्धनाने राजश्रीला सती जाण्यापासून परावृत्त केले नव्हते. ()
- (३) हर्षाच्या काळात वस्त्रे विणण्याची कला लोप पावली होती. ()
- (४) 'भारतीय मनुष्य हा पापभिरू असून तो नीती व कायदानुसार वागणारा आहे', असे वर्णन फाइयानने केले आहे. ()
- (५) दक्षिण भारतात देवदासीची पद्धत रूढ होती. ()
- (६) दक्षिण भारतात अहिंसेच्या प्रभावामुळे मांसाहार वाढला होता. ()
- (७) दक्षिण भारतात दत्तक घेण्याची पद्धत नव्हती. ()

२.३ पारिभाषिक शब्द, शब्दार्थ

उलवर गट : नदीखोऱ्यातील सुपीक प्रदेशात राहणारा गट.

परदवर गट : समुद्रकिनाऱ्यालगत पशुपालनात उपयुक्त अशा भूप्रदेशात राहणारे गट.

कुरवर गट : डोंगराळ भागात राहणारा गट.

तातांगसुचीकी : ह्युएनत्संगने लिहिलेला ग्रंथ. या ग्रंथात हर्षकालीन भारताच्या राजकीय, सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक व धार्मिक परिस्थितीचे वर्णन केलेले आहे.

२.४ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - १

- (अ) (१) (✓), (२) (✓), (३) (X), (४) (X), (५) (✓), (६) (X), (७) (X), (८) (✓), (९) (X), (१०) (✓).

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - २

(अ) (१) (X), (२) (✓), (३) (✓), (४) (X).

(आ) (१) गरूडशीर्ष, (२) लांब कोट, बूट, इत्यादी.

(३) कुशाण सम्राटांच्या काळात.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ३

(अ) (१) शंगम, (२) एनाडी, (३) अनुलोम, (४) कुदुम्बिन

(आ) (१) (✓), (२) (X), (३) (✓), (४) (✓),

(५) (X), (६) (✓), (७) (X).

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ४

(अ) (१) फाइयान, (२) वात्सायन,

(३) आचार्या किंवा उपाध्याय.

(आ) (१) (✓), (२) (X), (३) (✓),

(४) (✓), (५) (✓).

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ५

(अ) (१) तातांगसुचीकी, (२) हर्षचरित, कादंबरी व नाटके, (३) अनुलोम, प्रतिलोम, (४) ह्युएनत्संगने

(आ) (१) (✓), (२) (X), (३) (X), (४) (X),

(५) (✓), (६) (X), (७) (X).

२.५ सारांश

प्राचीन भारतात वैदिक काळात वर्णपद्धती होती. त्यात बदल होत जाऊन मौर्यकाळात जातिव्यवस्था अस्तित्वात आली. या काळातील उपलब्ध संदर्भसाधने म्हणजे अर्थशास्त्र, इंडिका हे ग्रंथ तसेच अशोकाचे शिलालेख व वाङ्मय यावरून तत्कालीन सामाजिक जीवन समजू शकते. तसेच काही नियम कौटिल्याच्या ग्रंथातून लक्षात येतात. अशोकाच्या शिलालेखावरून तत्कालीन गुलामगिरीसंबंधात माहिती मिळते. मेगॅस्थिनिसने समाजातील व्यवसायावर आधारित सात वर्गांचे वर्णन केलेले आहे.

वर्णातर्गत विवाह केले जात असल्यामुळे जातिसंस्थेची पाळेमुळे खोलवर रुजत गेली. परंपरागत व्यवसाय केले जात. विवाहाचे विविध प्रकार रूढ होते. त्यात पित्याच्या संमतीने लावलेले विवाह प्रशस्त यथाशास्त्र विवाह समजले जात. मौर्यकाळात स्त्रियांना वेदाध्ययनाचा अधिकार राहिला

नाही. स्त्रीधनावर त्यांचा हक्क होता. स्त्रियांची नेमणूक लष्करात गुप्तहेर म्हणून केली जात होती. वैदिक काळापासून चालत आलेली शिक्षणपद्धती मौर्यकाळातही रूढ होती. अनेक प्रसिद्ध गुरुकुलातून विद्यार्थी अध्ययन करण्यासाठी येत. तेथे विविध विषयांवरील, शास्त्रावरील शिक्षण विद्यार्थ्यांना घेता येई. समाजात मनोरंजनाची अनेक साधने व प्रकार या काळात होते.

मौर्योत्तर काळात परकीयांची राजकीय आक्रमणे झाली. त्याचे अनेक परिणाम दिसून आले. त्यातून भारतीय समाजजीवनात काही बदल घडून आले. परकीय सत्ताधीश भारतीय समाजात मिसळून गेले. त्यांचे वेगाने भारतीयकरण झाले. परकीयांच्या चालीरीती, वेशभूषा, इत्यादींचा येथील समाजावर परिणाम दिसून आला. मात्र परकीय सत्तेच्या धर्मकल्पनांचा फारसा प्रभाव दिसून आला नाही. कुशाण सम्राटांच्या काळात मूर्तिकलेला चालना मिळाली. मूर्तिपूजा रूढ होत गेली. तसेच त्यांच्या काळात आंतरराष्ट्रीय साम्राज्याची निर्मिती झाल्याने भारताचा बाह्य जगाशी संबंध येत गेला. त्याचे अनेक परिणाम दिसून आले.

उत्तर भारतातील प्राचीन काळातील सामाजिक जीवन लक्षात घेताना दक्षिण भारताचाही विचार करणे आवश्यक ठरते. तामीळ संस्कृतीसंदर्भात माहिती 'शंगम' साहित्यातून मिळते. उत्तरेकडून दक्षिणेकडे स्थलांतरित झालेल्या लोकांच्या जीवनपद्धतीचा परिणाम दक्षिण भारतातही दिसून आला. शंगम साहित्यातून येथील वर्णव्यवस्थेसंदर्भात माहिती मिळते. समाजात विविध वर्ग होते. भौगोलिक स्थितीप्रमाणे व्यवसायानुसार समाजाचे वर्गीकरण उलवर गट, आयर गट, परदवर गट, कुरवर गट, मरवर गट असे आढळते. विवाहपद्धतीवर आर्य संस्कृतीचा प्रभाव होता. सातवाहन काळात समाज सुरक्षित व सुखी होता. समाजात मुख्य चार वर्ग होते. कुटुंब हा समाजाचा मूलभूत घटक होता. सातवाहन राजांनी आंतरजातीय व आंतरवर्णीय विवाह केल्यामुळे तेथे राजकीय संबंध प्रस्थापित केले. स्त्रियांना समाजात मान होता. राजांनी आपल्या नावाच्या आधी मातेचे नाव लावलेले आढळते. लोकांचे राहणीमान साधे असले तरी ते विविध अलंकार वापरीत.

गुप्त काळामधील सामाजिक जीवनाची माहिती चिनी प्रवासी फाइयानच्या ग्रंथावरून मिळू शकते. तसेच वात्स्यायनाच्या कामसूत्रावरून गृहस्थधर्माविषयी माहिती मिळते. या काळात चातुर्वर्ण्य व्यवस्था रूढ होती. दास्यत्व पद्धती अस्तित्वात होती. या काळात स्त्रियांचा दर्जा खालावलेला होता. बालविवाह रूढ झाले. पातिव्रत्याच्या कल्पनेला महत्त्व येत गेल्याने सतिप्रथा रूढ होत गेली.

गणिकांचा वर्ग विकसित झाला. विविध प्रकारच्या घरात आपल्या कुवतीप्रमाणे लोक राहत. चांडाळ वर्ग अस्तित्वात आला. लोकांच्या सौंदर्य प्रसाधनांच्या आवडीमध्ये वाढ झाल्याचे दिसून येते. ग्रामपंचायती, जातिपंचायतीचे महत्त्व वाढले.

हर्षवर्धनाच्या काळात चिनी प्रवासी ह्युएनत्संग होता. त्याने अनुभवलेली माहिती त्याच्या ग्रंथात नमूद केलेली आहे. त्यावरून सामाजिक जीवनाची बरीच माहिती समजू शकते. या काळात समाज चार विभागांत विभागलेला होता. ब्राह्मण वर्गाचे प्रभुत्व वाढीस लागले होते. मिश्र विवाह व बालविवाह पद्धती या काळात रूढ होत्या. सतिप्रथा अस्तित्वात असल्याची काही उदाहरणे सापडतात. लोकजीवनावर धर्माचा व नैतिक नियमांचा पगडा होता. शिक्षणकेंद्रे अनुदानामुळे वाढीस लागली होती. दक्षिण भारतात देवदासी पद्धती होती.

२.६ सरावासाठी स्वाध्याय

(अं) पुढील प्रश्नांची १० ते १५ ओळींत उत्तरे लिहा.

- (०१) मौर्यकालीन जीवनासंदर्भात उपलब्ध असणारे आधार स्पष्ट करा.
- (०२) व्यवसायावर आधारित समाज वर्गाचे वर्णन कसे केलेले आढळते, ते स्पष्ट करा.
- (०३) मौर्यकालीन विवाहपद्धतीची माहिती लिहा.
- (०४) मौर्यकालीन शिक्षण पद्धतीची माहिती लिहा.
- (०५) मौर्योत्तर काळात परकीय सत्तांच्या संपर्काचे कोणते परिणाम घडून आले, ते स्पष्ट करा.
- (०६) तामीळनाडूच्या समाजजीवनाची कोणती वैशिष्ट्ये आहेत, ते स्पष्ट करा.

- (०७) सातवाहनकालीन समाजव्यवस्थेचे वर्णन करा.
- (०८) गुप्तकालीन चातुर्वर्ण्य व्यवस्थेबद्दल माहिती लिहा.
- (०९) गुप्तकाळातील स्त्री जीवनाचे वर्णन करा.
- (१०) हर्षवर्धन काळातील सामाजिक जीवनातील बदल कसे घडून आले ते स्पष्ट करा.

२.७ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

- (०१) मार्टीकर मदन, 'प्राचीन भारताचा इतिहास'.
- (०२) हिवरगावकर ब. रा., 'आर्य चाणक्य लिखित - कौटिलीय अर्थशास्त्र' (मराठी भाषांतर).
- (०३) चितळे, वि. सी., 'नवभारताचा सांस्कृतिक इतिहास'.
- (०४) राव, व. दी. 'प्राचीन भारतीय इतिहास व संस्कृती'.
- (०५) ओतुरकर रा. वि., 'हिंदुस्थानचा सांपत्तिक इतिहास'.
- (०६) ढवळीकर व इतर, 'प्राचीन भारतीय इतिहास व संस्कृती'. (इंग्रजी)
- (०७) Ghurye G. S. 'Caste and Race in India'.
- (०८) Mujumdar & Other, 'The History and Culture of the Indian People'.
- (०९) Raychoudhari S. C., 'Social, Cultural and Economic History of India', Vol. - I & II.
- (१०) Sharma R. S, 'Ancient India'.
- (११) Thapar Romila, 'Ancient Indian Social History : Some Interpretations'.
- (१२) Gopalachari K., 'Early History of Satvahanas'.

घटक ३ : सांस्कृतिक जीवन

अनुक्रमणिका

- ३.० उद्दिष्टे
- ३.१ प्रास्ताविक
- ३.२ विषय-विवेचन
 - ३.२.१ मौर्यकालीन स्थापत्य, कला व साहित्य
 - ३.२.२ मौर्योत्तरकालीन आणि कनिष्काच्या काळातील साहित्य व कलेची प्रगती
 - ३.२.३ गुप्तकालीन साहित्य व कलेच्या क्षेत्रातील विकास
 - ३.२.४ गुप्तोत्तर काळातील सांस्कृतिक विकास
- ३.३ पारिभाषिक शब्द, शब्दार्थ
- ३.४ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे
- ३.५ सारांश
- ३.६ सरावासाठी स्वाध्याय
- ३.७ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

३.० उद्दिष्टे

- ह्या घटकाच्या अभ्यासानंतर आपल्याला -
- ★ मौर्यकाळात कला व साहित्य यांचा कसा विकास झाला ते सांगता येईल.
- ★ सम्राट अशोकाच्या काळात मिळालेल्या राजाश्रय व लोकाश्रयामुळे शिल्पकला, मूर्तिकला कशी विकसित झाली ते विशद करता येईल.
- ★ सम्राट अशोकाने उभारलेले विविध वाडे, स्तूप यांचे वर्णन व वैशिष्ट्ये सांगता येतील.
- ★ मौर्यकालीन भाषा व विविध ग्रंथांचे लेखन याचे वर्णन करता येईल.
- ★ मौर्योत्तर काळातील साहित्य व कलेची प्रगती मांडता येईल.
- ★ कनिष्काच्या काळातील साहित्य व कलेची प्रगती स्पष्ट करता येईल.
- ★ गुप्तकाळात साहित्य व कलेचा विकास कसा झाला, ते स्पष्ट करता येईल.
- ★ कालिदास, वराहमिहीर, आर्यभट्ट यांचे साहित्य व ज्ञानाच्या क्षेत्रातील योगदान स्पष्ट करता येईल.

- ★ गुप्तकाळात सांस्कृतिक जीवन विकसित होण्याची कारणे स्पष्ट करता येतील.

३.१ प्रास्ताविक

प्राचीन भारताचा अभ्यास करताना इ.स.पूर्व काळापासून ते स्थिर प्रादेशिक राज्यांच्या विकासापर्यंतच्या काळात अनेक स्थित्यंतरे होत गेली. यानंतर भारतात एका नव्या पर्वाची सुरुवात झाली. मगध साम्राज्याचा उदय झाला. त्याचा विस्तार होत जाऊन भारतातील पहिले साम्राज्य उभे राहिले. याच काळात वायव्येकडून इराणी व ग्रीक आक्रमणे होत होती. या संकटातून देश सावरला. मगधावर मौर्यांची सत्ता प्रस्थापित झाली आणि एका वेगळ्या पर्वाला सुरुवात झाली. सम्राट अशोकाच्या कार्याचा भारतीय इतिहासावर वैशिष्ट्यपूर्ण ठसा उमटला. शस्त्रविजयाकडून सहिष्णू धर्म विजयाकडे वाटचाल सुरू झाली. सांस्कृतिक जीवनात मोठी भर पडली. मौर्योत्तर काळात परदेशी व भारतीय परंपरांची देवाणघेवाण होऊन नवी शिल्पशैली विकसित झाली. कनिष्काच्या काळात स्थापत्याबरोबरच वाङ्मयात मोठी भर पडली. गुप्त काळात वास्तुकला, शिल्पकला, मूर्तिकलेला उत्तेजन मिळाले. साहित्य निर्मिती झाली. विशेष म्हणजे विज्ञान व तंत्रज्ञानात मोठी भर पडली. भारताच्या सांस्कृतिक जीवनातील हा सुवर्णकाळ म्हटला जातो. हर्षवर्धनच्या काळात साहित्याच्या क्षेत्रात मोठी भर पडली. गुप्तोत्तर काळातही सांस्कृतिक जीवनाची वाटचाल चालू राहिली. प्राचीन भारतातील या सांस्कृतिक जीवनाचा आढावा आपण या घटकात घेणार आहोत.

३.२ विषय-विवेचन

३.२.१ मौर्यकालीन स्थापत्य, कला व साहित्य

भारताच्या इतिहासात मौर्य काल म्हणजे एक महत्त्वाचे पर्व म्हटले जाते. या काळात देशाच्या बऱ्याच मोठ्या भागावर एकछत्री साम्राज्याची स्थापना झाली. त्यामुळे राजकीय ऐक्य

निर्माण होण्यास मदत झाली. सुस्थिर राज्यकारभारामुळे देशात व्यापार, उद्योगधंदे यांच्या वाढीबरोबरच वाङ्मय व कला यांची प्रगती होऊन भारताच्या सांस्कृतिक जीवनात मोठी भर पडली. या काळाच्या संदर्भात अनेक विश्वसनीय पुरावे आढळतात. कौटिल्याचे 'अर्थशास्त्र', मेगॅस्थिनीसचा ग्रंथ 'इंडिका', स्ट्रॅबोचा 'भूगोल' (Geography) यांतून विपुल माहिती उपलब्ध होते. याशिवाय वाङ्मयातून त्याची माहिती मिळते.

भारतीय कला व वास्तुशास्त्र फार प्राचीन काळापासून समाजाचे सांस्कृतिक जीवन समृद्ध करीत आलेले आहे. वैदिक काळातील दृश्य अवशेष उपलब्ध नाहीत, परंतु त्या काळच्या वाङ्मयातून संगीत, नृत्य व चित्रकला यासंदर्भात उल्लेख सापडतात. यावरून भारतीय सांस्कृतिक जीवनाचा वारसा त्यात दिसून येतो.

सिंधू संस्कृतीचा अपवाद सोडता खऱ्या अर्थाने भारतीय कलेच्या इतिहासाची सुरुवात मौर्यकालीन कलेच्या अभ्यासानेच झाली असे मानले जाते. त्यात पूर्णपणे भारतीय कलावंत व कारागिरांचा सहभाग दिसून येतो. मौर्य राजांनी कलाकार व कारागिरांना राजाश्रय दिला. कलेला उत्तेजन दिले. त्यामुळे सुंदर नगरे, राजप्रासाद, धार्मिक स्मारके, स्तूप, स्तंभ, लाकडावरील नक्षीकाम, इत्यादी भरीव कामगिरी या काळात झाली. स्थापत्य, शिल्प, चित्र, इत्यादी कलांच्या विकासाला चालना मिळाली.

(अ) चंद्रगुप्ताची राजधानी आणि राजवाडा

चंद्रगुप्त मौर्याने राजधानी म्हणून 'पाटलीपुत्र'ची निवड केली. ही एक सुंदर नगरी होती. या काळातील वाडे, इमारती, इत्यादी बांधकामासाठी प्रामुख्याने लाकडाचाच वापर केला जाई. मौर्यकालीन वास्तुकलेत चंद्रगुप्ताच्या पाटलीपुत्र येथील वाड्याचा खास उल्लेख करावा लागेल. मेगॅस्थिनीसने याचे वर्णन केलेले आहे. तसेच फाहियानने या राजवाड्यातील नक्षीकाम व कोरीव काम याची प्रशंसा केलेली आहे. हा राजवाडा लाकडी असून अत्यंत भव्य व सुंदर होता. राजवाड्याचे खांब सोन्याने मढवले होते. त्यावर उत्तमोत्तम नक्षी काढलेली होती. चंद्रगुप्ताचा दरबार हॉल एक हजार खांबांचा होता, असे या राजवाड्याचे वर्णन आढळते. बांधकामासाठी लाकडाचाच जास्त वापर केल्याने बराच भाग नष्ट झालेला आहे. काही अवशेष पटण्याच्या वस्तुसंग्रहालयात उपलब्ध आहेत. मेगॅस्थिनीसने पाटलीपुत्रचे वर्णन केलेले आहे. या नगराने साधारणतः नऊ मैल लांब व दीड मैल रुंदीची भूमी व्यापलेली होती. पाटलीपुत्र हे राजधानीचे ठिकाण म्हणून महत्त्व होते, तसेच ते एक व्यापारी केंद्र होते. विशेष म्हणजे हे नगर भारतीय संस्कृती व बाहेरची संस्कृती यांच्यातील सांस्कृतिकदृष्ट्या देवाणघेवाणीचे महत्त्वाचे केंद्र बनले होते.

मौर्यकालीन महत्त्वाचा कालखंड म्हणजे अशोकाचा काळ. या काळात सांस्कृतिक जीवनात मोठी भर पडली.

(आ) सम्राट अशोकाचा कालखंड

सम्राट अशोकाच्या काळात कलेला राजाश्रय व लोकाश्रय मिळाला. कलेचा परिपोष धर्मकार्यासाठी होत असल्याने या काळात कला व बांधकाम यांना फार प्रोत्साहन मिळाले. शिल्पकला, मूर्तिकला, खोदकाम, नक्षीकाम आणि कलाकुसरीची मांडणी यामुळे धार्मिक स्थाने सुशोभित केली जाऊ लागली. सम्राट अशोकाने बौद्ध धर्माच्या प्रसारासाठी अनेक बांधकामे केली. या काळात शिल्पकला, वास्तुकला, इत्यादी कलेच्या क्षेत्रात जी प्रगती झाली, त्याचे वर्गीकरण ढोबळमानाने (१) वाडे, (२) स्तूप, (३) स्तंभ असे केले जाते.

(१) वाडे

अशोकाच्या काळात राजवाडे, इमारती व इतर बांधकामे यांसाठी लाकडाऐवजी दगडाचा वापर केला जाऊ लागला. अशोकानंतर जवळ जवळ सातशे वर्षांनी गुप्त काळात फाहैन हा चिनी प्रवासी येथे आला हाता. त्याने अशोकाच्या वेळच्या तीन मजली भव्य वाड्याचे वर्णन केलेले आहे. येथील दगडी कामे पाहून तो प्रभावित झालेला होता. वाड्यातील दगडी कामे काचेसारखी घासून चकचकीत केलेली होती. या वाड्यातील एका प्रशस्त दिवाणखान्याला २२५ स्तंभ रेखीव असून, स्तंभावर स्त्रियांच्या प्रतिमा कोरलेल्या आहेत, असे या संदर्भात वर्णन आढळते.

(२) स्तूप

स्तूप, चैत्य आणि विहार ही मौर्यकालीन स्थापत्याची खास वैशिष्ट्ये आहेत. 'स्तूप' म्हणजे भगवान बुद्धाच्या किंवा बौद्ध साधूंच्या अस्थी, दात किंवा रक्षा यांच्या अवशेषांवर बांधलेले स्मारक. बौद्ध संघाच्या कार्यासाठी जी सभागृहे बांधली गेली त्यांना 'चैत्य' म्हटले जाते. बौद्ध भिक्षूंच्या राहण्यासाठी जे निवास तयार केले गेले त्यांना 'विहार' किंवा 'संघाराम' असे म्हणतात.

अशोकाने बौद्ध धर्माच्या प्रसारासाठी राज्यात व राज्याबाहेर स्तूप बांधण्यास मोठे उत्तेजन दिले. सांची, तक्षशिला, श्रीनगर, कपिलवस्तू, बनारस, अयोध्या, प्रयाग, कनौज, इत्यादी ठिकाणी स्तूप बांधल्याचे उल्लेख ह्या एन त्संगने आपल्या प्रवासवर्णनात केलेले आहेत. कमी उंचीच्या गोल-अर्धघुमटाकार विटांचे व दगडांचे बांधकाम स्तूपासाठी केले जाई. मध्यभागी एका पेटीत बुद्धाचे अथवा महात्म्यांचे पवित्र अवशेष ठेवले जात. अर्ध्या घुमटाकार भागावर हर्मिका व त्यावर

छत्रयष्टी व सर्वात वर छत्र असे. छत्रयष्टी व छताचे बांधकाम लाकडी असे. स्तूपासाठी असणारी वेदिका म्हणजे कठडा लाकडीच असे.

सम्राट अशोकाने बांधलेल्या स्तूपात सांचीचा स्तूप भव्य व प्रसिद्ध आहे. अशोकाने एकंदर ८४,००० स्तूप बांधले असा ग्रंथांतून उल्लेख आढळतो. मध्य प्रदेशातील भोपाळजवळील सांचीच्या स्तूपाचा व्यास ३६.५० मीटर असून उंची २३.२५ मीटर आहे. स्तूपाच्या माथ्यावर एक चौक असून दगडी छत्री आहे. स्तूपाभोवती दोन प्रदक्षिणा मार्ग आहेत. तसेच दगडी कठडा आहे. गर्भाभोवती वेदिका आहेत. पूर्वी त्या लाकडी असाव्यात. सर जॉन मार्शल यांच्या मते, मूळचे विटांचे बांधकाम केलेला हा स्तूप अशोकाने बांधला होता. त्याचा दुप्पट विस्तार इ.स.पूर्व दुसऱ्या शतकात शुंगांच्या काळात केलेला आहे. सांचीच्या स्तूपाची चार दिशांना असलेली भव्य प्रवेशद्वारे, तोरणे दगडाचीच आहेत.

भारहूत व अमरावती येथील शिल्पपट्टावर कोरलेल्या स्तूपाच्या प्रतिकृती आणि सांचीचा स्तूप ही प्राचीनतम मानली जातात. याशिवाय हीनयान बौद्धांनी इ.स.पूर्व पहिल्या ते इ.स. दुसऱ्या शतकात पश्चिम भारतात ठिकठिकाणी जी शैलगृहे (लेणी) बांधलेली आहेत, त्यात दगडातच घडविलेल्या स्तूपांच्या प्रतिकृती आहेत. सांचीला तोरणावर जातक-कथा, गौतम चरित्र यांची शिल्पे आहेत. स्तूपाचा उपयोग अवशेषांचे रक्षण करण्यासाठी होता. त्याऐवजी आता बुद्ध मूर्तीचे वसतिस्थान असा ठरला. त्यामुळे स्तूपाच्या वास्तूरूपात बदल होत गेला. भारहूतचा स्तूप मध्य प्रदेशातील भैरवपूर या खेड्याजवळ होता.

(३) स्तंभ

सम्राट अशोकाने उभे केलेले स्तंभ भारतीय शिल्पकलेचे उत्तम नमुने आहेत. त्या स्तंभावर त्याने आपल्या आज्ञा कोरल्या आहेत. सारनाथ येथील अशोक स्तंभ हा भारतीय शिल्पकलेचा उत्कृष्ट नमुना आहे. गौतमाच्या पहिल्या धर्म उपदेशाची स्मृती म्हणून हा स्तंभ उभारला आहे. या स्तंभाच्या चौकीवर चार धर्मचक्रे कोरलेली आहेत. चौकीच्या माथ्यावर एकमेकांना खेदून चार दिशांना तोंडे करून पाठीला पाठ टेकून उभे असलेले चार सिंह आहेत. पाषाणात कोरलेली ही वास्तू म्हणजे वास्तवता व कल्पकता यांचा सुंदर मेळ दिसून येतो. हा अशोकस्तंभ भारतीय संघ राज्याने राजमुद्रा म्हणून स्वीकारलेला आहे.

अशोकाचे स्तंभ म्हणजे अभियांत्रिकी, शिल्पकला, मूर्तिकला, इत्यादींमधील भारतीयांची प्रगती दर्शवितात. अशोक स्तंभ साधारणतः ५० ते ६० फूट उंचीचे, पन्नास टन वजनाचे आहेत. चुनारच्या खाणीतून इतका उंच व जड, एकसंध दगड

आणून त्याचे स्तंभात केलेले रूपांतर हे विशेष उल्लेखनीय आहे. या स्तंभाचे तीन भाग म्हणजे - (१) जमिनीत पुरलेला पायाभूत भाग, (२) मधला भाग वरती निमुळता होत जाणारा असून त्यावर काळजीपूर्वक काचेसारखी चकाकी आणलेली आहे. ती अद्याप कायम आहे, (३) स्तंभाचा वरचा शीर्षभाग, यावर बैल, घोडा, सिंह, हत्ती यांसारखे प्राणी वा अशोकाचे धर्मचक्र किंवा उलटे कमलपुष्प कोरलेले असत. व्हिन्सेंट स्मिथ यांनी 'जगातील कोणत्याही संस्कृतीत क्वचित्च परिपूर्ण शिल्पकलेचा इतका उत्कृष्ट नमुना मिळू शकेल' असे मत व्यक्त केलेले आहे.

या काळातील बांधकामात गिरिशिल्प - लेणी - (शैलगृह) उल्लेखनीय आहेत. शैलगृहात असलेल्या शिलालेखातून व्यापारी, आश्रयदाते यांची नावे आढळतात. नाशिकच्या लेण्यात सातवाहन राजांनी केलेल्या दानाचा निर्देश आहे. सर्व लेणी ही त्या वेळच्या व्यापारी मार्गांच्या परिसरातच खोदलेली आहेत. कालक्रमानुसार ठिकठिकाणी शैलगृहे - भाजे चैत्य, कोंडाणे, पितळखोरे चैत्य, अजंठा लेणे क्रमांक ८, ९, १० व १२, बेडसे चैत्य, नाशिक, जुन्नर, कार्ले, कान्हेरी ही सामान्यतः इ.स.पूर्व २०० ते २०० या काळातील आहेत. हा कालखंड तज्ज्ञांनी मान्य केलेला आहे. चैत्य म्हणजे बौद्धांची प्रार्थना मंदिरे आणि विहार हे भिक्षूंच्या निवासासाठी खोदलेले गृह होते.

(इ) मौर्यकालीन भाषा, साहित्य आणि लिपी

मौर्य काळात कलेप्रमाणेच भाषा, लिपी आणि साहित्य यात भरभराट झाली. या काळात प्रामुख्याने संस्कृत, पाली व प्राकृत भाषा विकसित झाल्या. पाली भाषा ही बोलीभाषा असली तरी त्यातून लेखन केले जात होते. मात्र संस्कृत ही साहित्याची भाषा म्हणून उपयोगात आणली जात होती. संस्कृतबरोबरच प्राकृत, अर्धमागधी यांसारख्या भाषांतूनही साहित्याची निर्मिती मोठ्या प्रमाणावर झाली. संस्कृत भाषा ही उच्चवर्णीयांपुरतीच मर्यादित राहिली. पाली भाषा मात्र सर्वत्र मान्यता पावलेली होती. या भाषेला राजाश्रयही मिळालेला होता.

या काळात लेखनकलेचीही चांगलीच वाढ झालेली होती. ब्राह्मी व खरोष्ठी लिपी प्रचलित होत्या. सरकारी दप्तर, शिलालेख व पत्रव्यवहारातील शैली यांवरून लेखनकलेची कल्पना येते. बौद्ध वाङ्मयातील विनयपिटक, सूत्तपिटक, अधिधम्मपिटक, मिलिंद पन्हो, जातककथा, इत्यादी पाली भाषेत लिहिलेले आहेत. जैनाचार्य भद्रबाहू यांचा 'कल्पसूत्र' हा ग्रंथ याच काळातील आहे. जैन भिक्षूंनी अर्धमागधी भाषेत लिखाण केले. अशोकाने काही आलेख व धार्मिक वाङ्मयाच्या निर्मितीसाठी पाली भाषेचा वापर करण्यावर भर दिला. पाली

भाषेस त्याने राजभाषा मानले. अशोकाने भरविलेल्या तिसऱ्या धर्मपरिषदेचा अध्यक्ष तिप्यभिक्षूने 'कथावत्थू'ची रचना केली.

(ई) संस्कृत भाषेतील साहित्य

उपनिषदांनी सुरू केलेल्या वैचारिक मंथनातून नवनवीन तत्त्वदर्शने या काळात निर्माण झाली. व्याकरणास शास्त्रीय स्वरूप देण्याचे कार्य पाणिनीने केले. अनेक विद्वानांच्या मते, हिंदू - धर्मातर्गत गृह्यसूत्र, धर्मसूत्र आणि वेदांगे यांची रचना मौर्यकाळातच झाली असावी. संस्कृत साहित्यातील श्रेष्ठ नाटककार भास हा याच काळात होऊन गेला. त्याची 'स्वप्नवासवदत्ता' यासह तेरा नाटके उपलब्ध आहेत. संस्कृत भाषेला पायाभूत असणाऱ्या व्याकरणशास्त्रावर पाणिनीचा 'शब्दानुशासन - अष्टाध्यायी सूत्र' हा जगप्रसिद्ध ग्रंथ याच काळात रचला गेला. संस्कृत भाषेतील हा पहिला महत्त्वाचा व्याकरणशास्त्र ग्रंथ आहे. या ग्रंथात संस्कृत भाषेच्या व्याकरणाची सुमारे चार हजार सूत्रे दिलेली आहेत. पाणिनीच्या ग्रंथाचे स्पष्टीकरण करणारा 'वार्तिक' नावाचा व्याकरणशास्त्रावरील ग्रंथ कात्यायन याने लिहिला. त्यानंतर व्याकरणशास्त्रात महत्त्वाची कामगिरी पतंजलीने केली. कात्यायनाच्या वार्तिकावर चर्चाचिकित्सा करणारा 'महाभाष्य' हा ग्रंथ त्याने रचला.

(१) अर्थशास्त्र

संस्कृत शास्त्र ग्रंथांमध्ये विष्णुगुप्त उर्फ आर्य चाणक्य उर्फ कौटिल्य याने प्रसिद्ध 'अर्थशास्त्र' हा ग्रंथ लिहिला. त्यात त्याने राज्यशास्त्र व राजनीती या विषयावर विवेचन केलेले आहे. या ग्रंथात त्याने राजाला उपयुक्त अशी माहिती सांगितलेली आहे. राजा, मंत्री यांना आवश्यक गुण कोणते असावेत, त्यांची कर्तव्ये काय आहेत हे त्या ग्रंथात दिलेले आहे. याशिवाय राज्य कारभारासंबंधाने काही नियम सांगितलेले आहेत. त्यात परराष्ट्रीय धोरण, युद्ध नीती - साम, दाम, दंड, भेद - सैन्य, हेरगिरी, दण्डनायक यांविषयीचे विवेचन केलेले आहे. राजनीतीची तत्त्वे व व्यवहार यांची जुळणी या ग्रंथात केलेली आहे. त्यात एकूण १८० प्रकरणे, १५ अधिकरणे व १८० विषयांची चर्चा केलेली आहे. या ग्रंथात कायदा, धर्मशास्त्र, राजाची दिनचर्या, त्याची कर्तव्ये, अधिकारी, सैनिक, गुप्तहेर संघटना, विदेश नीती, करव्यवस्था, न्यायव्यवस्था यांविषयी चर्चा केलेली आहे. याशिवाय राजपुत्रांचे शिक्षण आणि राजाने कसे वर्तन ठेवावे यांविषयी विश्लेषण केलेले आहे. त्यामुळेच हा ग्रंथ म्हणजे राजकारणाचा विश्वकोश म्हटला जातो. त्याचा सप्तांग म्हणजे - राजा, अमात्य, मित्र, कोश, राष्ट्र, बल, दुर्ग हे

राज्याचे मुख्य घटक यांचे शासनातील महत्त्व स्पष्ट केलेले आहे.

या काळात भौतिक सृष्टीची सत्ता मानून 'अणुवाद'चे विवेचन करणारा कणाद, ज्ञानाची सत्यासत्यता पारखून तत्त्वज्ञान कसे मिळवावे ते सांगणारा गौतम, पुरुषप्रकृतीचे द्वैत मानणारा कपिल, श्रुतींचा कर्मविधिपर अर्थ लावणारा जैमिनी, इत्यादी थोर तत्त्वज्ञ या काळाच्या आसपास झाले असावेत. मौर्यकाळात लेखन कलेने परिपूर्ण असा विकास केला. खरोष्टी व ब्राह्मी या दोन लिपींचा वापर लेखनासाठी केला जात होता. खरोष्टी ही लिपी प्रामुख्याने भारताच्या वायव्य भागात प्रचलित होती. ती उजवीकडून डावीकडे लिहिली जाई तर ब्राह्मी लिपी डावीकडून उजवीकडे अशा पद्धतीने लिहिली जाई. ही लिपी देवनागरी लिपीची जननी म्हटले जाते.

(२) शिक्षण

या काळात परंपरागत शिक्षण पद्धती रूढ होती. शिक्षणाच्या शाळा व सुप्रसिद्ध विद्यापीठे या काळात होती. तक्षशिला व नालंदा येथील विद्यापीठे जगात उत्कृष्ट म्हणून नावाजलेली होती. याशिवाय काशी, उज्जयिनी, इत्यादी ठिकाणीही विद्यापीठे होती. या विद्यापीठांतून धर्मशास्त्राबरोबरच इतर शास्त्रांचेही शिक्षण दिले जात होते. या विद्यापीठात दूरदूरच्या ठिकाणांहून अनेक विद्यार्थी शिक्षणासाठी येत. विद्यापीठे राजाश्रय व लोकाश्रयावर चालत. 'गुरुकुल'मधून शिक्षण घेताना विद्यार्थी गुरुगृही राहून विद्यार्जन करीत असे. विद्या संपादन केल्यानंतर गुरुदक्षिणा देण्याची पद्धती होती. कायदा, शस्त्रविद्या, अश्रुविद्या, गजविद्या, धनुर्विद्या तसेच वैद्यक शास्त्रासंबंधीचे शिक्षण विद्यार्थ्यांना घेता येत असे. नामांकित गुरूकडून न्याय, व्याकरण, ज्योतिष, गणित, वाङ्मय, अलंकार शास्त्र, राज्यशास्त्र, इत्यादी विषयांचेही शिक्षण विद्यार्थ्यांना घेता येत असे.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - १

(अ) पुढील विधाने चूक किंवा बरोबर ते सांगून कंसात (X) किंवा (✓) अशी खूण करा.

- (१) भारताच्या इतिहासात मौर्यकाल म्हणजे एक महत्त्वाचे पर्व मानले जाते. ()
- (२) भारतीय कलेच्या इतिहासाची सुरुवात मौर्यकालीन कलेच्या अभ्यासाने झाली. ()
- (३) सम्राट अशोकाने बौद्ध धर्माच्या प्रसारासाठी अनेक बांधकामे केली. ()
- (४) मौर्यकाळात भाषा, लिपी आणि साहित्य यांची प्रगती, भरभराट झाली नाही. ()

- (५) विष्णुगुप्त उर्फ आर्य चाणक्य उर्फ कौटिल्य याने 'अर्थशास्त्र' हा ग्रंथ लिहिला. ()
- (६) 'गुरुकुल' पद्धतीत शिक्षण घेताना विद्यार्थी गुरुगृही राहून ज्ञानार्जन करीत. ()
- (७) मौर्यकाळात संस्कृत भाषेचा फारसा वापर केला जात नसे. ()

३.२.२ मौर्योत्तरकालीन आणि कनिष्काच्या काळातील साहित्य व कलेची प्रगती

(अ) भाषा आणि साहित्य

मौर्योत्तर काळातही भारतीय साहित्य समृद्ध होत गेले. या काळात जी परकीय आक्रमणे झाली त्यामुळे भारतीयांचा परकीय सत्ताधिकांशी व समाजाशी संबंध आला. या संबंधाचे भारतीय समाजजीवन, धार्मिक जीवन, व्यापार, साहित्य व कला, इत्यादींवर परिणाम झाले. मध्य आशियातून भारतात आलेल्या परकीय सत्ताधिकांनी साहित्यात त्यांच्या भाषेचा स्वीकार केलेला दिसत नाही. याउलट त्यांनी संस्कृत भाषेचा स्वीकार करून त्या भाषेचे संवर्धन केले. सन १५० मध्ये शकक्षत्रय रूद्रदामनने लिहिलेला गिरनारचा आलेख हा संस्कृतमधील पहिला आलेख आहे. हा आलेख म्हणजे उत्कृष्ट काव्यशैलीचा एक नमुना म्हटला जातो. कुशाण राजांच्या राजाश्रयांमुळे बौद्ध तत्त्वज्ञ अश्वघोषाने 'बुद्धचरित' आणि 'सौंदरानन्द' हे संस्कृत काव्यग्रंथ लिहिले. अश्वघोष हा प्रसिद्ध तत्त्वज्ञ, कवी, नाटककार अशा अष्टपैलू व्यक्तिमत्त्वाचा साहित्यिक होता. हा कनिष्काच्या दरबारी होता. नागार्जुन हा या काळातील एक प्रसिद्ध साहित्य, तत्त्वज्ञ आणि वैज्ञानिकही होता. भारतात राज्य करणाऱ्या ग्रीक राजांपैकी एक श्रेष्ठ राजा मिलिंद (मिन्डर) होता. तो बौद्ध धर्माचा समर्थक व अभ्यासक होता. त्याने बौद्ध धर्माचा स्वीकार केला. बौद्ध धर्माविषयी त्याची बौद्ध धर्मगुरू नागसेनबरोबर जी प्रश्नोत्तरे झालीत ती 'मिलिंद पन्हो' नावाच्या ग्रंथात समाविष्ट आहेत. त्यावरून मिलिंद राजाच्या विद्वत्तेची कल्पना येते. वसुमित्र हा कनिष्काच्या राजदरबारातील एक प्रसिद्ध विचारवंत होता. त्याने 'महाविभाषा' नावाचा ग्रंथ लिहिला. महायानपंथाची महती गाणारे महायान-श्रद्धोपाद, वर्णाश्रमावरील टीका करणारे वज्रसूची आणि गंडीस्तोत्र गाथा ही तीन काव्ये अश्वघोषाने लिहिली.

मौर्योत्तर काळात संस्कृत भाषेत बरीच शास्त्रीय वाङ्मयनिर्मिती झाली. वैद्यकशास्त्रात चरकाची चरकसंहिता, सुश्रुताची सुश्रुतसंहिता लिहिली गेली. चरकसंहिता केवळ भारतातच नव्हे तर इराण, अरबस्तान या देशातही लोकप्रिय

होती. त्यात औषधी वनस्पतींची माहिती दिलेली आहे. सुश्रुतसंहिता हा ग्रंथ शल्यतंत्रावरील प्रमाणभूत ग्रंथ मानला जात असे. ज्योतिषशास्त्रावरील गार्गीसंहिता याच काळात लिहिली गेली.

उपनिषदांच्या तत्त्वज्ञानाला पद्धतशीरपणे मांडण्याचे कार्य या काळात झाले. त्यातील षड्दर्शनाचा प्रभाव भारतीय वाङ्मयावर झाला. ही सहा दर्शने म्हणजे - (१) कपिलाचे सांख्यदर्शन, (२) पतंजलीचे योगशास्त्र, (३) गौतमाचे न्यायशास्त्र, (४) कणादाचे वैशेषिक दर्शन, (५) जैमिनीचे पूर्वमीमांसा दर्शन, (६) बादरायणाचे वेदांत दर्शन. या वाङ्मयाचा पुढील काळात विस्तार व प्रसार होत गेला.

इ.स.पूर्व १८४ ते इ.स. ३०० च्या सुमारे पाचशे वर्षांत भारतात विज्ञान व तंत्रज्ञान या विषयात मोठी प्रगती झाली होती. मौर्य काळात खनिज पदार्थविषयक क्षेत्रात बरीच प्रगती झाली होती. कनिष्काच्या काळात दगडाची बांधकामे व मूर्तिकलेला प्रोत्साहन मिळाल्याने खाणकामाला गती आली. सोने, चांदी, लोखंडाचे उत्पादन होऊ लागले. ओतीव धातूच्या मूर्ती व स्तंभ बनविले जाऊ लागले. त्याचबरोबर धातूचा जास्त उपयोग नाणी बनविण्यासाठी होऊ लागला. भारतीय नाणकशास्त्रात ग्रीक, शक, कुशाणांचा प्रभाव जाणवतो. या अगोदर भारतात मध्यभागी भोके असलेली, वजन व आकारमानात सारखेपणा नसलेली नाणी होती. शिवाय ती कोणी पाडली, हे ओळखता येण्याजोगी नसत. ग्रीक, शक व कुशाणांनी वजन व आकारमानात सारखेपणा असलेली, निरनिराळ्या धातूंची, कलात्मक, देव-देवतांच्या प्रतिमा असलेली नाणी प्रचारात आणली. त्याचा नाणकशास्त्रावर परिणाम झाला.

शकांची राजधानी उज्जयिनी येथे ज्योतिषशास्त्रातील अनेक विद्वान 'ग्रह व नक्षत्रांचा' अभ्यास करण्यासाठी येत. प्रसिद्ध विद्वान नागार्जुन याने 'प्रज्ञा पारमितासूत्र' या ग्रंथात सापेक्षता वादासंबंधाने विचार मांडले होते. यासंदर्भात पुढे आईनस्टाईनने सापेक्षतावादाचा सिद्धांत मांडला.

(आ) कलेच्या क्षेत्रातील विकास

परकीय सत्ताधिकांच्या काळात वास्तुकला, मूर्तिकला व शिल्पकला यांना चालना मिळाली. कलेला प्रोत्साहन कुशाणांच्या काळात जास्त मिळाले. ग्रीक, रोमन, इराणी कलांचे प्रवाह भारतीय कलेच्या क्षेत्रात येऊन मिळाले. त्यातून उत्कृष्ट भारतीय कलाकृती निर्माण झाल्या. शेकडो स्तूप आणि लेणी यांची निर्मिती झाली. पूर्वीच्या स्तूपांभोवती भव्य कलात्मक वेदिका व तोरणे उभारण्यात आली. अमरावती व भारहूत येथील स्तूपही सुंदर स्थापत्याचे नमुने आहेत.

डोंगरकपाऱ्यात ज्या लेण्या बांधल्या गेल्या त्यात सुरेख बुद्धमूर्ती कोरल्या गेल्या. त्या दृष्टीने अजंठा व वेरूळ येथील लेणी प्रसिद्ध आहेत.

(१) गांधार कलाशिल्प

आजचा अफगाणिस्तान, त्याच्या उत्तरेला असलेला रशियाचा थोडासा भाग, पाकिस्तानची वायव्य - सरहद्द, पंजाब आणि बलुचिस्तान तसेच भारताचा काश्मीर हे सर्व प्रदेश मिळून प्राचीन काळाचा 'गांधार' देश म्हणून ओळखला जात होता. अलेक्झांडरच्या स्वारीनंतर येथे 'सेल्युकिड' राजघराणे सत्तेवर आले. त्यानंतर सांस्कृतिकदृष्ट्या प्राचीन इराण, ग्रीस तसेच रोम व भूमध्य समुद्रालगतचे काही प्रदेश या देशांचा व्यापारी निमित्ताने गांधारशी संबंध येत राहिला. त्यातूनच वास्तुकाम आणि मूर्तिकाम यांचा परस्परांवर प्रभाव पडत गेला. इ.स.पूर्व पहिले शतक ते इ.स. पहिल्या शतकाच्या काळात येथे बौद्ध धर्माचा प्रसार फार झपाट्याने झाला. प्रामुख्याने महायान पंथाचा येथे प्रसार झाल्याने येथील शिल्पात बुद्धाच्या मूर्ती घडविण्यात आल्या. विहार, स्तूप बांधण्यात आले. तशा गुंफाही खोदण्यात आल्या. तक्षशिला उत्खननात ज्या अनेक पुरातनकालीन वस्तू मिळाल्या त्यात 'प्रसाधन तबके' ही दहा ते बारा इंच व्यासाची शिस्ट दगडाची आहेत. त्यावर पुराणातील मदन-रती यांच्या आकृती ठळक उठावात कोरलेल्या आहेत. स्त्री आकृतीचे शिल्पांकन वैशिष्ट्यपूर्ण आहे.

पुरुषपूर (पेशावर) हे या गांधारकलेचे मुख्य केंद्र होते. कनिष्काने पेशावरला विहार, बौद्ध स्तूप, चैत्य बांधले. कनिष्काच्या काळात दूरदूरची कलेची चार केंद्रे भरभराटीला आली. ती केंद्रे म्हणजे - सारनाथ, मथुरा, अमरावती व गांधार ही होती. ग्रीक-रोमन शिल्पकला व भारतीय शिल्पकला यांच्या संगमातूनच 'गांधार शिल्पकला' उदयास आली. बुद्ध व बोधिसत्त्वांच्या अनेक भव्य व सुंदर मूर्ती या शैलीच्या शिल्पकारांनी निर्माण केल्या आहेत. या मूर्तींच्या मुखावरील भावभावना, त्यांच्या अंगावरील वस्त्रांच्या घड्या, केशरचना, इत्यादींचे विलोभनीय दर्शन या गांधार शैलीतून घडते. वायव्य भारतातील पेशावर, तक्षशिला व इतर ठिकाणी घडविलेल्या बुद्ध मूर्तींच्या अंगावर रोमन पद्धतीचा 'टोगा' दिसतो. पेशावर या गांधार शिल्पाचे माहेरघर होते. ते ठिकाण कुशाणानंतर एकछत्री शासनाखाली राहिले नाही.

(२) अमरावती शिल्प

अमरावतीच्या बौद्ध स्तूपांचा काळ इ.स.पूर्व २०० ते इ.स. ३०० असा सांगितला जातो. बौद्ध धर्माचा प्रसार मौर्यानंतर भारताच्या पूर्वकिनाऱ्यावर झाला. त्यानंतर

कृष्णा-गोदावरी यांच्या काठावरील प्रदेशात बौद्ध भिक्षू येऊन स्थिरावले. या भागात स्तूप, विहार, शैलगृहे यांची निर्मिती झाली. त्यात जगण्या पेटा, नागार्जुन कोंडा, अमरावती ही प्रमुख ठिकाणे होती. भारहूतप्रमाणे येथेही वेदिकेच्या स्तंभावर तबके व अर्धतबके कोरलेली आहेत. सगळे मूर्तिकाम 'लाइमस्टोन' या दगडावर आहे. या शिल्पातील विषय परंपरागत आहेत. यक्ष-यक्षी, आकाशगामी गंधर्व व किन्नर त्यात दाखविलेले आहेत. सजावटीसाठी वेल, सिंहाच्या आकृती आहेत. प्रतिकात्मक शिल्पे - परंपरेप्रमाणे चार शिल्पे म्हणजे - गजलक्ष्मी, चैत्यवृक्ष, धर्मचक्र व स्तूप आहेत. यांपैकी गजलक्ष्मीची जागा पूर्णकलशाने घेतलेली आहे. चैत्यवृक्षाची, गौतमाच्या शिरोभूषणाची, स्तूपाची पूजा-अर्चा होत असल्याचे दखावे असणारी अनेक तबके आहेत. या शिल्पशैलीतील राजदरबारात चाललेला नृत्याचा देखावा एका वेगळ्या शैलीतील आहे. बऱ्याच उंचीवरून चित्रकार - शिल्पकार हा प्रसंग पाहत आहेत. त्यापासून दूर पण सगळ्यात वर राजा, दरबारी, एका छोट्या आसनावर बसलेली राजस्त्री व पुढे नृत्यांगना. तिच्याभोवती वादक व साथीदार असे दृश्य या शिल्पात आढळते.

अमरावती शिल्पातील एकूण वातावरण हे राजसभेशी जास्त जवळीक साधणारे आहे. या शिल्पातून बुद्धचरित्र व जातककथा आढळतात. वेदिकेच्या स्तंभावरील तबकात कमळाच्या फुलांची आखीव आणि रेखीव अशी पाकळ्यांची वर्तुळे दिसतात.

(३) मथुरा शिल्प

शुंग कालाचा अस्त आणि गुप्त कालाचा उदय या मधील काळात मुख्यतः उत्तर प्रदेशात ही शिल्पशैली उदयाला आली. या कालखंडात कुशाण हाच प्रमुख राजवंश असल्याने मथुरा शिल्पशैलीस 'कुशाण कला' असेही संबोधले जाते. या शैलीची बहुतेक शिल्पे बौद्ध धर्माशी आणि जैन धर्माशीही संबंधित आहेत. या शैलीचे ठळक वैशिष्ट्य म्हणजे या कामासाठी मूर्ती घडवताना, मध्ये मध्ये पिवळसर ठिपके असलेला तांबूस रंगाचा वालुकाश्म (Sandstone) असा पाषाण वापरलेला आहे. मथुरा हे एक तीर्थक्षेत्र तसेच मोठे व्यापारी केंद्र असल्याने येथे प्रवाशांचा ओघ कायम असे. या प्रवाशांना मूर्ती विकण्यासाठी शिल्पकार विविध प्रकारच्या मूर्ती घडवीत. या शैलीतील काही विशेष शिल्पे म्हणजे पुतळे (कुशाण राजांचे), मद्यपी समूह, हेरॅक्लीस अँड लायन (ग्रीक पुराणकथा शिल्पबद्ध केलेली), आयांगपट्ट (चौकोनी शिळेवर मध्यभागी तीर्थकराची कोरलेली मूर्ती), यक्षी मूर्ती, यक्ष, इत्यादी आहेत. कालांतराने गौतम बुद्धाच्या शारीर मूर्तीची पूजा तसेच

जैन धर्मियांना पूज्य अशा तीर्थकरांच्या मूर्तीची पूजा होऊ लागली. तसेच परंपरागत पौराणिक हिंदू धर्मातील पूजा-अर्चा प्रचलित असल्याने या काळात पौराणिक देवदेवतांच्या मूर्ती निर्माण झाल्या.

(इ) कनिष्कांच्या काळातील साहित्य व कलेची प्रगती

मौर्योत्तर काळात परकीय सत्ताधिकांचा अंमल सुरू झाला. त्यात कुशाणांच्या सत्तेच्या काळात कनिष्काने मोठा साम्राज्यविस्तार केला. कणाच्या 'राजतरंगिणी' ग्रंथावरून असे दिसते की, कनिष्काने राज्यरोहणानंतर लगेचच काश्मीरवर आक्रमण केले. काही राज्ये जिंकून तेथे कनिष्कपूर नावाचे नगर वसविले. या काळातील बौद्ध ग्रंथावरून त्याने मगधाच्या प्रदेशावर आक्रमण केल्याचे दिसते. तेथील राजा कोटकुलचा कनिष्काने पराभव केल्यानंतर तेथे बौद्ध पंडित अश्वघोषाची कनिष्काबरोबर भेट झाली. सम्राट अशोकानंतर मोठे साम्राज्य निर्माण करणारा कनिष्क हा श्रेष्ठ सत्ताधीश म्हटला जातो. कुशल नेतृत्व, पराक्रम व योग्य संघटन यातून कनिष्काने आंतरराष्ट्रीय साम्राज्याची स्थापना केली असे म्हणता येते. त्याने भारतातील प्रदेशांप्रमाणेच भारताबाहेरील प्रदेशांवरही आपले वर्चस्व प्रस्थापित केले होते.

कनिष्क हा बौद्ध धर्माचा उपासक होता. त्याने बौद्ध धर्माला राजाश्रय देण्याबरोबरच या धर्माच्या प्रसारासाठी प्रयत्न केले. राज्यात अनेक स्तूप, विहार, चैत्यगृह बांधले. कनिष्क स्वतः विद्वान असल्याने त्याने विद्वान व कलाकारांना राजाश्रय दिला. त्यामुळे या काळात बौद्ध साहित्य व कलेच्या विकासाचा चालना मिळाली. त्याने आपली राजधानी पुरुषपूर (पेशावर) येथे भव्य स्तूप व स्तंभ उभारला. हा स्तूप फाहियान याने पाहिला होता, अशी नोंद आढळते. या काळात बौद्ध धर्मात अनेक पंथ, संप्रदाय उदयाला आले होते. बुद्ध मूर्ती पूजा-अर्चा सुरू झाली होती. तेव्हा या पंथामध्ये एकता निर्माण व्हावी तसेच बौद्ध धर्माचे दर्जेदार, प्रमाणित साहित्य निर्माण व्हावे यासाठी कनिष्काने काश्मीरमधील 'कुंडल वन' येथे बौद्ध धर्माची चौथी परिषद भरविली. त्या वेळी परिषदेचे अध्यक्ष वसुमित्र व उपाध्यक्ष अश्वघोष होते. या परिषदेत जी मोठी चर्चा झाली त्यातून 'त्रिपिटक' ग्रंथाचे अधिकृतपणे संपादन करण्यात आले. त्यावर महाविभाषा नावाचे भाष्य लिहिले गेले. कनिष्काने अश्वघोषाच्या प्रभावामुळे बौद्ध धर्माचा स्वीकार केला होता. मात्र त्याचे इतर धर्मांच्या बाबतीत सहिष्णुतेचे धोरण होते. ते त्याने काढलेल्या नाण्यावरून दिसून येते. त्याने जी नाणी पाडली त्यावर वैदिक, बौद्ध, ग्रीक, झरतुष्ट्र, इत्यादी धर्मातील देव-देवतांच्या प्रतिमा दिसून येतात.

(१) अश्वघोष : इ.स.नाच्या पहिल्या शतकात 'साकेत' येथे अश्वघोषाचा जन्म झाला. पाटलीपुत्र येथे शिक्षण झाल्यावर त्याने बौद्ध धर्माची दीक्षा घेतली. तो मोठा विद्वान, महायान पंथाचा प्रवक्ता, कुशल धर्मप्रचारक होता. त्याने विविधांगी साहित्य लिहिले. त्यातील महाकाव्य, नाट्यकाव्य व रसात्मक काव्याचा तो जनक म्हटला जातो. त्याने 'बुद्ध चरित्र' हे महाकाव्य लिहिले. हा ग्रंथ गौतमबुद्धाच्या चरित्राचा प्रमाणभूत काव्यग्रंथ ठरला. त्याचे 'सारिपुत प्रकरण' हे नऊ अंकी नाटक म्हणजे बुद्धशिष्य सारिपुत व मौद्रलायन यांच्या धर्मप्रवेशाबद्दलच्या मतप्रवाहावरील सडेतोडपणे केलेली टीका आहे. त्याने लिहिलेले टीका ग्रंथ, कथासंग्रह, नाटके, धार्मिक कथा यांमुळे त्याची तुलना श्रेष्ठ साहित्यिकांबरोबर केली जाते.

कनिष्काच्या दरबारात 'नागार्जुन, पार्श्व व वसुमित्र' यांसारखे प्रसिद्ध विद्वान होते. नागार्जुन हा बौद्ध धर्म प्रसारक, ग्रंथकार व रसायनशास्त्रज्ञ होता. तो मोठा तत्त्ववेत्ता व शून्यवादाचा प्रवर्तक मानला जातो. त्याचे 'प्रज्ञापारमिता, माध्यमिक सूत्रे, अकूतोभया इत्यादी ग्रंथ प्रसिद्ध आहेत. कनिष्काने विद्वानांना, कलाकारांना दिलेल्या आश्रयामुळे वाङ्मय व कलेला उत्तेजन मिळाले. बांधकाम शैली विकसित झाली. साहित्याच्या क्षेत्रात प्रगती झाली.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - १

(अ) पुढील विधाने चूक किंवा बरोबर ते सांगून कंसात

(X) किंवा (✓) अशी खूण करा.

- (०१) मौर्योत्तरकाळात परकीय आक्रमणांमुळे भारतीयांचा परकीयांशी संबंध आला. त्याचे परिणाम समाजजीवन, धार्मिक जीवन, व्यापार, साहित्य यांवर घडून आले. ()
- (०२) वसुमित्र हा कनिष्काच्या राजदरबारातील प्रसिद्ध विचारवंत होता. ()
- (०३) मौर्योत्तरकाळात संस्कृत भाषेत शास्त्रीय वाङ्मय निर्मिती झाली नाही. ()
- (०४) चरकसंहितेत औषधी वनस्पतींची माहिती दिलेली आहे. ()
- (०५) भारतीय नाणेशास्त्रात ग्रीक, शक, कुशानांचा प्रभाव जाणवतो. ()
- (०६) परकीय सत्ताधिकांच्या काळात वास्तुकला, मूर्तिकला व शिल्पकला यांना प्रोत्साहन मिळाले नाही. ()
- (०७) ग्रीक-रोमन शिल्पकला व भारतीय शिल्पकला यांच्या संगमातून गांधार शिल्पकला उदयास आली. ()

- (०८) कनिष्काने विद्वान व कलाकारांना राजाश्रय दिला नाही. ()
- (०९) कनिष्काने सर्व धर्माबाबत सहिष्णुतेचे धोरण अवलंबिले. ()
- (१०) अश्वकोषाने 'बुद्धचरित्र' हे महाकाव्य लिहिले. ()

३.२.३ गुप्तकालीन साहित्य व कलेच्या क्षेत्रातील विकास

रामायण व महाभारत ही हिंदू संस्कृतीमधील 'महाकाव्ये' इ.स.पूर्व कालखंडात रचली गेली असली तरी त्यात कालौघात सतत भर पडत गेली. अनेक नवनवी आख्याने त्यामध्ये समाविष्ट केली गेली. गुप्तकालापर्यंत या महाकाव्यात सुधारणा होत इ.स. चौथ्या शतकात त्यांची आजच्या स्वरूपातील संस्करणे तयार झाली' असे विद्वानांचे मत आढळते. हिंदू धर्माची एकूण मुख्य पुराणे अठरा व उपपुराणे अठरा आहेत. पुराणात जुन्या युगातील कथा आहेत. पुराण वाङ्मयाचा जनक म्हणून बादरायण व्यासांचे नाव घेतले जाते. पुराणांची पाच लक्षणे म्हणजे - (१) सर्ग-सृष्टीच्या उत्पत्तीसंदर्भात, (२) प्रतिसर्ग - सृष्टीचा प्रलय व पुनरुत्पत्ती, (३) वंश, (४) मन्वंतर - प्रत्येक मनूची कारकीर्द, (५) वंशानुचरित - राज वंशासंबंधी माहिती. या पुराणांपैकी अनेकांचे उत्तर भाग गुप्तकाळात लिहिले गेले. काही पुराणांत अनेक आख्याने / उपाख्याने घालून त्यांची संस्करणे तयार केली गेली. पुराणांचे एकूण मुख्य तीन प्रकार म्हणजे -

(अ) ब्राह्मपुराणे

यात ब्रह्म, ब्रह्मांड, ब्रह्मवैवर्त, मार्कंडेय, भविष्य व वामन या पुराणांचा समावेश होतो.

(आ) विष्णुपुराणे

यात विष्णू, भागवत, नारदीय, गरूड, पद्म व वराह या पुराणांचा समावेश होतो.

(इ) शिवपुराणे

यात शिव, लिंग, स्कंद, अग्नी, मत्स्य व कूर्म या पुराणांचा समावेश होतो.

(१) अठरा उपपुराणांची नावे

सन्तकुमार, नरसिंह, नारद, शिवधर्म, आश्चर्य, कपिल, मानव, औशनस, वरुण, कालिका, माहेश्वर, शांब, सौर, देवी भागवत, पाराशर, नंदिकेश्वर, मरीची, कलकी अशी आहेत. स्मृती हे हिंदू धर्मशास्त्राचे महत्वाचे ग्रंथ आहेत.

त्यापैकी नारद, बृहस्पती, कात्यायन व व्यास ह्या स्मृती गुप्तकाळात रचल्या गेल्या. नारद स्मृतीत स्त्रियांना विशिष्ट परिस्थितीत पुनर्विवाहाचा हक्क दिलेला आढळतो. बृहस्पती या स्मृतिग्रंथात समाजातील गण व श्रेणी या संस्थांच्या घटनांविषयी व कार्याविषयी चर्चा केलेली आहे. कात्यायन स्मृतीत तत्कालीन न्यायालयीन कामकाजासंदर्भात चर्चा केलेली आहे. त्यात वादी, प्रतिवादी, साक्षी-पुरावा, तपासणी यासंदर्भात माहिती आढळते.

कालिदास हा या काळातील सर्वश्रेष्ठ कवी व नाटककार होता. त्याने लिहिलेल्या साहित्यावरून तो विक्रमादित्याच्या दरबारी असावा असा अंदाज बांधता येतो. विद्वानांनी त्याला साहित्यामधील अग्रपूजेचा मान दिलेला आहे. जर्मन पंडित गटे हा कालिदासाच्या नाटकाने भारावून गेला. 'अभिज्ञान शाकुंतल'चा त्याच्यावर मोठा प्रभाव पडला होता. इंग्रजी साहित्यातील प्रसिद्ध शेक्सपिअरबरोबर त्याची तुलना केली जाते. कवी कालिदासाने लिहिलेल्या ग्रंथांची संख्या चाळीसहून अधिक सांगितली जाते. त्यातील सात ग्रंथ म्हणजे रघुवंश, कुमारसंभव (ही दोन्ही महाकाव्ये), ऋतुसंहार, मेघदूत आणि तीन नाटके - शाकुंतल, मालविकाग्निमित्र, विक्रमोर्वशीय हे अमर साहित्य त्याने निर्माण केले. अभिज्ञान शाकुंतल ही जागतिक साहित्यातील मान्यवर अशी कलाकृती आहे. युरोपियन भाषेतून भाषांतरित झालेले हे पहिले नाटक म्हटले जाते.

विशाखदत्ताचे राजकीय नाटक 'मुद्राराक्षस' नायिकाविरहित असलेले नाटक आहे. त्यात चंद्रगुप्त मौर्याला राजपदावर बसवून राजकीयदृष्ट्या केलेल्या चाणक्याच्या खटाटोपाचा प्रयत्न याचे सुंदर चित्रण त्यात आहे.

'मृच्छकटिक' हे शूद्रकाचे सामाजिक नाटक त्या काळात लोकप्रिय होते. आजही हे नाटक लोकप्रिय आहे.

'किरानार्जुनीय' हे संस्कृत काव्य भारवीने लिहिलेले आहे. सुबंधूने लिहिलेले वासवदत्ता हे गद्यकाव्य आहे. दण्डीचे 'दशकुमारचरित' हेही गद्यकाव्य आहे.

कथेतून कथा गुंफून व पशूपक्ष्यांच्या गोष्टींद्वारे नीतिशिक्षण देण्याचे तंत्र विष्णू शर्मांच्या 'पंचतंत्र' या कथा संग्रहात पाहावयास मिळते. संस्कृत कथा वाङ्मयातील 'पंचतंत्र' एक श्रेष्ठ कथासंग्रह म्हटला जातो. इसवी सनाच्या पहिल्या अथवा दुसऱ्या शतकात सात वाहनांचा प्रधान गुणाढ्य याने 'बृहत्कथा' हा कथासंग्रह पैशाची भाषेत (लोकभाषा) लिहिला.

(२) शास्त्रीय ग्रंथरचना

गुप्त काळात काव्य, नाटक, कथासंग्रह या वाङ्मय प्रकाराबरोबरच विज्ञानविषयक ग्रंथांचीही निर्मिती झाली.

वाग्भटाने आयुर्वेदावरील 'अष्टांगसंग्रह' लिहिला. त्याने आयुर्वेदाचा विस्तार केला. शालिहोताने अश्वशास्त्रासंबंधी ग्रंथ लिहिला.

(३) आर्यभट्ट

या काळातील हा एक मोठा शास्त्रज्ञ होऊन गेला. त्याने सन ४९९ मध्ये गणित आणि खगोल-ज्योतिषशास्त्रासंदर्भात 'आर्यभटीय' हा ग्रंथ लिहिला. दशमान पद्धतीचा उपयोग प्रथम त्याने केल्याचे दिसून येते. त्याच्या ग्रंथात वर्गमूळ, क्षेत्रफळ, घनफळ, इत्यादींचे विवेचन आढळते. परिघाबरोबरच त्रिकोण मिति, बीजत्रिकोण मिति याची माहिती त्याने दिलेली आहे. त्याने सांगितलेली कालमापन पद्धती आधुनिक काळातील कालमापन पद्धतीशी पुष्कळशी मिळती-जुळती आहे. पाचव्या शतकाच्या उत्तरार्धात होऊन गेलेल्या या शास्त्रज्ञाने ग्रहणासंबंधाने शास्त्रशुद्ध सिद्धांत त्या काळात मांडले होते, हे लक्षात घेण्यासारखे आहे.

वराहमिहिर याने ज्योतिषशास्त्रावरील 'पंचसिद्धांतिका' हा ग्रंथ सहाव्या शतकाच्या पूर्वार्धात लिहिला. त्याने लिहिलेल्या फल ज्योतिषावरील 'बृहत्संहिता' हा ग्रंथ प्रसिद्ध आहे. वराहमिहिर हा मोठा विद्वान व खगोलशास्त्रज्ञ होता. ग्रहांच्या गती, युती, ग्रहणे व त्यांचे मानवी जीवनावर होणारे परिणाम यांविषयीची माहिती त्याने त्याच्या ग्रंथात दिलेली आहे.

वैद्यकाची शाखा म्हणून रसायनशास्त्राची सुरुवात गुप्तकाळात झाली. धातूंची भस्मे आणि रसायने तयार करून त्यांचा औषधासाठी उपयोग केला जाई. नागार्जुन या बौद्ध पंडिताने 'रसरत्नाकर' नावाचा ग्रंथ लिहिला. त्यात मृदू क्षारांचे तीव्र क्षारात रूपांतर करणे तसेच भस्मांचा औषधांसाठी वापर करणे याची माहिती त्याने दिलेली आहे.

तंत्रज्ञानाची प्रगती गुप्त काळात दिसून येते. मौर्य काळापासून औद्योगिक उत्पादनात वाढ होत गेली. अशोकाच्या काळात अनेक बांधकामे झाली. धातूच्या वस्तू बनविल्या जाऊ लागल्या. गुप्त काळात धातूच्या ओतीव कामाचे तंत्र फार प्रगत झाले होते. सुलतानगंज येथील साडेसात फुटांचा बुद्धाचा ब्राँझचा पुतळा हे त्या प्रगत तंत्राचे उदाहरण दिसून येते. ह्युएनत्संग (युवान च्वांग) याने नालंदा विद्यापीठाजवळ उभारलेल्या ८० फूट बुद्धाच्या पुतळ्याचे वर्णन केलेले आहे. मात्र तो पुतळा आज उपलब्ध नाही. धातूकामापैकी विशेष उल्लेखनीय शिल्प म्हणजे कुतुबमिनारच्या शेजारी असलेला लोखंडी स्तंभ. हा स्तंभ गुळगुळीत व चकचकीत आहे. तो गुप्त काळात पहिल्या कुमार गुप्ताच्या काळात घडविला गेल्याचा उल्लेख आढळतो.

(४) कला

गुप्त काळात शांतता व सुव्यवस्था असल्याने कलेचा विकास घडून येण्यास मदत झाली. गुप्तराजांनी कलेला राजाश्रय दिलेला होता. आवश्यक तेथे सहकार्य दिलेले होते. या काळातील कलेचे वैशिष्ट्य म्हणजे ही कला पूर्णपणे भारतीय होती. याआधीच्या काळात कलेच्या क्षेत्राला ग्रीक, पर्शियन कलेचा प्रभाव जाणवत होता. मात्र गुप्त काळात कलेच्या क्षेत्रातील प्रगती पूर्णपणे भारतीय परंपरागत ज्ञानाने विकसित झाल्याचे दिसून येते. या काळात मूर्तिशिल्प, स्थापत्य, चित्रकला, संगीत, इत्यादी क्षेत्रांत जी प्रगती झाली त्यामुळे या काळास 'अभिजात भारतीय कलेचा काळ' असे म्हटले जाते. समुद्रगुप्त, चंद्रगुप्त दुसरा हे कला व साहित्याचे प्रेमी व उदार आश्रयदाते म्हणून प्रसिद्ध होते. या काळात मोठ्या प्रमाणावर सुवर्णनाणी प्रचलित केली. एका नाण्यावर समुद्रगुप्त वीणावादन करताना दाखविलेले आहे. तसेच दरबारात 'नवरत्ने' असल्याचे उल्लेख दुसऱ्या चंद्रगुप्ताबद्दल आढळतात. यावरून त्या काळातील भिन्न क्षेत्रातील प्रगती लक्षात घेता येते.

इ.स. ३२० ते इ.स. ६५०-७०० हा कालखंड सामान्यपणे 'गुप्त' काळ म्हणून ओळखला जातो. समुद्रगुप्ताच्या प्रयत्नाने संपूर्ण उत्तर भारतावर गुप्तांची सत्ता प्रस्थापित झाली. या काळातील कलानिर्मिती म्हणजे मथुरा व गांधार परंपरांच्या मिश्रणातून उत्पन्न झालेला एक अतिशय प्रगल्भ व परिणत आविष्कार समजला जातो.

(५) मूर्तिकला

गुप्त कालापूर्वी गांधार कलाकारांनी व काही प्रमाणात मथुरा शिल्प कलाकारांनी गौतमाच्या मूर्ती घडविल्या होत्या. गुप्तकालीन कलाकारांनी गौतम बुद्धाच्या अतिशय सुबक प्रतिमा तयार केल्या. सारनाथ व मथुरा येथील दोन बुद्ध मूर्ती गुप्त शिल्पाच्या प्रातिनिधिक म्हणता येतात. भरदार शरीरयष्टी, रुंद खांदे, छाती व पोटा यांची वास्तवता, रेखीव नाक-डोळे आणि वस्त्रे (अंगावरील उपरणे) ही गांधार घाटाचे आहेत. संपूर्ण कोरीव कामात अतिशय सफाई दिसून येते. गांधार बुद्धाचा चेहरा रेखीव, किंचित स्मित हास्य करणारा आहे, तर गुप्तकालीन बुद्धाचा चेहरा योगसाधनेत मग्न असलेला आहे. मानवी व दैवी यांच्यातला फरक व्यक्त करण्याचा हा गुप्त कलाकारांचा मार्ग म्हटला जातो. हा फरक इतका अचूक दिसून येतो की, यापुढे देव-देवतांच्या मूर्तीच्या मुखावर सर्वत्र असा भाव उतरविण्याची पराकाष्ठा मूर्तीकारांनी केलेली दिसून येते. या काळातील शिल्पांमध्ये सौंदर्य आणि धार्मिक निष्ठा यांचा सुरेख संगम दिसून येतो.

गुप्त काळातील कलेचे एक वैशिष्ट्य म्हणजे ही कला ग्रीक प्रभावापासून संपूर्ण अलिप्त होती. उत्खननात

आढळलेल्या या काळातील मूर्तीवरून याची खात्री पटते. विविध शिल्पांतून आणि प्रत्यक्ष तयार केलेल्या बुद्धमूर्ती असामान्य आहेत. या काळात तयार झालेल्या ब्रह्मा, विष्णू व शिव-पार्वती यांच्या मूर्ती, चेहऱ्यावरील हावभाव, आध्यात्मिक तेज, रेखीव शरीरसौष्ठव यामुळे अनन्यसाधारण वाटतात. गुप्त राजांनी वैदिक हिंदू धर्माला आश्रय दिल्याने विष्णू, शिव, देवी, वगैरे देव-देवतांची पूजा-अर्चा होऊ लागली. निरनिराळी मंदिरे बांधली जाऊन त्यात देव-देवतांच्या मूर्तीची प्रतिष्ठापना होऊन विधियुक्त पूजा सुरू झाली. कार्तिकेय (बनारस), लोकाेश्वर शिव (सारनाथ), एकमुखी लिंग (सोह) यांमध्ये एक वेगळेपण दिसून येते. दुर्गा, महिषामर्दिनी यांसारख्या मूर्तींमध्ये डौल व तोल आहे. सर्वच मूर्ती प्रमाणबद्ध, रेखीव व सुबक आहेत. त्यात सौंदर्य व लालित्य यांचा समन्वय दिसून येतो.

(६) वास्तुशिल्प

गुप्त काळातील वास्तुकलेचे खास वैशिष्ट्य म्हणजे मंदिर वास्तुकलेची सुरुवात होय. वास्तुकलेच्या बाबतीत अनुकरणापेक्षा क्रियात्मकतेस या काळात प्रारंभ झाला. वास्तुशिल्पासाठी घडीव दगडांचा वापर करण्यास या काळापासून सुरुवात झाली. त्याचबरोबर ताशीव दगडांच्या मदतीने मंदिरे उभारण्यास प्रारंभ झाला. या काळात शिव, शक्ती, विष्णू, इत्यादी देव-देवतांची अनेक मंदिरे बांधली गेली. देवगड येथील दशावतार मंदिर, भीतरगाव येथील पक्क्या विटांनी बांधलेले मंदिर, नाचगा कुठारा येथील पार्वतीचे मंदिर, इत्यादी मंदिरे प्रसिद्ध आहेत. महायान, जैन, हिंदू या तीनही पंथांनी मूर्तिपूजा स्वीकारलेली असल्याने, तसेच या तीनही पंथांच्या संस्थापकाविषयीच्या आख्यायिका, देव-देवतांच्या लीला यासंदर्भात कलाकारांना विविध विषय उपलब्ध झाले. त्या दृष्टीने मूर्ती घडविल्या जाऊ लागल्याने मूर्तीसाठी आलये बांधणे, मंदिरे बांधणे शक्य व आवश्यक झाले. त्यातूनच मूर्तिकला व वास्तुकलेला वाव मिळाला. आज बऱ्या अवस्थेत उपलब्ध असलेल्या (अवशिष्ट असलेल्या) मंदिरांचा काळ हा सामान्यतः गुप्त काळापर्यंत नेण्यात येतो. ही बहुतेक मंदिरे मध्य प्रदेशामध्ये व त्याला जोडून असणाऱ्या विदर्भ भागामध्ये आहेत. त्यातील तिनवा, भुमरा, नाचगा-कुठारा आणि देवगड ही त्यातल्या त्यात अधिक प्रसिद्ध ठिकाणे आहेत. विदर्भातील रामटेक, मंडला या ठिकाणीही या काळातील मंदिरांची अवशिष्ट रूपे दिसून येतात. या अवशिष्ट मंदिरांची डागडुजी करण्याचे काम केलेले आज दिसून येते.

या काळातील वास्तुशिल्पाची काही वैशिष्ट्ये आहेत. चौरस गाभारा व त्याच्यासमोर त्याच्या निम्न्या आकाराचा लंबचौकोनी मुखमंडप हे दोन मुख्य भाग आहेत. मोठ्या

चौथऱ्यावर या दोन्ही भागाची उभारणी केलेली दिसते. घडीव पाषाणाच्या ठोकळ्यांचे हे बांधकाम केलेले आहे. त्यात चुना, सिमेंट अशा चिकण पदार्थांचा वापर दिसत नाही. छतासाठी मोठमोठ्या शिळांचा वापर दिसून येतो. गाभाऱ्याच्या दोन्ही बाजूला अर्धस्तंभ व त्यांच्या बरेच पुढे झुकविण्यात आलेली गणेशपट्टी आहे. या पट्टीच्या मध्यभागी मंदिरातील देवतेची वा तिच्या वाहनांची मूर्ती घडविलेली आहे. तिला 'ललाटबिंब' असे म्हटले जाते. गुप्त काळातील या प्रकारच्या मंदिरात देवगड येथील दशावतार मंदिर ही शेवटची व सगळ्यात प्रगत पायरी म्हटले जाते. या मंदिरावरील शेषशायी व गजेंद्र मोक्ष ही शिल्पे अतिशय सुंदर आहेत. गजेंद्र मोक्ष शिल्पातील गजराज अतिशय ऐतदार आहे त्यावरून हत्तीच्या आकृतीच्या घडणीतले कसब प्रत्ययाला येते. हत्तीचा डौल कायम आहे. गरूडावर ऐटीत बसलेला विष्णू दाखविलेला आहे. गरूडाकडे पाहिले असता तो खरोखरीच आकाशातून तरंगतो असा भास होतो.

(७) अजंठा वास्तुशिल्प

गुप्तकालीन कलेचा कळस म्हणजे अजिंठ्याच्या लेण्या. या इसवी सनाच्या पहिल्या शतकापासून ते सहाव्या शतकापर्यंत तयार होत गेल्याचे दिसते. या लेण्यांच्या (शैलगृहे) कालनिर्णयासंदर्भात (तज्ज्ञात मतभेद आहेत. पण या लेण्यांतील प्रमुख काम गुप्तकालातील आहे. अजिंठ्याला लेण्यांचे तीन प्रमुख प्रकार दिसतात - (१) चैत्यगृहे, (२) विहार, (३) चैत्य मंदिरे. लेणे क्रमांक १९ व २६ ही चैत्य आहेत. यातील स्तंभशीर्ष यांवर यक्ष-यक्षींच्या मूर्ती कोरलेल्या आहेत. तुलाभारावर कोनाडे करून बुद्धाच्या व अनुचारांच्या मूर्ती कोरलेल्या आहेत. स्तूपावर बुद्धमूर्ती उभी किंवा बसलेल्या अशा आहेत. कोनाड्यातील नागदंपतीची भावव्यक्ती शिल्पकाराचे कौशल्य दर्शविते. लेणे क्रमांक १, २, १६, १७ व १९ मधील चित्रे उत्कृष्ट असून जगप्रसिद्ध आहेत. ही चैत्यमंदिरे आहेत. या लेण्यांतील गौतम बुद्धाची मूर्ती एक उत्कृष्ट शिल्पाकृती आहे.

वेरूळचे कैलास मंदिर हे भारतीय शिल्पकलेतील एक आश्चर्य म्हटले जाते. एकपाषाणी मंदिरातले हे सर्वात प्रचंड आणि सर्वांग परिपूर्ण असे हे मंदिर आहे. गिरिशिल्पाच्या परंपरेतील तांत्रिक व कलात्मक अशा दोन्ही दृष्टीने हा सर्वात प्रगत आविष्कार म्हटला जातो. यात मुख्य शिवालयाच्या भोवती पाच उपदेवतांची लहान मंदिरे आहेत. गोपूर, इत्यादी सोडून बाकीचे मंदिर पंचवीस फूट उंचीच्या एका प्रचंड जोत्यावर उभे आहे. या जोत्याचे स्वरूप मोठमोठ्या हत्तीच्या व सिंहाच्या मूर्तीचे आहे. मंदिरासमोर अतिशय सौष्ठवपूर्ण असे ध्वजस्तंभ उभे होते. त्यातील आज एक चांगल्या अवस्थेत आहे. या मूर्तीकामात नाट्यमयता जाणवते. खाली एक गुडघा टेकून आपल्या वीस हातांनी कैलास पर्वत हलवू पाहणारा

दशानन आहे. कैलास पर्वत त्यामुळे डळमळू लागल्याने भयभीत शिवगण, प्राणी, इत्यादी दिसतात. या शिल्पातून प्रसंगाचा जिवंतपणा दिसून येतो. वेरूळचे एक वैशिष्ट्य असे की, येथे बौद्ध, जैन व हिंदू या पंथांच्या गुंफा आहेत. कैलास मंदिराकडे तोंड करून उभे राहिले तर उजवीकडे बौद्ध लेणी आहेत. डाव्या हाताकडे थोड्या अंतरावर जैनांची लेणी आहेत तर मध्यभागी हिंदू धर्मियांची लेणी - मंदिरे आहेत.

गुप्त काळात निरनिराळ्या देवदेवतांच्या, तीर्थंकरांच्या बुद्धांच्या मूर्ती तयार करताना कलाकारांनी आपले कौशल्य पणाला लावल्याचे दिसून येते. खडकातून कोरलेल्या मूर्ती व धातूच्या बनवलेल्या मूर्ती केल्या जात. तशा भाजलेल्या मातीच्या मूर्ती या काळात तयार केल्या जात.

(८) चित्रकला

या काळातील चित्रकलेच्या प्रगतीचे ज्ञान अजंठा व बाघ येथील चित्रकलेवरून होते. या चित्रातील प्रमाणबद्ध शरीर, बोलके डोळे, भावपूर्ण चेहरे, सूचक हालचाली, विषयातील विविधता यांवरून या काळातील चित्रकलेच्या प्रगतीचे ज्ञान होते. रंगसंगती सुरेख आढळते. अजिंठाच्या लेण्यात रंगकाम व चित्रकाम सुरेख झालेले आहे. चित्रकामात सजावटीसाठी हरतऱ्हेच्या भौमितिक आकृती, फुले, पाने, वेलबुट्टी, इत्यादींचा वापर केलेला आहे. त्यांचबरोबर मकर, हत्ती, हरीण, मत्स्य या प्राण्यांचा तसेच पोपट, मोर, बदक, हंस यांसारख्या पक्ष्यांच्या आकृतीचा कौशल्याने वापर केलेला आहे.

गुप्त काळात इतर कलेप्रमाणे संगीतालाही राजाश्रय दिलेला होता असे दिसते. राजघराणे व परिवारातील स्त्रिया संगीताचे शिक्षण घेत असत. स्वतः राजांना संगीताची आवड होती, हे समुद्रगुप्ताच्या नाण्यावरील वीणा वाजवत असलेल्या चित्रावरून दिसते. त्याची वीणा ठेवण्याची पद्धत, बैठक, इत्यादींवरून त्याच्या या ज्ञानाची जाणीव होते. अजिंठा व बाघ येथील चित्रांमध्ये तंतुवाद्ये व आघातवाद्ये यांची चित्रे आढळतात. त्यावरून या काळातील संगीत क्षेत्रातील ज्ञानाचा बोध होतो.

(९) शिक्षण

स्वतः गुप्तराजे विविध विषयांचे विद्वान असून विद्वानांचे आश्रयदाते होते. भारतात या काळापर्यंत बौद्ध विहारातून प्रगत विद्यापीठांचा विकास झाला होता. नालंदा, मथुरा, अयोध्या, पाटलीपुत्र, प्रतिष्ठान, इत्यादी ठिकाणी मोठमोठी विद्याकेंद्रे ब्राह्मण व बौद्ध पंडितांनी चालविलेली होती. धर्मशास्त्र, व्याकरण, तर्कशास्त्र, तत्त्वज्ञान, ज्योतिषशास्त्र, इत्यादी विषय शिकविले जात. विद्यापीठांतील आचार्य निःस्वार्थपणे व

निरलसपणे आपले ज्ञान आपल्या विद्यार्थ्यांना विनामूल्य देत. तेथील उत्तम शिस्त त्यांच्या अंगी बाणणे, उत्तम चारित्र्याचे आदर्श त्यांच्यापुढे असल्याने ते चारित्र्यवान बनत. हा सांस्कृतिक जीवनातील महत्त्वाचा भाग लक्षात घेण्यासारखा आहे.

तक्षशिलेप्रमाणे नालंदा विद्यापीठ या काळात प्रसिद्ध होते. येथे भारताच्या निरनिराळ्या प्रांतांतून जसे विद्यार्थी येत तसेच मंगोलिया, चीन, तिबेट, सुमात्रा, कोरिया, वगैरे देशांतूनही विद्यार्थी येत. येथे व्याकरण, गद्य-पद्य, साहित्य, तर्कशास्त्र, योगविद्या, जातक ग्रंथ यांबरोबरच चित्रकला, शिल्पकला, मंत्रविद्या, वेद-विद्या, गणितशास्त्र, वैद्यकशास्त्र, इत्यादी विषयही शिकविले जात. न्यायशास्त्राचा अभ्यासही कसून केला जाई.

गुप्त काळात सांस्कृतिक जीवनात मोठी भर पडली. त्याची अनेक कारणे दिसून येतात -

- (१) **सार्वभौम सत्ता** : गुप्तांची उत्तर भारतात सार्वभौम सत्ता प्रस्थापित झाली होती. त्यांनी मांडलिक राजांना अंतर्गत स्वायत्तता दिली. बलाढ्य राजांबरोबर मैत्रीचे आणि वैवाहिक संबंध जोडले. त्यामुळे भारतात राजकीय शांतता प्रस्थापित झाली व सांस्कृतिक जीवनात उत्कर्ष होत गेला.
- (२) **आर्थिक सुबत्ता** : राजकीय कारणांबरोबरच आर्थिक कारणेही या सांस्कृतिक विकासाला कारणीभूत ठरली. या काळात भारताचा परदेशाशी होणारा व्यापार वाढता व फायदेशीर ठरल्याने संपत्तीत वाढ होत गेली. त्याचा उपयोग कला-साहित्य निर्मितीसाठी करता आला.
- (३) **राजाश्रय** : कला-साहित्याच्या निर्मितीला राजाश्रय व उत्तेजन मिळाल्याने या क्षेत्रात मोठी भर पडत गेली. गुप्त राजे विद्या कलांचे भोक्ते होते. त्यांनी कला, कौशल्याला उत्तेजन दिले. आश्रय दिला.
- (४) **धर्म, पंथांचा प्रभाव** : बौद्ध, जैन व हिंदू धर्म या तीनही पंथांच्या प्रभावामुळे अनेक बांधकामे या काळात झाली. तशीच साहित्यनिर्मितीही झाली.
- (५) **परकियांशी संबंध** : परकियांशी संबंध येत गेल्याने सांस्कृतिक देवाण-घेवाण होण्यास मोठी मदत झाली.
- (६) **भाषा, वाङ्मय यांना राजाश्रय** : संस्कृत भाषा, वाङ्मय यांना राजाश्रय मिळाल्याने बौद्धिक

क्षेत्रात अपूर्व अशी प्रगती झाली. विविध शास्त्रांच्या उभारणीत भारतीय शास्त्रज्ञांनी असामान्य कर्तृत्व केले.

गुप्त काळात राजकीय स्थिरता, आर्थिक सुबत्ता, सामाजिक शांतता यांबरोबरच सांस्कृतिक विकासाला मोठी मदत झाली. त्यामुळेच गुप्त काळ 'भारताचे सुवर्णयुग' म्हणून ओळखला गेला. त्याचबरोबर काहींच्या मते, हा 'हिंदू पुनरुज्जीवनाचा काळ होता' असे म्हटले जाते. तर काहींच्या मते, हा काळ पुनरुज्जीवनाचा नसून विकासाचा होता असे म्हटले जाते. या काळासंदर्भात विविध दृष्टिकोनातून बघितले जात असले तरी त्यातून असे निष्पन्न होते की, या काळात भारताचे सांस्कृतिक जीवन संपन्न झाले होते.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ३

(अ) पुढील विधाने चूक किंवा बरोबर ते सांगून कंसात

(X) किंवा (✓) अशी खूण करा.

- (०१) गुप्तकाळात काव्य, नाट्य या वाङ्मय प्रकाराबरोबरच विज्ञानविषयक ग्रंथांचीही निर्मिती झाली. ()
- (२) आर्यभट्ट याने गणित आणि खगोल ज्योतिषशास्त्रातील संदर्भात आर्यभट्टीय हा ग्रंथ लिहिला. ()
- (३) गुप्तकाळात शांतता व सुव्यवस्था नसल्याने कलेचा विकास घडून येण्यास फारशी मदत झाली नाही. ()
- (४) गुप्तकाळातील कलेवर ग्रीक कलेचा मोठा प्रभाव होता. ()
- (५) वेरूळचे कैलास मंदिर हे भारतीय शिल्पकलेतील एक आश्चर्य मानले जाते. ()
- (६) गुप्तकाळात नालंदा, तक्षशिला यांसारख्या विद्यापीठांचा विकास झाला. ()
- (७) गुप्तकाळात आर्थिक सुबत्तेमुळे सांस्कृतिक विकासाला पोषक वातावरण लाभले. ()
- (८) गुप्तकाळात परकीयांशी संबंध आल्याने सांस्कृतिक देवाणघेवाणास चालना मिळाली. ()

३.२.४ गुप्तोत्तर काळातील सांस्कृतिक विकास

गुप्त साम्राज्याच्या नाशानंतर उत्तर भारतात अनेक लहान-मोठी राज्ये उदयाला आली. कनोजच्या पश्चिमेला सतलज व यमुना नद्यांच्या प्रदेशातील स्थानेश्वर येथे वर्धन घराणे उदयाला आले. बाणभट्टाचे 'हर्षचरित' आणि ह्युएनत्संगचे 'ता-ताग-सिबुकी' या ग्रंथावरून या काळाची

माहिती मिळते. या घराण्याचा संस्थापक पुण्यभूती हा शिवभक्त होता. त्यानंतर आलेल्या राजांमध्ये प्रभाकर वर्धन, त्याचा पुत्र हर्षवर्धन हे पराक्रमी सत्ताधीश झाले. हर्षवर्धनने दिग्विजयी धोरण ठेवले. त्याचबरोबर त्याने जनकल्याणासाठी अनेक योजना केल्या होत्या. यातून सांस्कृतिक जीवनात मोठी भर पडत गेली.

(अ) सम्राट हर्षवर्धनकालीन सांस्कृतिक जीवन

हर्षवर्धनाने चाळीस वर्षे राज्य केले. त्याचा मृत्यू सन ६४७ मध्ये झाला. त्या काळी समुद्रप्रवास निषिद्ध नसल्याने ब्राह्मण लोकही गलबतात बसून दूरदेशी जात. त्यामुळे हिंदू संस्कृती जावा वगैरे बेटात - पूर्वेकडील भागात पसरण्यास मदत झाली. हर्षवर्धन मोठा पराक्रमी, विद्वान, सदाचारी, न्यायी, कर्तव्यपरायण व दानशूर म्हणून प्रसिद्ध होता. त्याने बौद्ध धर्माचा स्वीकार केला तरी तो परधर्मसहिष्णू होता. सर्व धर्मांच्या पंथाच्या लोकांना त्याने समानतेने वागविले. राज्यात हिंसा बंद केली. बौद्ध भिक्षूस मोठमोठ्या देणग्या दिल्या. त्याच्या काळात एक धर्मपरिषद भरविली होती. पुढे ही सभा दर पाच वर्षांनी भरू लागली. त्या वेळी तो आपली सर्व संपत्ती दान करीत असे. दरवर्षी प्रयाग येथे मोठा मेळा भरवूनही तो दानधर्म करी. त्यामुळे दानशूर राजा म्हणून त्याची ख्याती झाली. तो विद्येचा मोठा भोक्ता होता. त्यासाठी त्याने अमाप पैसा खर्च केला.

(१) शिक्षण

ज्ञानसाधना, शीलसंवर्धन, व्यक्तिविकास, सामाजिक परंपरा व संस्कृतीचा वारसा याचे संवर्धन - संरक्षण हे शिक्षणाचे ध्येय बनले होते. धर्मसंस्थांमार्फत शिक्षण दिले जात होते. आश्रम, गुरुकुल व विद्यापीठांमार्फतही शिक्षण दिले जात होते. वेद, इतिहास, पुराणे, व्याकरण, ज्योतिष, तर्कशास्त्र, वैद्यकशास्त्र व लष्करी शास्त्राचेही शिक्षण दिले जात असे. त्या काळात नालंदा, कनोज, गया, प्रयाग, वगैरे ठिकाणी मोठमोठी विश्वविद्यालये होती. तेथे हजारो विद्यार्थी शिकत असत. या विश्वविद्यालयामध्ये नालंदाचे विश्वविद्यालय फार पुरातन व नामांकित होते. बिहार राज्यातील पाटण्याच्या पूर्वेस ४० मैलांवर हे विद्यापीठ होते. तेथे दहा हजार विद्यार्थी एका वेळी शिक्षण घेत. हर्षवर्धन सर्व विद्यालयास उदारपणे मदत करी. या विश्वविद्यालयासही त्याने अनेक गावाचे उत्पन्न खर्चासाठी दिले होते. या विद्यापीठाची प्रवेश परीक्षा अत्यंत कडक होती. हर्षाच्या वेळी प्रसिद्ध चिनी प्रवासी ह्युएनत्संग (युवान-च्वांग) हिंदुस्थानात प्रवास करीत होता. बौद्ध धर्माचा सखोल अभ्यास करण्यासाठी मूळ बौद्ध धर्मग्रंथ अभ्यासणे

हा त्याचा हेतू होता. त्याने त्या वेळची माहिती आपल्या प्रवासवर्णनात दिलेली आहे. त्याने नालंदा विद्यापीठाची मुक्तकंठाने स्तुती केली आहे. येथील ग्रंथालयात लाखो ग्रंथ होते. या विद्यापीठात धर्मपाल, चंद्रपाल, नागार्जून, गुणमती असे थोर विद्वान - आचार्य होऊन गेले. हे विद्यापीठ पुढे तेराव्या शतकात बखत्यार खिलजीने उद्ध्वस्त केले.

(२) साहित्य

हर्षवर्धन हा विद्वानांचा व विद्येचा आश्रयदाता होता. त्याने राज्याच्या उत्पन्नाचा बराच मोठा भाग विद्वानांसाठी, शिक्षणासाठी दिलेला होता. त्याच्या काळात विद्वानांना राजाश्रय मिळाल्याने साहित्यात मोठी भर पडली. बाणभट्ट, माधव कवी, मयूर कवी, भट्टी, दंडी, भर्तृहरि, जयसेन, कुमारदास हे या काळातील प्रसिद्ध विद्वान होते. स्वतः हर्षवर्धन विद्वान लेखक होता. त्याने रत्नावली, प्रियदर्शिका, नागानंद ही नाटके लिहिली. बौद्ध पंडित त्याच्या निकटवर्ती होता. हर्षाच्या उदार आश्रयामुळे या काळात संस्कृत व प्राकृत साहित्याची मोठी निर्मिती झाली.

(३) बाणभट्ट

शोण नदीच्या पश्चिमेकडे प्रीतिकूट या ठिकाणचा बाणभट्ट हा प्रसिद्ध संस्कृत पंडित होता. हा हर्षाचा आश्रित होता. सुखातीच्या काळात बाणभट्टाबद्दल हर्षाचे मत अनुकूल नव्हते. परंतु बाणाचा भाऊ कृष्ण याने बाणाची प्रशंसा हर्षाजवळ केल्याने बाणाबद्दलचा हर्षाचा पूर्वग्रह दूर झाला. बाणाची 'कादंबरी' हा उत्कृष्ट गद्यग्रंथ होय. त्यातील वर्णने अप्रतिम असून कथाभाग रोमहर्षकारक, चित्ताकर्षक आहे. संस्कृत वाङ्मयातील हा ग्रंथ प्रथम दर्जाचा मानला जातो. या ग्रंथावरून हर्षकालीन सामाजिक, राजकीय व ऐतिहासिक समकालीन माहिती मिळते. बाणाने 'रत्नावली' हे नाटक स्वतः लिहून त्यावर ग्रंथकर्ता म्हणून आश्रयदात्याचे - हर्षाचे नाव घातले असा एक सूर आढळतो. हर्षाचे चरित्र लिहून बाणभट्टाने या 'हर्षचरित' या ग्रंथात विंध्य पर्वतातील दिवाकर मित्राच्या आश्रमाचे मोठे सुरेख वर्णन केलेले आहे.

या काळात दंडीने 'दशकुमारचरित', राजा भर्तृहरिने 'शृंगार-नीति-वैराग्य शतकयपी', सुबंधूने 'वासवदत्ता', मयूरने 'सूर्यशतक', विष्णू शर्माने 'पंचतंत्र' लिहून साहित्यात मोठी भर घातली.

कला : हर्ष काळात चैत्य, मंदिरे आणि अनेक इमारती बांधल्या गेल्या. मूर्तिकला विकसित झाल्याने सुवर्ण, चांदी तसेच चंदनाच्याही मूर्ती बनविल्या जात. या काळात शहाबाद

येथील मंदिर व आठ फूट उंचीची गौतमाची तांब्याची मूर्ती ही या काळातील कलेचा उत्तम नमुना म्हटला जातो. मात्र या काळातील कलेचे खास वैशिष्ट्य दिसून येत नाही.

(४) हर्षवर्धननंतरचा काळ

हर्षवर्धननंतर सर्व भारतात अनेक लहान-मोठी राज्ये निर्माण झाली. कारण या वेळी सर्वांना एकत्रित आणून एकछत्री राज्य निर्माण करणारा कोणी राजा झाला नाही. परंतु जी राज्ये होती ती सुव्यवस्थित होती. निरनिराळ्या राज्यांची प्रादेशिक अस्मिता निर्माण झाली. भाषा, आचार-विचार यांमध्ये स्वतंत्रपणे वाटचाल सुरू झाली. यासंदर्भात चिनी प्रवासी ह्युएनत्संगने (युवान च्वांग) माहिती लिहून ठेवलेली आहे. परदेशी व अंतर्गत व्यापाराचा व उद्योगधंद्याचा व्हास सुरू झाल्याने व्यापारी, कलाकार, कारागीर यांचे यापूर्वी जे स्थलांतर होऊन देशभर भ्रमण व्हायचे ते कमी होत गेले. तसेच त्या त्या प्रदेशातील संस्कृती स्वतंत्रपणे वाढू लागल्याने भाषा, लिपी, साहित्य, कला, इत्यादी क्षेत्रांत बदल होत गेले. प्राचीन काळात (वैदिक) संस्कृत आणि प्राकृत या मुख्य भाषा होत्या. प्राकृत या भाषेतूनच पाली, मागधी, अर्धमागधी, शौरसेनी, अपभ्रंश, महाराष्ट्री अपभ्रंश, इत्यादी भाषा निर्माण होत गेल्या. त्यानंतर हिंदी, मराठी, गुजराती या अर्वाचीन भाषा उदयाला आल्या. सहाव्या व सातव्या शतकापासून संस्कृत साहित्याच्या निर्मितीला चालना मिळालेली होती.

कनोजच्या यशोवर्मन राजाच्या पदरी भवभूती हा थोर नाटककार आठव्या शतकाच्या मध्यावर होऊन गेला. त्याने मालती-माधव, महावीर चरित आणि उत्तर रामचरित ही तीन प्रसिद्ध नाटके लिहिली. त्यातून त्याची काव्यप्रतिभा दिसून येते. त्याची तुलना कालिदासाशी केली जाते. आठव्या शतकाच्या उत्तरार्धात बंगालच्या भट्टनारायण याने 'वेणीसंहार' हे नाटक महाभारतातील द्रौपदी केशाकर्षणावर आधारित आहे, असे मत मॅकडोनेलने मांडलेले आढळते. संस्कृत व प्राकृत या दोन्ही भाषांत, सारख्याच सहजतेने राजशेखर या पंडिताने लिखाण केले आहे. 'बालरामायण' व 'बालभारत' या दोन्ही नाटकांत लहान मुलांसाठी मनोरंजन करते वेळी त्यांना कथा सांगण्याचा प्रयोग त्याने केला आहे. 'ब्रिद्धशालभंजिका' अथवा पुतळा या नाटकात विनोदी प्रसंग आहेत. 'कर्पूर मंजरी' या त्याच्या विनोदी नाटकात भरपूर हास्यप्रसंग आहेत. हे नाटक प्राकृत भाषेत लिहिलेले आहे. राजशेखर एक मोठा नाटककार होता. **डॉ. पु. ग. सहस्त्रबुद्धे** यांनी त्याला 'महाराष्ट्राचा पहिला सर्वात मोठा नाटककार' म्हटले आहे. हा दहाव्या शतकातील असामान्य पंडित म्हणूनही ओळखला जातो.

सातव्या शतकाच्या उत्तरार्धात माघाने 'शिशुपाल वध' हे संस्कृत महाकाव्य लिहिले. त्याने त्याच्या लिखाणात अलंकारांचा मुक्त वापर केलेला आहे. राजानक रत्नाकरच्या 'हरविजय' या काव्यावर माघाचा मोठा प्रभाव दिसून येतो. याच काळात भर्तृहरिने लिहिलेले शृंगार-सीति वैराग्य शतकत्रय हे सुंदर काव्य आहे. बाराव्या शतकात बंगालच्या लक्ष्मणसेन सभाकवी जयदेव याने 'गीत गोविंद' हे भावकाव्य लिहिले. त्यात शृंगार रस व कृष्णभक्ती आणि नादमाधुर्य यांचा मिलाप आढळतो. याच काळातील 'प्रबोध चंद्रोदय' हे रूपकात्मक नाटक कृष्णमिश्राने लिहिले. सोमदेवाने लिहिलेल्या 'कथासरित्सागर'मध्ये त्या काळातील प्रचलित अनेक कथांचा संग्रह आढळतो. वाङ्मयाच्या क्षेत्रात स्त्रियांनीही मौलिक भर घातलेली आहे. नवव्या शतकात विकटनितम्बा, विजयांका, शीलाभट्टारिका, इत्यादी कवयत्रींची नावे आढळतात.

विविध शास्त्रासंबंधाने लेखन या काळात झाले होते. सातव्या शतकात भर्तृहरिने संस्कृत व्याकरणाच्या तत्त्वज्ञानावर 'वाक्यप्रदीप' हा ग्रंथ लिहिला. नंतरच्या काळात शकटायनाने 'शाकटायन व्याकरण' लिहिले. वाग्भटाने सातव्या शतकात 'अष्टांग हृदय संहिता' लिहून आयुर्वेदाचे ज्ञान संग्रहित केले. औषधे, रोगांवरील उपाय यांविषयीचे विवेचन त्यात आढळते. चक्रपाणिदत्ताचा चिकित्सासारसंग्रह प्रसिद्ध आहे. या काळातील ब्रह्मगुप्त हा प्रसिद्ध ज्योतिषी व गणिती होऊन गेला. त्याचे ब्रह्मस्फुट सिद्धांत, खंडखाद्यकरण आणि ध्यानग्रह हे प्रसिद्ध ग्रंथ आहेत. भास्कराचार्याने ब्रह्मगुप्ताच्या या कार्याचा गौरव केलेला आहे. प्रसिद्ध गणिततज्ज्ञ भास्कराचार्य यांनी सन ११५० मध्ये 'सिद्धांत शिरोमणी' हा मौलिक ग्रंथ लिहिला. पृथ्वी गोल यासंबंधी त्यांनी मते मांडलेली होती.

(आ) स्थापत्यकला, शिल्पकला व चित्रकला

भाषा आणि साहित्य या क्षेत्राप्रमाणेच गुप्तोत्तर काळात स्थापत्य, शिल्प, इत्यादी क्षेत्रात नवनवीन प्रवाह अवतीर्ण झाल्याचे दिसून येते. विशेषतः सातव्या - आठव्या शतकानंतर कलेमध्ये नवीन भर पडत गेल्याचे दिसते. हर्षाच्या काळी उत्तर भारतात बौद्ध मठ, विहार सर्वत्र होते. बौद्ध धर्माचा बराच प्रसार झालेला होता. वैदिक धर्माचा विस्तार होण्यास जशी सुरुवात झाली तशी मूर्तिपूजा, देवदेवता महोत्सव, समारंभ, इत्यादी वाढीस लागले. हर्षानंतर बौद्ध धर्माला उतरती कळा लागली. हर्षानंतरच्या राजांनी वैदिक धर्माचा पुरस्कार केला. त्यातूनच धर्मस्थाने, मंदिरे, मूर्ती, इत्यादी कलापूर्ण करण्याच्या दृष्टीने प्रयत्न होऊ लागले. शिल्पशास्त्रातील नांगरपद्धती उत्तर भारतात विकसित झाली. द्राविड पद्धती कृष्णा नदीच्या

दक्षिणेस तर वेसर पद्धती पश्चिम भारतात वाढीस लागली. वेसर पद्धतीत नागर व द्राविड पद्धतीचा संकर आढळून येतो.

(१) ओडिसा / कलिंग मंदिरांची

सातव्या शतकापासून नागर शैलीची उपशैली विकसित होत गेली. शैलोद्भव, भौम, सोमवंशी आणि गंग या राजांनी मंदिर बांधण्यासाठी वरील शैलीच्या विकासास हातभार लावला. या शैलीचे प्रगत रूप खऱ्या अर्थाने भुवनेश्वर येथे आणि पुरीच्या जगन्नाथ मंदिरात तसेच कोणार्कच्या सूर्य मंदिरात आढळते. भुवनेश्वरचे सगळ्यात आधीचे सातव्या शतकातील बांधण्यात आलेले मंदिर म्हणजे 'परशुरामेश्वर' मंदिर होय. सगळ्यात प्रगत अवस्थेतील तेराव्या शतकातील बांधलेले मंदिर म्हणजे कोणार्कचे सूर्य मंदिर म्हटले जाते. परशुरामेश्वराच्या दक्षिणेस काही अंतरावर या मंदिरासारखे एक 'स्वर्णजालेश्वर' हे मंदिर आहे. मात्र ते आज मोडकळीस आलेल्या अवस्थेत आहे.

आठव्या शतकात चामुंडा देवीसाठी 'खाकरा' प्रकारचे एक देवालय बांधण्यात आले. ते 'वेताळ देऊळ' या नावाने प्रसिद्ध आहे.

भुवनेश्वर येथील मंदिरांमध्ये 'राजारानी' नावाचे मंदिर प्रसिद्ध आहे. सर्वात प्रगत मंदिर म्हणजे अकराव्या शतकात उभारलेले लिंग राज मंदिर आहे. कोणार्कचे सूर्य मंदिर म्हणजे 'ओडिसी शैलीचा मुकुटमणी' म्हटले जाते. हे संपूर्ण मंदिर म्हणजे सूर्याचा रथ आहे, अशीच कल्पना आहे. त्याला प्रचंड आकाराची बारा चाके पाठावर कोरलेली आहेत. सात अश्व या रथाला जुंपलेले आहेत. अशी या मंदिराची कल्पना मनात आणणारा शिल्पी आणि ती प्रत्यक्षात उतरविणारा स्थापती भारतीय वास्तुशिल्पाच्या इतिहासात अद्वितीय म्हटला जातो. या मंदिराचा आकारही खूप मोठा आहे. समभंग अवस्थेतील उभ्या असलेल्या सूर्यमूर्ती तितक्याच आकर्षक आहेत. हे घडवणारा शिल्पी एका उच्च परंपरेचा वारसदार म्हटला जातो. ओडिसी मंदिरशैली ही सर्वांगपरिपूर्ण असून मंदिरे या वास्तुकल्पनेचा उत्कृष्ट आविष्कार आहे.

(२) खजुराहो - चंदेल मंदिरे

भारतीय वास्तुकारांच्या प्रतिभेचा आणि कौशल्याचा सर्वश्रेष्ठ आविष्कार म्हणजे खजुराहो येथील मंदिरे होय. भारतीय वास्तुशिल्पाचे प्रसिद्ध समीक्षक पर्सी ब्राऊन यांनी या मंदिरासंदर्भात पुढीलप्रमाणे मत मांडलेले आढळते -

'ती (मंदिरे) इ.स. ९५० ते १०५० च्या केवळ शंभर वर्षांच्या कालखंडात उभारण्यात आली. याचा अर्थ असा की,

दीर्घकाळ चालणाऱ्या प्रक्रियेचा भाग असे त्याचे स्वरूप नाही, तर भारतीय शिल्पाच्या इतिहासातील तो एक नेत्रदीपक उन्मेष आहे. धर्मावरील श्रद्धा व भक्तिभाव, अपरिमित आश्रय आणि अत्युच्च प्रकारची कलात्मक प्रतिभा यांचा असा संगम क्वचित्च घडतो. येथे तो घडला आणि त्यातून फार आशयघन आणि अतीव सुंदर अशी ही मंदिरे उभी राहिली’.

खजुराहो मंदिराची काही वैशिष्ट्ये आहेत. वास्तुशिल्प आणि मूर्तिशिल्प या दोन्हीचा सुंदर मिलाप येथे आढळतो. खजुराहो येथील मंदिरामध्ये चौसष्ट योगिनी, ब्रह्मा, लालगुणा - महादेव, वराह आणि मातंगेश्वर ही चंदेल शैली म्हटली जात नाहीत. या मंदिरांच्या गुणवत्तेत काळानुसार फरक जाणवतो. ही मंदिरे टप्प्या-टप्प्याने वर जात असल्याने उंच उंच गेल्याचा भास होतो. स्त्री मूर्ती ठळक उठावात व अत्यंत घाटदार शरीराच्या आहेत. विशेष म्हणजे त्यांच्या चेहऱ्यावरचे भावदर्शन, मार्दव, औत्सुक्य, आतुरता सगळे भाव कमालीच्या कौशल्याने व्यक्त केलेले दिसतात. खजुराहो मंदिराचे वैशिष्ट्य म्हणजे अंतःर्बाह्य दोन्हीकडे मोठ्या कौशल्याने नटवलेले दिसते. मोत्यांचे हार, फुलांची नक्षी, पूर्ण कलश, वेलपत्ती, नक्षीकाम अतिसुंदर आहे. येथे हिंदू आणि जैन दोन्ही पंथियांची मंदिरे आहेत. ती मंदिरे एकाच शिल्पपरंपरेचा भाग आहे. चांदा जिल्ह्यात मार्कंडी या गावी मार्कंडेश्वर महादेवाचे मंदिर १० व्या - ११ व्या शतकातील आहे.

(३) गुजरातचे मंदिर शिल्प

गुजरातमध्ये इसवी सनाच्या सातव्या शतकापासून ते चौदाव्या शतकापर्यंत हिंदू व जैन पंथियांनी अनेक मंदिरे उभारली. या मंदिराच्या उभारणीकामी मैत्रेय व सोळंकी या दोन घराण्यांनी आश्रय दिला. मैत्रेय घराण्याची मंदिरे प्रामुख्याने सौराष्ट्रात आढळतात. सोळंकीची मंदिरे गुजरातमध्ये दिसून येतात. ही मंदिरे म्हणजे वास्तुशिल्पाचा एक उत्तम नमुना म्हटला जातो. आठव्या शतकामध्ये मंदिराच्या विधानात आणि शिखराच्या रूपात बदल होऊ लागल्याचे दिसून येते. काही ठिकाणी मंदिरापासून थोड्या अंतरावर मंडपाच्याच ओळीत ‘सभामंडप’ उभारलेला दिसतो. त्याच्या समोर ‘कीर्तितोरण’ (प्रवेश कमान) उभारली जाई. भिंतीवर भरपूर मूर्तिकाम आढळते. गाभान्यावर नागरशैलीचे शिखरकाम केले जाऊ लागले. सोळंकी मंदिर शैलीतील सर्वात प्रसिद्ध मंदिर म्हणजे मोढेरा येथील सूर्यमंदिर. यानंतर प्रभासपाटण, गोराड, साण्डेर अशा ठिकाणी याच शैलीची मंदिरे बांधली गेली. सिद्धराज जयसिंह आणि कुमारपाल यांच्या आश्रयाने सेजकपूर येथे नवलाखा आणि सिद्धपूर येथे रूद्रमहालय

ही दोन अत्यंत लक्षणीय मंदिरे बांधली गेली. रूद्रमहालय या शिवमंदिराभोवती एकादश रूद्रासाठी अकरा मंदिरे बांधण्यात आली होती. एवढ्या मोठ्या आकाराचे आणि इतके शिल्पकाम असणारे मंदिर गुजरातमध्ये अन्यत्र नाही अशी नोंद त्या वेळी तज्ज्ञांनी केली आहे. इ.स. १४४४ मध्ये गुजरातचा सुलतान पहिला अहमदशाहा याने या मंदिराचा पूर्ण विध्वंस करून त्या मंदिराचे खंड वापरून मशीद बांधल्याची नोंद आढळते. गुजरातमध्ये तारंगा, कुंभारिया, अबु, पालिटाणा येथे जैनांची मंदिरे उभी राहिली.

(४) राजस्थान शिल्प

नवव्या शतकापासून येथे मंदिर बांधकामाची सुरुवात झाली. जगत येथील अंबिका मंदिर उभारले गेले. या शैलीची देवालये प्रामुख्याने किराडू येथे आहेत. अकराव्या शतकाच्या मध्यापासून दक्षिण व नैऋत्य राजस्थान गुजरातच्या सोळंकी राजांच्या अंमलाखाली आल्याने तेथील मंदिर शैलीवर सोळंकी शैलीचा प्रभाव पडला. त्याआधी मंदिराच्या शिखरांची रचना गुजरात, मध्य प्रदेश यांना जवळची आहे. चितोडच्या राणा कुंभाने बांधलेला कीर्ती स्तंभ (१४४०-४८) आणि राणाकपूरचे चौमुख जैन मंदिर (१४३८) या शेवटच्या उल्लेखनीय वास्तू म्हटल्या जातात.

मौर्य कालापासून दुर्गशिल्पाबाबत बरीच माहिती उपलब्ध होत आहे. चंद्रगुप्त मौर्याच्या काळाचे वर्णन सेल्युकस निकेटरचा वकील मेगस्थेनिस याने केलेले आहे. तो म्हणतो, ‘या नगराभोवती लाकडी तटबंदी होती. तिच्यात पाचशेवर बुरूज होते आणि चौसष्ट दरवाजे होते. उत्खननात लाकडी ओडक्याचे अवशेष मिळालेले आहेत. मनुस्मृती, महाभारत, इत्यादी ग्रंथात दुर्ग प्रकार व त्यांचे विशेष उल्लेख येतात. त्यावरून दुर्गरचना सर्वत्र प्रचलित होती असा अंदाज बांधला जातो.’

प्राचीन काळापासून पाण्याशी संबंधित अशा कुंड व बावडी या दोन वास्तू प्रकाराचे भारतात सर्वत्र प्रचलन होते. सगळ्यात प्राचीन कुंड मोहेंजोदडो येथे उत्खननात आढळले. नाशिकमध्ये गोदावरी नदीच्या पात्रातील प्रसिद्ध कुंडे आहेत. गुजरातमधील मोढेरा येथे सूर्य मंदिरासमोरचे सूर्यकुंड प्रसिद्ध आहे.

याच कालखंडात धार्मिक क्षेत्रात महत्त्वपूर्ण बदल घडून येत होते. देव-देवतांमध्ये विष्णू, शिव व दुर्गा या प्रमुख देवदेवतांसाठी मंदिरे उभारली जाऊ लागली. मौर्य काळातच भक्तिपंथाचा उदय घडून आला होता. सातव्या शतकात कुमारिल भट्ट होऊन गेला. आठव्या शतकात श्रीमत् शंकराचार्य, अकराव्या शतकात रामानुजाचार्य होऊन गेले. शंकराचार्यांनी

सर्व भारतभर प्रवास करून ठिकठिकाणच्या पंडिताबरोबर चर्चा, वाद करून ज्ञानमार्ग व संन्यास यांचे श्रेष्ठत्व सिद्ध केले. त्यांचा 'शांकर भाष्य' हा प्रसिद्ध ग्रंथ आहे. त्यांनी आपले कार्य अखंड चालावे म्हणून श्रीबद्रिकेदार (ज्योतिर्मठ), द्वारका (शारदा मठ), जगन्नाथपुरी (गोवर्धन मठ), व शृंगेरी या चार दिशांना मठांची स्थापना केली. त्यांच्या अद्वितीय कामगिरीमुळे त्यांना लोकांनी 'जगद्गुरू' ही पदवी दिली.

सातव्या शतकातील हर्षवर्धनाचे साम्राज्य हे प्राचीन काळातील शेवटचा टप्पा मानला जातो. तथापि, एखादे युग अमूक एका शतकात संपते अथवा अमूक एका शतकात सुरू होते असे नाही. नवे युग सुरू झाले तरी जुन्या युगाच्या काही परंपरा काही काळ अस्तित्वात असतात. त्यामुळे मध्ययुगाच्या सुरुवातीला दिसून येणारा प्राचीन कालखंडाचा प्रभाव या सांस्कृतिक जीवनात समाविष्ट केला आहे.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ४

(अ) पुढील विधाने चूक किंवा बरोबर ते सांगून कंसात (X) किंवा (✓) अशी खूण करा.

- (१) गुप्त साम्राज्याच्या नाशानंतर उत्तर भारतात अनेक लहान-मोठी राज्ये उदयास आली. ()
- (२) हर्षवर्धनाने जैन धर्माचा स्वीकार केला; परंतु इतर सर्व धर्मांच्या लोकांना त्याने समान वागणूक दिली. ()
- (३) हर्षवर्धन हा विद्वान व विद्येचा आश्रयदाता होता. ()
- (४) हर्षवर्धनाच्या काळात चैत्य मंदिरे बांधली गेली. मूर्तिकला विकसित झाली. ()
- (५) हर्षवर्धननंतरच्या काळात विविध राज्यांत कला, साहित्य यांत प्रगती झाली नाही. ()
- (६) हर्षवर्धननंतरच्या राजांनी वैदिक धर्माचा पुरस्कार केला. ()
- (७) नवे युग सुरू होते त्या वेळी जुन्या युगाच्या खुणा, परंपरा आपोआपच पुसल्या जातात. ()

३.३ पारिभाषिक शब्द, शब्दार्थ

पाटलीपुत्र : चंद्रगुप्त मौर्याची राजधानी.

स्तूप : भगवान बुद्धाच्या किंवा बौद्ध साधूंच्या अस्थी, दान किंवा रक्षा या अवशेषांवर बांधलेले स्मारक.

चैत्य : बौद्ध संघाच्या कार्यासाठी बांधण्यात आलेली सभागृहे.

विहार : बौद्ध भिक्षूंच्या राहण्यासाठी तयार केलेले निवासस्थान.

मृच्छकटिक : शूद्रकाचे सामाजिक नाटक. आजही हे नाटक लोकप्रिय आहे.

विष्णुपुराणे : विष्णू, भागवत, नारदीय, गरुड, पद्म व वराह यांचा समावेश असलेली पुराणे.

३.४ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - १

- (अ) (१) (✓), (२) (✓), (३) (✓), (४) (X),
(५) (✓), (६) (✓), (७) (X).

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - २

- (अ) (१) (✓), (२) (✓), (३) (X), (४) (✓),
(५) (✓), (६) (X), (७) (✓), (८) (X),
(९) (✓), (१०) (✓).

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ३

- (अ) (१) (✓), (२) (✓), (३) (X), (४) (X),
(५) (✓), (६) (✓), (७) (✓), (८) (✓).

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ४

- (अ) (१) (✓), (२) (✓), (३) (✓), (४) (✓),
(५) (X), (६) (✓), (७) (X).

३.५ सारांश

भारताच्या इतिहासात मौर्यकाल हा एक महत्त्वाचा टप्पा मानला जातो. या वेळी देशाच्या बऱ्याच मोठ्या भागावर एकछत्री अंमल सुरू झाला. प्राचीन काळापासून भारतीय कला व वास्तुशास्त्र यात प्रगती झाली होती त्याचा वारसा पुढे चालू राहिला. मौर्यकालीन राजांनी केलेला उत्तेजन दिले. त्यामुळे सुंदर नगरे, राजप्रासाद, धार्मिक स्मारके, स्तूप, स्तंभ, कोरीव काम, इत्यादी भरीव कामगिरी या काळात झाली. चंद्रगुप्ताची राजधानी पाटलीपुत्र सुंदर नगरी होती. त्याने बांधलेला राजवाडा वास्तुकलेचा सुंदर नमुना होता. सम्राट अशोकाच्या

काळात शिल्पकला, मूर्तीकाम, नक्षीकाम आणि कलाकुसरीची कामे यांना उत्तेजन मिळाले. त्यातूनच वाडे, स्तूप, स्तंभ यांसारखी प्रसिद्ध बांधकामे झाली. स्तूपामध्ये सांचीचा स्तूप भव्य व प्रसिद्ध आहे. तेथे तोरणावर जातक कथा, गौतम चरित्र यांची शिल्पे आढळतात. सम्राट अशोकाने उभे केलेल्या स्तंभात सारनाथ येथील 'अशोक स्तंभ' भारतीय शिल्पकलेचा उत्तम नमुना म्हटला जातो. स्तंभाच्या चौकीवर चार धर्मचक्रे कोरलेली आहेत. चौकीच्या माथ्यावर निरनिराळ्या दिशांना तोंडे करून पाठीला पाठ ठेकून उभे असलेले चार सिंह आहेत. हा स्तंभ भारतीय संघराज्याने राजमुद्रा म्हणून स्वीकारलेला आहे.

या काळातील गिरिशिल्प (शैलगृहे) प्रसिद्ध आहेत. प्रामुख्याने व्यापारी मार्गाच्या परिसरातच ही लेणी खोदलेली आहेत. ब्राह्मी व खारोष्टी लिपी या काळात प्रचलित असल्याने त्यातून वाङ्मय निर्मिती झाली. संस्कृत भाषेतूनही ग्रंथरचना झाली. त्यातील कौटिल्याचा 'अर्थशास्त्र' प्रसिद्ध ग्रंथ आहे. गुरुकुलमधून विविध विषयांचे ज्ञान विद्यार्थी ग्रहण करीत असत. कनिष्काच्या काळात भाषा आणि साहित्यात मोठी भर पडली. संस्कृत भाषेत बरीच वाङ्मय निर्मिती झाली. शास्त्रीय ग्रंथांची निर्मिती झाली. कनिष्काने पेशावरला विहार, बौद्ध स्तूप, चैत्य बांधले. कलेची केंद्रे विकसित झाली. त्यातूनच गांधार-शिल्पकला उदयाला आली. त्याचप्रमाणे अमरावती शिल्पामध्येही काही वैशिष्ट्ये दिसून येतात.

गुप्त काळातील मथुरा शैलीतील बांधकामे प्रसिद्ध आहेत. ही शैली कुशाणकला म्हणूनही ओळखली जाते. कनिष्काने मोठा साम्राज्यविस्तार केल्याने बौद्ध धर्माबरोबरच इतर पंथांचीही बांधकामे झाली. त्याने बौद्ध धर्माची चौथी परिषद काश्मिरातील कुंडलवन येथे भरविली होती. इसवी सनाच्या पहिल्या शतकातील अश्वघोष हा मोठा पंडित म्हटला जातो. त्याने साहित्यात मोठी भर घातली. कनिष्काने विद्वानांना, कलाकारांना राजाश्रय दिल्यामुळे या काळात सांस्कृतिक जीवनात मोठी भर पडली. गुप्त काळात राजकीय शांतता, सुबत्ता असल्याने सांस्कृतिक जीवनाचा मोठा उत्कर्ष झाला. वाङ्मय निर्मिती होऊन प्रसिद्ध पंडित उदयाला आले. कालिदास हा सर्वश्रेष्ठ कवी, विशाखादत्त हा मोठा नाटककार, भारवी, विष्णू शर्मा यांसारखे विद्वान, पंडित उदयाला आले. साहित्यात त्यांनी मोठी भर घातली. या काळात शास्त्रीय ग्रंथरचनाही झाली. वराह-मिहिर, आर्यभट्ट प्रसिद्ध शास्त्रज्ञ होते. गुप्त काळ म्हणजे अभिजात भारतीय कलेचा काळ म्हटला जातो. गुप्त काळात शिल्पकला विकसित होऊन त्यात

वास्तवता, सुबकता, सौंदर्य आणि धार्मिक निष्ठा यांचा सुरेख संगम दिसून येतो. गुप्तकालीन कलेचा कळस म्हणजे अजिंठाच्या लेण्या, वेरूळचे कैलास मंदिर भारतीय शिल्पशास्त्रातील एक आश्चर्य म्हटले जाते. लेण्यांतील चित्रकाम व रंगकामही सुरेख आहे.

गुप्तोत्तर काळात प्रामुख्याने हर्षवर्धनाच्या काळापासून सांस्कृतिक जीवनाचा उत्कर्ष दिसून येतो. नालंदाचे विश्वविद्यालय जगप्रसिद्ध होते. या काळात विद्या व कलेला राजाश्रय मिळाल्याने साहित्यात मोठी भर पडली. बाणभट्ट, दंडी, भर्तृहरिसारखे मोठे पंडित होऊन गेले.

हर्षानंतरच्या काळात राजकीय, आर्थिक, सामाजिक जीवनात जे बदल झाले त्याचा सांस्कृतिक जीवनावरही परिणाम दिसून आला. विविध भाषांचा उदय झाला. भवभूती, राजशेखर, माघा यांसारख्या प्रसिद्ध नाटककारांनी वाङ्मयात मोठी भर घातली. व्याकरण, तत्त्वज्ञानावर ग्रंथ लिहिले गेले. मूर्तिपूजा या काळात सुरू झाल्याने विविध मंदिरे, मूर्ती बनविल्या जाऊ लागल्या. त्यात ओरिसाच्या मंदिरशैलीची काही वैशिष्ट्ये आहेत. कोणार्कचे सूर्यमंदिर या शैलीचा मुकुटमणी म्हटले जाते. खजुराहोची मंदिरे म्हणजे भारतीय वास्तुकारांच्या प्रतिभेचा आणि कौशल्याचा सर्वश्रेष्ठ आविष्कार म्हटला जातो. गुजरातमध्येही वेगळ्या शैलीची बांधकामे झाली. राजस्थान शैलीची काही मंदिरे प्रसिद्ध आहेत.

३.६ सरावासाठी स्वाध्याय

(अ) पुढील प्रश्नांची सविस्तर उत्तरे लिहा.

- (१) सम्राट अशोकाने बौद्ध धर्माच्या प्रसारासाठी कोणकोणती बांधकामे केली ?
- (२) कनिष्ककालीन साहित्य व कलेची प्रगती याविषयी माहिती लिहा.
- (३) गुप्तकाळाला अभिजात भारतीय कलेचा काळ असे का म्हटले जाते ते स्पष्ट करा.
- (४) गुप्तकाळात सांस्कृतिक जीवनात मोठी भर पडण्याची कोणती कारणे दिसून येतात ?
- (५) सम्राट हर्षवर्धनकालीन सांस्कृतिक जीवनाचा आढावा घ्या.
- (६) गुजरात, खजुराहो, राजस्थान शिल्पशैलीची माहिती लिहा.

(आ) टिपा लिहा.

- (१) अर्थशास्त्र
- (२) मिलिंद पान्हो
- (३) अश्वघोष
- (४) आर्यभट्ट
- (५) नालंदा विद्यापीठ
- (६) बाणभट्ट
- (७) गुप्तकालीन कलेची वैशिष्ट्ये

३.७ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

- (०१) डॉ. माठे म. श्री., प्राचीन कलाभारती, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे, १९९८.
- (०२) चितळे वि. सि., नवभारताचा सांस्कृतिक इतिहास, मॅकमिलन आणि कंपनी लि., मुंबई, १९५१.

- (०३) देगलूरकर, ढवळीकर आणि गायकवाड, प्राचीन भारतीय इतिहास आणि संस्कृती.
- (०४) ओतूरकर रा. वि., हिंदुस्थानचा सांपत्तिक इतिहास.
- (०५) नसिराबादकर ल. रा., प्राचीन मराठी वाङ्मयाचा इतिहास.
- (०६) शर्मा जी. एन. आणि कुलकर्णी अ. रा., भारतीय संस्कृती दर्शन.
- (०७) राव व. दी., प्राचीन भारतीय सांस्कृतिक इतिहास.
- (०८) Dikshitar V. R. R., *The Mauryan Polity*.
- (०९) Basham A. L. (Ed.), *A Cultural History of India*.
- (१०) Kosambi D. D., *The Culture and Civilization of Ancient India in Historical Outline*.
- (११) Romila Thapar, *History of Ancient India*.

घटक ४ : दक्षिण भारताची राजकीय व.सांस्कृतिक वाटचाल

अनुक्रमणिका

४.० उद्दिष्टे

४.१ प्रास्ताविक

४.२ विषय-विवेचन

- ४.२.१ सातवाहन घराणे (इ.स. पूर्व २३५ ते इ.स. २२५)
- ४.२.२ वाकाटक घराणे (इ.स. २५० ते ५००)
- ४.२.३ चालुक्य घराणे (इ.स. ५३५ ते ७४७)
- ४.२.४ राष्ट्रकूट घराणे (इ.स. ७४७ ते ९७३)
- ४.२.५ कांचीचे पल्लव घराणे (इ.स. ५७५ ते ८९८)
- ४.२.६ पांड्य घराणे (इ.स. दुसरे शतक ते चौथे शतक आणि इ.स. ६०० ते १३१०)
- ४.२.७ चोळ घराणे (इ.स. पूर्व दुसरे शतक ते चौथे शतक आणि इ.स. ८५० ते १३१०)
- ४.२.८ दक्षिण भारतातील साहित्य व कला

४.३ पारिभाषिक शब्द, शब्दार्थ

४.४ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

४.५ सारांश

४.६ सरावासाठी स्वाध्याय

४.७ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

४.० उद्दिष्टे

ह्या घटकाच्या अभ्यासानंतर आपल्याला -

- ★ दक्षिणेकडे उदयास आलेल्या राज्यांची माहिती देता येईल.
- ★ सातवाहन घराण्याची माहिती देता येईल.
- ★ गौतमी सातकर्णी, वशिष्ठिपुत्र श्री पुलुमायी यांच्या कारकिर्दीबद्दल व त्यांच्या योगदानाबद्दल माहिती देता येईल.
- ★ सातवाहनकालीन सांस्कृतिक प्रगतीचा आढावा घेता येईल.
- ★ वाकाटकांचे घराणे, त्या घराण्यातील राजांनी केलेला साम्राज्यविस्तार यांबद्दल माहिती देता येईल.

- ★ चालुक्य घराण्याविषयी माहिती देता येईल.

- ★ राष्ट्रकूट घराणे व कांचीचे पल्लव घराणे यांबद्दल माहिती देता येईल.

- ★ पांड्य घराणे आणि चोळ घराणे यांबद्दल माहिती देता येईल.

- ★ दक्षिण भारतातील साहित्य व कला या दोन क्षेत्रांत झालेल्या विकासाचा आढावा घेता येईल.

४.१ प्रास्ताविक

सामान्यतः इ.स.पूर्व पाचव्या शतकापर्यंत दक्षिण भारतात मानवाचे जीवन अस्थिर असले तरी मानवाची वस्ती तेथे वाढीस लागली होती. इ.स.पूर्व चौथ्या आणि तिसऱ्या शतकापर्यंत या दक्षिणेकडील समाजाचा उत्तरेकडील समाजाशी संपर्क येण्यास सुरुवात झाली. त्यातून उत्तरेकडील प्रगत भौतिक संस्कृतीची ओळख दक्षिणेतील समाजाला होण्यास सुरुवात झाली. उत्तरेकडून आलेले व्यापारी तसेच हिंदू, बौद्ध, जैन पंथाचे शिष्य व प्रसारक यांचा येथील लोकांशी संपर्क येत गेला. दक्षिणेतील सोने, मोती व रत्ने यांचे व्यापाऱ्यांना आकर्षण होते. सामाजिक, आर्थिक जीवनाच्या विकासाबरोबरच राजकीय जीवन विकसित होत गेले. निरनिराळ्या काळात व प्रदेशात काही राज्ये उदयाला आली. त्यातील काही राज्ये समकालीन होती.

या काळातील प्रारंभीची माहिती फारशी उपलब्ध नाही. परंतु उत्खनने, संगम साहित्य, अशोकाचे शिलालेख, तामीळ साहित्य, प्रवाशांचे वृत्तांत या ऐतिहासिक साधनांतून दक्षिणेकडील प्राचीन काळातील जीवनासंबंधी माहिती मिळते. संगम साहित्यात गंगा प्रदेश, राजधानी पाटलीपुत्र, इत्यादींचा उल्लेख आढळतो. अशोकाच्या शिलालेखावरून पांड्य, चेर, चोळ, इत्यादी सत्तेविषयीची माहिती मिळते. चंद्रगुप्त मौर्याच्या काळात आलेला ग्रीक वकील मेगॅस्थिनिसने भारत वर्णन त्याच्या 'इंडिका' या ग्रंथात लिहिलेले आहे त्यात पांड्य राजाचा उल्लेख आहे.

मौर्य सत्तेच्या अस्तानंतर भारतातील राजकीय घडामोडींचा केंद्रबिंदू उत्तरेकडून दक्षिणेकडे सरकल्याचे दिसून येते. दक्षिण भारतात म्हणजे विंध्य पर्वत ओलांडून दक्षिणेकडे आल्यानंतर कृष्णा व तुंगभद्रा नद्यांच्या दक्षिणेकडील भागात प्राचीन भारतीय संस्कृतीचे मूलस्थान लक्षात घेता येते. प्राचीन तामीळ परंपरेनुसार अगस्ती मुनींनी उत्तरेकडून येथे येऊन उत्तरेकडील संस्कृतीचा येथे प्रसार केला. अशा प्रकारे इ.स.पूर्व काळात वैदिक संस्कृती व द्राविडी संस्कृती यांच्या परस्परांवरील प्रभावातून नवी द्राविडी संस्कृती वाढीस लागली. भारतीय संस्कृतीच्या विकासात दक्षिण भारताचाही फार मोठा वाटा आहे. दक्षिण भारतातील अतिप्राचीन राज्यांचा व संस्कृतीचा इतिहास आता आपण अभ्यासणार आहोत.

४.२ विषय-विवेचन

४.२.१ सातवाहन घराणे (इ.स.पूर्व २३५ ते इ.स. २२५)

सातवाहनांबद्दलची विविध संदर्भसाधने व विचारवंतांची भिन्न मते पाहता सातवाहन हे आंध्रातील की महाराष्ट्रातील असे दोन मुख्य व इतर विचारप्रवाह दिसून येतात. पुराणातील उल्लेखानुसार ते आंध्रातील असावेत, असे डॉ. व्हिन्सेंट स्मिथ, डॉ. भांडारकर, डॉ. रॅपसन यांचे मत आहे. शिलालेखावरून सातवाहनांचे वर्णन 'दक्षिणापथपती' असे आढळते. डॉ. मिराशींच्या मते, सातवाहनांचा मूळ प्रदेश विदर्भ होता. डॉ. रानडे यांच्या मते, सातवाहन राजे यदुवंशाच्या अनेक जमातींपैकी होते. डॉ. गोपालाचारी व डॉ. रॉय चौधरी यांच्या मते, सातवाहन हे मूळचे महाराष्ट्रातील औरंगाबाद जिल्ह्यातील असून त्यांची राजधानी प्रतिष्ठाण (पैठण) होती. टॉलेमी याने सातवाहनांची राजधानी प्रतिष्ठान होती अशी नोंद त्या काळात केलेली आहे. सातवाहनांच्या मूळ प्रदेशाबद्दल जशी मतभिन्नता आढळते तशीच त्यांच्या नावाच्या व्युत्पत्तीबद्दलदेखील एकमत नाही. सप्तवाहन म्हणजे सूर्याचा रथ ओढणारे. सात अश्वाने वाहन ओढणारे या अर्थी सातवाहन हा शब्द रूढ झाला असावा, असे मत आढळते. अशी भिन्न मते असली तरी सातवाहनांनी महाराष्ट्र, आंध्र, कर्नाटक, माळवा, काठेवाड या सर्व भागात आपली सत्ता प्रस्थापित केली होती असे दिसते. आजच्या महाराष्ट्राचा बराच भूभाग सातवाहनांच्या अंमलाखाली एकत्रित झाला होता त्यामुळे 'महाराष्ट्राचे पहिले सम्राट' असे त्यांचे वर्णन केले जाते. त्यांच्या कार्यकालासंबंधीदेखील भिन्न मते आढळतात. डॉ. स्मिथ व डॉ. गोपालाचारी यांच्या मतानुसार त्यांचा काळ इ.स.पूर्व

२३५ ते इ.स. २२५ म्हणजे जवळ जवळ ४६० वर्षांचा होता. दुसऱ्या मतानुसार डॉ. डी. सी. सरकार व डॉ. रॉय चौधरी यांच्या मतानुसार इ.स.पूर्व २३० ते इ.स. २५० असा आहे. मताधिक्यानुसार हा कालावधी इथे इ.स.पूर्व २३५ ते इ.स. २२५ असा गृहीत धरला आहे. सातवाहन पहिला राजा **सिमुक (सिमरू)** - **सिमुक** अथवा **सीमुख** अथवा **शिमूक** अथवा **सिमरू** हा सातवाहन घराण्यातील पहिला राजा, सातवाहन साम्राज्याचा संस्थापक म्हटला जातो. त्याने शुंगांचे उच्चाटन केले. कण्व घराण्यातील शेवटचा राजा सुशर्मा याचा वध केला. प्रतिष्ठान ही त्याची राजधानी होती. नाशिकच्या आसपास त्याने आपल्या राज्याचा विस्तार केला. सिमुकने इ.स.पूर्व २३५ ते इ.स.पूर्व २१२ या काळात २३ वर्षे राज्य केले. त्याच्यानंतर त्याचा भाऊ कृष्ण किंवा कन्ह राजा झाला. इ.स.पूर्व २१२ ते इ.स.पूर्व १९५ या काळात त्याने राज्य केले. त्याने साम्राज्यविस्ताराचे धोरण ठेवले होते. नाशिकमधील शिलालेखात त्याने महामात्र नेमल्याचा उल्लेख आढळतो. कृष्णाच्या मृत्यूनंतर **श्रीसातकर्णी (श्रीशातकर्णी)** पहिला हा राजा झाला. तो मोठा पराक्रमी होता. त्याने दक्षिणपथचे बरेच भाग जिंकून आपल्या ताब्यात आणले. या यशानंतर त्याने दोन अश्वमेध यज्ञ केले. महाराष्ट्रातील महारथी राजाची मुलगी नवनिका किंवा नायनिका हिच्याशी विवाह केला. तिचा शिलालेख नाणेघाटात मिळालेला आहे. या विवाहसंबंधामुळे श्रीसातकर्णीच्या सामर्थ्यात वाढ झाली. त्याचे राज्य नर्मदेच्या खोऱ्यात व माळव्याच्या पश्चिमेला होते. वैदिक धर्माला त्याने राजाश्रय दिलेला होता. मौर्यांचे काही प्रांत जिंकल्यानंतर त्याने दोन अश्वमेध यज्ञ व एक राजसूय यज्ञ केला. कलिंगच्या युद्धात तो ठार झाल्यानंतर त्याची मुले अल्पवयीन असल्याने त्याची पत्नी नायनिकाने राज्यकारभार सांभाळला. सातकर्णी पहिला याच्या मृत्यूनंतर जवळ जवळ एक शतक त्यांचा प्रभाव दिसून आला नाही. मात्र सतरावा राजा हाल हा सातवाहनांचा प्रसिद्ध राजा झाला. त्याने प्राकृत भाषेत 'गाथा सप्तशती' ही शुंगारसत्तात्मक रचना केली. त्याच्याच काळात गुणाढ्याने 'बृहत्कथा' हा प्राकृतमधील ग्रंथ लिहिला. यासंदर्भात काहींच्या मतांमध्ये निश्चितता आढळत नाही.

(अ) गौतमीपुत्र सातकर्णी (इ.स. ७०-९५)

काही काळ उत्तरेकडून शकांची आक्रमणे झाल्याने सातवाहनांचा बराच प्रदेश शकांनी जिंकून घेतला होता. शकांच्या संकटातून महाराष्ट्राला सोडविण्याचे कार्य गौतमीपुत्र सातकर्णीने केले. त्याची आई बलश्री हिने नाशिकमधील लेण्यात जो लेख कोरलेला आहे, त्यावरून गौतमीपुत्र सातकर्णीच्या पराक्रमाची कल्पना येते. त्याने दक्षिणेकडील राज्ये, महाराष्ट्रातील शकसत्रपांची राज्ये

जिंकून घेतली. नाशिक भागाचा शकसत्रप उसवदान याचा पराभव करून ठार मारले. नहपानाचा पराभव करून शकांचे पूर्णपणे उच्चाटन केले. त्याने आपल्या राज्यात मध्य भारत, अवंती, सौराष्ट्र व राजस्थानातील काही राज्ये यांचा समावेश केला. त्याने क्षत्रियांची काही राज्ये जिंकून घेतली त्यामुळे त्याला 'क्षत्रियांचा मान उतरवून ठेवणारा राजा' असे म्हटले आहे. नाशिकच्या लेण्यात माता गौतमी बलश्रीने आपल्या या पुत्राचा गौरव शिलालेखात केलेला आहे. 'सकपल्हवयवन निदधून' म्हणजे शक, पल्हव व ग्रीक यांचे निर्दालन करणारा, 'सातवाहनकुलयशः प्रतिष्ठापनकर' म्हणजे सातवाहन कुलाच्या यशाची प्रतिष्ठापना करणारा, 'त्रिसमुद्रतोयपीतवाहन' म्हणजे ज्याचे घोडे तीन समुद्राचे पाणी प्याले आहेत, असे या राजाचे वर्णन केलेले आहे. थोडक्यात, त्याचे राज्य हिंदी, बंगाल व अरबी समुद्रापर्यंत जाऊन भिडले होते. नाशिक जिल्ह्यातील जोगलटेंभी येथील उत्खननात जी नाणी सापडलेली आहेत, त्यात शकराजा नहपान याची नाणी आहेत. त्या नाण्यावर गौतमीपुत्र सातकर्णीच्या मुद्रा पुन्हा उमटविल्या आहेत. त्याला आपल्या आईविषयी अभिमान होता म्हणून तो स्वतःला 'गौतमीपुत्र' म्हणवून घेत असे. मातृनाम लावण्याची ही पद्धत पुढे काही राजांनी चालू ठेवल्याचे दिसते. गौतमीपुत्र विद्वानांचा आश्रयदाता होता. तो प्रजाहितदक्ष असून राज्यात सर्वांना त्याने समानतेने वागविले. तो वैदिक धर्माचा उपासक होता पण त्याने परधर्मसहिष्णुतेचे धोरण ठेवले. वर्णसंकर थांबवून समाजव्यवस्था टिकविली.

(आ) वसिष्ठपुत्र श्री पुलुमायी (इ.स. ९६ ते ११९)

याच्या कालावधीसंदर्भात लेखकांमध्ये विविधता आढळते. साधारणतः इसवी सनाच्या दुसऱ्या शतकाच्या प्रारंभाकाळात हा राजा झाला असावा, असा अंदाज बांधता येतो. गौतमीपुत्र पुलुमायीचा हा मुलगा जेव्हा सत्तेवर आला तेव्हा शकांचा राजा रूद्रदामनने आपला राज्यविस्तार करण्यास सुरुवात केली होती. जुनागड येथे सापडलेल्या शिलालेखावरून रूद्रदामनने पुलुमायीचा दोन वेळा पराभव केल्याचा उल्लेख मिळतो. त्यामुळे पुलुमायीला उत्तर भारतात आपला राज्यविस्तार करता आला नाही. पश्चिम महाराष्ट्र, विदर्भ, कोंडापूर, दक्षिण कोसल, अश्मक, आंध्र व कर्नाटकात जी नाणी सापडली त्यावरून उत्तर भारत आणि उत्तर कोकण परिसरात त्याला आपली सत्ता प्रस्थापित करता आली नाही, असे दिसते. त्याच्या नाण्यावर दोन शिडांचे जहाज कोरलेले आढळते. यावरून त्याने नाविकसत्ता व सागरी व्यापाराला

महत्त्व दिलेले असावे. त्याची नाणी कृष्णा, बेल्लारी, कुडुलोर या भागात सापडलेली आहेत. तसेच त्याचे काही शिलालेख नाशिक, कार्ले, अमरावती येथे सापडले आहेत. याच्या काळात अमरावती येथील बुद्धाच्या स्तुपाभोवती संगमरवरी कठडा उभारला गेला.

(इ) वसिष्ठपुत्र श्री सातकर्णी (इ.स. १२० ते १४९)

वसिष्ठपुत्र श्री पुलुमायीनंतर हा राजा झाला. याची नाणी चांदा, अकोला, गोदावरी व कृष्णा नदीच्या खोऱ्यात सापडलेली आहेत. कान्हेरी येथील शिलालेखावरून शक राजा रूद्रदामनने आपली मुलगी दक्षमित्रा ही सातकर्णीला दिल्याचा उल्लेख आढळतो. शकांशी वैवाहिक संबंध जोडल्यामुळे त्याच्या सत्तेला शकांपासून होणारा धोका कमी झाला असावा, असा अंदाज बांधता येतो.

(ई) शिवश्री पुलुमायी सातकर्णी

हा वसिष्ठपुत्र श्री सातकर्णीनंतर सत्तेवर आला. त्याच्यानंतर यज्ञश्री सातकर्णी राजा झाला.

(उ) यज्ञश्री सातकर्णी (इ.स. १६० ते १८९)

याने तीस वर्षे राज्य केले. आपल्या राज्याचा साम्राज्यविस्तार केला. त्याने शकांचे आक्रमण परतवून लावण्याचा प्रयत्न केला. परंतु या काळात त्यांचा प्रभाव कमी होत गेला. त्याचे शिलालेख आंध्रातील कृष्णा जिल्हा, नाशिक, कान्हेरी, सौराष्ट्र, विदर्भ, इत्यादी भागात सापडलेले आहेत. उत्तर कोकणचा भाग त्याने शकांकडून जिंकून घेतल्याचा उल्लेख कान्हेरीच्या शिलालेखात सापडतो. त्याच्या काळातील काही रुप्याची नाणी सापडलेली आहेत. बडोदे भागातील नाण्यांवर जहाजाचे चित्र आहे. त्यावरून नाविकसत्तेसाठी त्याने प्रयत्न केले असावेत. सोपारा येथे सापडलेल्या नाण्यावर एका बाजूस राजमुद्रा व दुसऱ्या बाजूस उगवत्या सूर्याचे चित्र आहे. ही मुद्रा पश्चिमेकडील शक क्षत्रपांच्या मुद्रेशी साम्य दर्शविणारी आहे. शकांच्या पराभवाचे ते प्रतीक असावे, असे मानले जाते. त्याच्या नंतरच्या काळात सातवाहनांचा पराक्रमी राजा न झाल्याने त्यांची सत्ता संपुष्टात आली असावी. याशिवाय उत्तरेकडून शक, अभीरांची तर दक्षिणेकडून पल्लवांची आक्रमणे होत गेल्याने सातवाहन सत्ता नाश पावली.

(ऊ) सातवाहनकालीन सांस्कृतिक प्रगती

सातवाहनांच्या सामर्थ्यवान व कार्यक्षम सत्तेमुळे या काळात निरनिराळ्या क्षेत्रात प्रगती झाली. महाराष्ट्रातील तेर,

पैठण, कोल्हापूर, कऱ्हाड व आंध्रातील करीमनगर भागात झालेल्या उत्खननात सातवाहन काळातील भौतिक प्रगतीची कल्पना येते. प्रगत शेती, धातूचा योग्य उपयोग करण्यात येथील समाजाने ज्ञान आत्मसात केल्याचे दिसून येते. ग्रामविकासाबरोबरच नागरीकरणाला चालना मिळाली. त्यातून शहरांची निर्मिती होत गेली. इतिहासकार प्लिनीने सातवाहनांच्या काळात दक्षिण भारतात तटबंदी असलेली तीस शहरे व गावे होती, असे वर्णन केलेले आहे. सातवाहन राजांनी नाविकसत्ता वाढविण्यासाठी प्रयत्न केलेले होते. ग्रीस, रोम व आग्नेय आशियातील देशांबरोबर त्यांचा व्यापार चालत होता. त्यामुळे अनेक शहरे व्यापारी केंद्रे बनली होती. त्यातून जशी आर्थिक, भौतिक प्रगती होत गेली तशीच सांस्कृतिक जीवनात भर पडत गेली.

सातवाहनांच्या काळात वास्तुकला, शिल्पकला, मूर्तिकला, चित्रकला, इत्यादींची निर्मिती होत गेली. या काळात वैदिक आणि बौद्ध या दोन्ही धर्मांची भरभराट झाली. राजांनी वैदिक धर्माचा पुरस्कार केल्याने निरनिराळ्या देव-देवतांचे ते उपासक होते, दानशूर होते तसेच ते कलेचे भोक्ते होते. बौद्ध भिक्षू आणि बौद्ध विहार यांसाठी अनेक जमिनी अथवा गावे दान केल्याचे दिसून येते. समाजातील व्यापारी वर्गानेही बौद्ध धर्माच्या प्रसाराला मोठा हातभार लावलेला होता. त्यांच्या आर्थिक पाठबळामुळेच महाराष्ट्रात अनेक बौद्ध चैत्यगृहे व विहार बांधले गेले. नाशिक, कार्ले, भाजे, भेडसे, इत्यादी ठिकाणी प्रसिद्ध लेणी (गुहाशिल्प) निर्माण झाली. सातवाहन काळातील लेण्यांपैकी बहुतेक बौद्ध लेणी असली तरी काही ठिकाणी राजांनी आपल्या पूर्वजांच्या स्मरणार्थ लेणी निर्माण केल्याचे दिसते. उदाहरणार्थ, नाणेघाटातील 'देवकुल' या लेण्यात सिमुक सातवाहन व त्याच्या वंशजांच्या प्रतिमा कोरलेल्या आढळतात. येथील लेण्यांचे स्तंभ म्हणजे शिल्पकलेचा उत्तम नमुना म्हटला जातो. नाशिकमधील पांडवलेण्यात सातवाहनकालीन लेणी सर्वात प्राचीन समजली जातात. त्यांपैकी लेणे क्रमांक १९ मध्ये 'सातवाहन राजा कृष्ण याने नाशिकची लेणी कोरली' असा उल्लेख आढळतो. यातील आणखी एक लेणे गौतमीपुत्र सातवाहन राजाच्या काळात बौद्ध भिक्षूसाठी कोरले. वसिष्ठपुत्र पुलुमायी याने नाशिकजवळील नवणारपर्यंत आपला साम्राज्यविस्तार केला होता. त्या काळात येथे काही बांधकामे झाली. नाशिक आणि जुन्नरच्या लेण्यांमध्ये काही ग्रीक स्थापत्य वैशिष्ट्ये आढळतात. कार्ले येथील चैत्य सर्वात भव्य व सुंदर आहे. आंध्र प्रदेशात वास्तुकलेचा मोठ्या प्रमाणावर प्रसार झाला. अमरावती व नागार्जुनकोंडा येथील स्तूप प्रसिद्ध आहेत. अमरावती येथील स्तूपात बौद्धांच्या आयुष्यातील प्रसंग चितारलेले आहेत. नागार्जुनकोंडा येथे

विटांची बांधलेली मंदिरे, बौद्ध मठ व महाचैत्य उत्कृष्ट आहेत.

अजिंठा येथील लेण्यात लेणी क्रमांक ८, ९, १०, १२ आणि १३ ही सातवाहन काळातील आहेत. लेणे क्रमांक ९ व १० मधील चित्रे ही चित्रकलेतील उत्कृष्ट नमुने आहेत. लेणे क्रमांक १० हे राजा वसिष्ठपुत्राचे आहे, असा शिलालेखात उल्लेख आढळतो.

स्थापत्य व शिल्पकलेप्रमाणेच या काळात चित्रकलेचीही प्रगती चांगली झालेली होती. अजिंठातील गुहा नंबर नऊ व दहामधील रंगीत चित्रकला आज दोन हजार वर्षांहून अधिक काळ लोटला तरी त्यातील सौंदर्य कायम आहे. या चित्रांचे विषय पाहता, त्यात कलाकाराने कलात्मक आणि आध्यात्मिक दृष्टिकोनाचा सुरेख संगम साधलेला आहे.

(ए) भाषा आणि साहित्य

सातवाहन राजे कलेप्रमाणे विद्येचेही भोक्ते होते. विद्वानांना त्यांनी राजाश्रय दिला. प्राकृत भाषेला त्यांनी उत्तेजन दिले. त्यामुळे या काळात राजदरबारची तसेच सामान्य जनांची भाषा प्राकृत होती. त्यांचे लेख प्राकृत व ब्राह्मी लिपीतील आहेत. सातवाहन राजा हाल हा स्वतः मोठा विद्वान होता. त्याने 'गाभासप्तशती' हा ग्रंथ लिहिला. त्याच्या दरबारातील गुणाढ्य नावाच्या विद्वानाने लिहिलेला 'बृहत्कथा' हा ग्रंथ पैशाची भाषेतील आहे. हालच्या दरबारातील सर्वशर्मा या संस्कृत पंडिताने संस्कृतच्या व्याकरणावर 'कातंत्र' हा ग्रंथ लिहिला होता. यावरून या काळात प्राकृत व संस्कृत भाषेला उत्तेजन दिल्याने त्यातून साहित्यनिर्मिती होत गेली.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - १

(अ) पुढील विधाने चूक किंवा बरोबर ते सांगून कंसात

(X) किंवा (✓) अशी खूण करा.

- (१) मौर्य सत्तेच्या अस्तानंतर भारतातील राजकीय घडामोडींचा केंद्रबिंदू उत्तरेकडून दक्षिणेकडे सरकला. ()
- (२) सिमुक हा सातवाहन साम्राज्याचा संस्थापक होय. ()
- (३) शकांच्या संकटातून महाराष्ट्राला सोडविण्याचे कार्य गौतमीपुत्र सातकर्णीने केले. ()
- (४) गौतमीपुत्र सातकर्णीला क्षत्रियांचा मान उतरवून ठेवणारा राजा असे म्हटले जाते. ()
- (५) श्री पुलुमायीने साम्राज्याचा विस्तार केला नाही. ()
- (६) सातवाहनांची सत्ता सामर्थ्यवान व कार्यक्षम नव्हती, त्यामुळे कलेच्या क्षेत्रात या काळात फारशी प्रगती झाली नाही. ()

- (७) सातवाहन राजांनी प्राकृत भाषेला अधिक उत्तेजन दिले. ()
- (८) सातवाहनांच्या काळात संस्कृत भाषेला फारसे उत्तेजन मिळाले नाही. ()

४.२.२ वाकाटक घराणे (इ.स. २५० ते ५००)

सातवाहनांचे राज्य संपुष्टात आल्यानंतर तेथे स्थानिक घराण्याचे राज्य उदयाला आले. हे राज्य म्हणजे वाकाटकांचे समर्थ राजघराणे होते. वाकाटक घराण्याचा संस्थापक **विंध्यशक्ती** होता (इ.स. २५०-२८०). त्याने उत्तर महाराष्ट्र व विदर्भ या प्रदेशात वाकाटक राजसत्ता वाढीस लावली. प्रा. व्ही. व्ही. मिराशी यांनी संशोधनाच्या आधारे वाकाटक हे मूळचे दक्षिणेतील असे मत मांडले. तेच मत सर्वत्र ग्राह्य धरले जाते. अजिंठाच्या शिलालेखात विंध्यशक्तीचा उल्लेख 'वाकाटक वंशकेतू' म्हणजे 'पहिला राजा' असा केला आहे. त्याची राजधानी विदर्भातील 'पुरिका' मानली जाते. विंध्यशक्तीनंतर खऱ्या अर्थाने राज्यविस्तार त्याचा मुलगा प्रवरसेन पहिला (इ.स. २८०-३४०) याने केला. त्याने पश्चिमेकडील शकांचा पराभव केला. मध्य प्रदेश, वन्हाड, मराठवाडा, छत्तीसगढ, आंध्र प्रदेशातील कर्नूल, इत्यादी जिंकून घेतले. अशा प्रकारे वाकाटकांचा राज्यविस्तार केला. आपल्या साम्राज्याच्या चार प्रांतांवर आपल्या चार पुत्रांना प्रांताधिकारी म्हणून नेमले. त्याने चार अश्वमेध यज्ञ केले. जवळ जवळ साठ वर्षे त्याने राज्य केले. स्वतःला 'सम्राट' ही पदवी घेतली.

प्रवरसेनानंतर त्याच्या साम्राज्याची विभागणी झाली. (१) **नंदिवर्धन** आणि (२) **वत्सगुल्म** अशा शाखा होत्या. नंदिवर्धनच्या विभागावर प्रवरसेनाचा नातू **पहिला रूद्रसेन** गादीवर आला. त्याने त्याला विरोध करणाऱ्यांचा बंदोबस्त केला. मात्र त्याचे राज्य नर्मदा नदी व विंध्य पर्वत यांमधील प्रदेशापुरते मर्यादित राहिले. पहिल्या रूद्रसेननंतर त्याचा शांतिप्रिय पुत्र पृथ्वीसेन (इसवी सन ३६५-३९०) सत्तेवर आला. याच्याही काळात राज्यविस्तार झाला. त्याने दक्षिण महाराष्ट्रातील कुंतलदेश जिंकून घेतले. आपली राजधानी नंदिनीवर्धन (नागपूरजवळील नागरधन) येथे आणली. त्याने गुप्त राजाबरोबर सलोख्याचे संबंध ठेवले होते. गुप्त सम्राट दुसरा चंद्रगुप्त याने आपली मुलगी प्रभावतीचा विवाह पृथ्वीसेनचा पुत्र रूद्रसेन (दुसरा) बरोबर करून देऊन संबंध दृढ केले.

दुसरा रूद्रसेन अकाली निधन पावला तेव्हा त्याची राणी प्रभावती गुप्ता हिने मुले लहान असल्याने कारभार सांभाळला. ती स्वतः कर्तबगार होती. शिवाय तिला माहेरचे पाठबळ मिळाले होते. तिचा पुत्र प्रवरसेनने सन ४४५ पर्यंत राज्य केले.

त्याने 'सेतुबंध' नावाचे महाकाव्य प्राकृतमधून लिहिले. त्याने दानपत्रात स्वतःचा उल्लेख 'परम माहेश्वर' असा केलेला आहे. त्याच्यानंतर त्याचा पुत्र नरेंद्रसेन गादीवर आला. त्याने आपल्या राज्याचा विस्तार केला. हुंणांच्या स्वारीमुळे अडचणीत असलेल्या गुप्तांवर त्याने स्वारी केली. या काळात गुप्तांचे वाकाटकांशी चांगले संबंध राहिले नसावेत. वाकाटक घराण्याच्या नंदिवर्धन शाखेचे नरेंद्रसेन शेवटचा मोठा राजा ठरला.

वाकाटक घराण्याची दुसरी शाखा वत्सगुल्मची राजधानी वाशीम होती. सन १९३९ मध्ये वाशीम (जि. अकोला) येथे सापडलेल्या ताम्रपटावरून हा निष्कर्ष निघतो. त्याचा राजा 'सर्वसेन' हा संस्थापक म्हटला जातो. त्याने 'हरिविजय' हे प्राकृत काव्य रचले. त्याच्यानंतर विंध्यसेन, दुसरा प्रवरसेन, देवसेन आणि नंतर **हरिषेण** हे क्रमाक्रमाने सत्तेवर आले. हरिषेण मोठा पराक्रमी व महत्वाकांक्षी होता. त्याने आपल्या राज्याचा विस्तार केला. त्याच्यानंतर मात्र वाकाटकांची सत्ता संपुष्टात आली.

४.२.३ चालुक्य घराणे (इ.स. ५३५ ते ७४७)

इ.स. ३०० ते ७५० या काळात दक्षिण भारतात वाकाटक, चालुक्य, राष्ट्रकूट, गंग, पल्लव, पांड्य आणि चोल ही घराणी राज्य करीत होती. त्यातील वाकाटक घराण्यानंतर चालुक्य घराण्याचा इतिहास आपण पाहणार आहोत.

दक्षिणेस विजापूर जिल्ह्यातील बदामी येथे सन ५३५ मध्ये **पहिल्या पुलकेशीने** चालुक्य घराण्याची स्थापना केली. चालुक्याची माहिती विजापूर जिल्ह्यातील ऐहोळीच्या शिलालेखातून मिळते. या घराण्याचा मूळ संस्थापक जयसिंगाने वातापी (बदामी) येथे आपली राजधानी स्थापन केली. त्याचा नातू पहिला पुलकेशी हा चालुक्यांचा पहिला मोठा राजा झाला (इ.स. ५३५ ते ५६६). त्याने राज्याचा विस्तार केला. त्याने बदामीचा किल्ला बांधला. अश्वमेध यज्ञ करून स्वतःला 'महाराज' ही पदवी घेतली.

पहिल्या पुलकेशीनंतर त्याचा मुलगा कीर्तिवर्मा (इ.स. ५६७ - ५९७) गादीवर आला. त्याने वनवासीचे (कारवार) कदम्ब व अपरान्ताचे (उत्तर कोकण) मौर्य यांना जिंकून आपल्या राज्याचा विस्तार केला. तो कलेचा भोक्ता होता. बदामीतील सुंदर लेणी त्याच्या काळात निर्माण झाली.

कीर्तिवर्मानंतर त्याचा भाऊ मंगलेश उर्फ मंगलराज काही काळ सत्तेवर होता. त्याने राज्याचा विस्तार करण्याचे प्रयत्न केले. कीर्तिवर्माचा दुसरा पुलकेशी हा राज्याचा खरा वारस होता. तो जाणता झाल्यावर मंगलेशाने

त्याच्याकडे सत्ता सोपविली नाही. त्यातून पुलकेशी दुसरा आणि मंगलेश यांच्यात युद्ध झाले. त्यात मंगलेश ठार झाला.

(अ) पुलकेशी दुसरा (इ.स. ६१० - ६४२)

हा चालुक्याचा सर्वात मोठा राज्यकर्ता म्हटला जातो. त्याने प्रथम बदामीतील आपली सत्ता स्थिर केली. मोठे सैन्य उभारले. त्यानंतर त्याने दिग्विजय मोहीम सुरू केली. कदंब, मौर्य, नल, कलचुरी, मालव, गुर्जर अशा अनेक राजांचा त्याने पराभव केला. विदर्भ, महाराष्ट्र, कर्नाटक अशा मोठ्या प्रदेशावर चालुक्यांची सत्ता प्रस्थापित केली. या काळात उत्तरेकडे सम्राट हर्षवर्धनाचे राज्य होते. त्याने दक्षिणेवर स्वारी केली तेव्हा या पुलकेशीने मोठा प्रतिकार करून त्याचा पराभव केला. या मोठ्या विजयानंतर त्याने स्वतःला 'परमेश्वर' ही पदवी घेतली. पुढे पल्लवांचा राजा महेंद्रवर्मन याला पराभूत करून कांचीवर वर्चस्व प्रस्थापित केले. अशा प्रकारे कावेरी ते नर्मदा नदीपर्यंतच्या प्रदेशात आपली सत्ता प्रस्थापित केली. तो 'दक्षिणाधिपती' बनला.

या पुलकेशीच्या पराक्रमामुळे इराणी शिष्टमंडळ त्याच्या दरबारात आले होते. या प्रसंगाचे चित्र अजिंठ्यात पाहावयास मिळते. पल्लवांचा राजा पहिला नरसिंह वर्मन याने पुलकेशीवर स्वारी केली. या युद्धात पुलकेशी ठार झाला. चालुक्यांचा पराभव झाला. चालुक्यांची बदामी राजधानी उद्ध्वस्त झाली. यानंतर मात्र चालुक्यांच्या सत्तेला उतरती कळा लागली.

दुसरा पुलकेशी हा प्राचीन भारतातील एक श्रेष्ठ सम्राट म्हटला जातो. मेगुतीचे शिव मंदिर या पुलकेशीने बांधले होते. त्याच्यानंतर त्याचा मुलगा पहिला विक्रमादित्य (इ.स. ६५५ - ६८४) गादीवर आला. त्याने पल्लवांविरुद्ध मोहीम काढून ही राजधानी पुन्हा जिंकून घेतली. त्याच्या काळात राज्यसत्तेला स्थैर्य प्राप्त झाले. त्याने पल्लवांचे कांचीनगर जिंकले. परंतु पल्लवांनी ती पुन्हा जिंकून घेतली. त्याच्यानंतर या घराण्यात काही राजे होऊन गेले. कीर्तिवर्मा दुसरा इ.स. ७४५ ते ७४७ या काळात सत्तेवर होता. राष्ट्रकूट राजा दंति दुर्गाने त्याचा पराभव करून चालुक्यांचे राज्य नष्ट केले. चालुक्यानंतर दक्षिणेत राष्ट्रकुटांची सत्ता प्रस्थापित झाली (इ.स. ७५३).

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - १

(अ) पुढील विधाने चूक किंवा बरोबर ते सांगून कंसात (X) किंवा (✓) अशी खूण करा.

(१) सातवाहनांचे राज्य संपुष्टात आल्यावर वाकाटकांचे राज्य उदयास आले. ()

(२) प्रवरसेनानंतर त्याच्या साम्राज्याची विभागणी नंदिवर्धन आणि वत्सगुप्त अशा दोन शाखांत झाली. ()

(३) दक्षिणेस विजापूर जिल्ह्यातील बदामी येथे सन ५३५ मध्ये पहिल्या पुलकेशीने चालुक्य घराण्याची स्थापना केली. ()

(४) पुलकेशीने आपल्या साम्राज्याचा फारसा विस्तार केला नाही. ()

(५) पल्लवांचा राजा नरसिंह वर्मन याने पुलकेशीवर केलेल्या स्वारीत पुलकेशीचा मृत्यू झाला व चालुक्य सत्तेला उतरती कळा लागली. ()

(६) राष्ट्रकूट राजा दंतिदुर्गाने कीर्तिवर्मा दुसरा याचा पराभव करून चालुक्यांचे राज्य नष्ट केले. ()

४.२.४ राष्ट्रकूट घराणे (इ.स. ७४७ ते ९७३)

राष्ट्रकूट राजे स्वतःला श्रीकृष्णाच्या यादवांचे वंशज समजत. काहींच्या मते राष्ट्रकूट हे मूळचे लडालूर (लातूर) कानडी भागातील असावेत. दंतिदुर्गाने गुर्जर राज्य आणि माळव्यातील राज्य जिंकून मध्य प्रदेशापर्यंत आपले राज्य वाढविले. चालुक्यांचा पराभव करण्यात त्याचा मोठा हात होता. तो धोरणी आणि मुत्सदी होता. परंतु त्याच्यापासून प्रजेला त्रास होऊ लागला तेव्हा त्याचा चुलता कृष्णराज याने त्याला पदच्युत करून त्याचे राज्य घेतले. कृष्णराजाने आपल्या राज्याचा विस्तार केला. चालुक्यांचा निकराचा हल्ला झाला तेव्हा त्यांचा पराभव केल्याने चालुक्यांची सत्ता पूर्णपणे संपुष्टात आली. नाशिक ही त्याची राजधानी होती. वेरूळच्या लेण्यांपैकी कैलासाचे प्रसिद्ध मंदिर त्याने करवून घेतले. वास्तुशिल्पाचा तो एक सुंदर नमुना म्हटला जातो.

कृष्णराजानंतर ध्रुव, धारावर्ष व दुसरा गोविंद यांनी राज्य केले. त्याच्यानंतर ध्रुवाचा मुलगा तिसरा गोविंद राष्ट्रकूटांचा राजा झाला (इ.स. ७९३). तो मोठा योद्धा, सेनापती होता. दक्षिण भारतात त्याने आपला वचक बसविला. उत्तर भारतात त्याने स्वारी करून मोठा दिग्विजय मिळविला. डॉ. अळतेकरांच्या मते, त्याचे राज्य हिमालयापासून ते श्रीलंकेपर्यंत आणि भडोचपासून कलकत्त्यापर्यंत होते. त्याने बंगालचा धर्मपाल याचा पराभव करून गंगेच्या खोऱ्यात आपला प्रभाव निर्माण केला होता. राष्ट्रकूट घराण्यातील हा सर्वश्रेष्ठ राजा समजला जातो.

तिसरा गोविंद मृत्यू पावल्यानंतर त्याचा मुलगा अमोघवर्ष पहिला (सन ८१४-८७८) गादीवर आला. त्याने जवळ जवळ ६४ वर्षे राज्य केले. त्याने दक्षिणेकडील वेंगीच्या विजयादित्य राजाचा पराभव केला. याच्या काळात सुलेमान नावाचा एक

अरबी व्यापारी भारतात आला होता. त्याने 'अमोघवर्ष जगातील चार बलिष्ठ राजांपैकी एक होय. चीन, बगदाद, अगर इस्तंबूल येथील राजेच त्याची बरोबरी करू शकतील', असे मत व्यक्त केलेले आढळते. त्याने व्यापाराला उत्तेजन दिले होते. जैन धर्माचा स्वीकार करून राजाश्रय दिल्याने त्याच्या काळात जैन धर्माचा महाराष्ट्रात प्रसार झाला. मालखेड उर्फ मान्यखेट ही त्याची राजधानी होती. त्याभोवती त्याने मोठा तट बांधला. अमोघवर्षानंतर त्याचा मुलगा दुसरा कृष्ण हा गादीवर आला. परंतु त्याच्या काळापासूनच राष्ट्रकूट सत्ता कमकुवत होत गेली. तिसरा इंद्र याच्या काळात राष्ट्रकुटांचा दारा वाढला होता. परंतु त्याच्या अकाली निधनामुळे त्याचे कार्य अपुरे राहिले. नंतरचे राजे दुर्बल निघाल्याने शेवटी ही राष्ट्रकूट सत्ता संपुष्टात आली. राष्ट्रकुटांचा शेवटचा राजा दुसरा कवक याचा तैलप नावाच्या वीराने पराभव करून राज्य धुळीस मिळविले (सन ९७३). राष्ट्रकूट राजांचे एक वैशिष्ट्य म्हणजे त्यांनी उत्तरेच्या राजकारणात हस्तक्षेप करून इतिहासाला एक वेगळे वळण दिले.

सम्राट पुलकेशी दुसरा या चालुक्याच्या राजाने आपला भाऊ विष्णुकुंडी याला पूर्व किनारपट्टीच्या प्रदेशावर सुभेदार म्हणून नेमले होते. पण तो स्वतंत्र झाला आणि त्याने नवीन घराण्याची स्थापना केली. त्याची राजधानी वेंगी होती. त्यामुळे हे वेंगीचे घराणे म्हणून ओळखले जाते. या राजांनी तेलगू भाषेला राजाश्रय दिला होता. दक्षिणेतील म्हैसूर येथे गंग घराण्याची सत्ता होती. त्याच काळात तामीळमध्ये पल्लव घराणे प्रसिद्धीस आले.

४.२.५ कांचीचे पल्लव घराणे (इ.स. ५७५ ते ८९८)

पल्लव हे मूळचे कुठले याविषयी इतिहासकारात मतभेद आढळतात. पल्लव हे महाराष्ट्रात वसाहती स्थापन करणाऱ्यांपैकी होते असे काही विद्वानांचे मत आहे. डॉ. के. एस. पण्णीकर यांच्या मते, 'दक्षिण भारताच्या आर्याकरणाची प्रक्रिया पल्लवांच्या काळात पूर्ण झाली'. सातवाहनांच्या राज्यानंतर कृष्णा नदीच्या दक्षिणेस कांचीवरमच्या परिसरात जवळजवळ सहा शतके पल्लवांचे राज्य होते. डॉ. कृष्णस्वामी अय्यंगार यांच्या मतानुसार चोळ राजपुत्र व मणिपल्लव बेटावरील नागराजकन्या यांच्या संबंधातून पल्लव घराणे निर्माण झाले. काहींच्या मते, उत्तरेतील पल्लव (पार्थियन) हेच दक्षिणेत पल्लव या नावाने प्रसिद्धीस आले. प्रा. अय्यर यांच्या मते, ते सातवाहनांचे मांडलिक असावेत. सातवाहनानंतर ते स्वतंत्र बनले. पल्लवांचे जे काही प्राचीन ताम्रपट सापडले आहेत, त्यावरून सिंहवर्मा

(सिंहवर्मन) आणि शिवस्कंदवर्मा (शिवस्कंदवर्मन) हे आरंभीचे दोन राजे होते, असा उल्लेख आढळतो. त्यावरून इसवी सनाच्या चौथ्या शतकाच्या प्रारंभी पल्लवांची सत्ता पूर्व किनाऱ्यावर उदयास आली असावी. कांची ही त्यांची राजधानी होती. पल्लवांनी अश्वमेध यज्ञ केल्याचेही उल्लेख आढळतात. मात्र त्यांचा सुसंगत इतिहास सिंहविष्णू या राजापासून (इ.स. ५७५) उपलब्ध होतो. सिंहविष्णू याने पाण्डय, चोळ राजांना जिंकून घेतले होते. त्याने आपले राज्य कावेरीपासून कृष्णा नदीपर्यंत वाढविले होते. त्याने स्वतःला 'अवनीसिंह' अशी पदवी घेतली होती.

(अ) महेंद्र वर्मन (सन ६०० ते ६३०)

पल्लव घराण्यातील हा एक पराक्रमी राजा होऊन गेला. त्याने दक्षिणेत तिरूचिरापल्लीपर्यंत आपली सत्ता वाढविली. तो कवी होता. त्याने कलाकारांना राजाश्रय दिला. वडिलांप्रमाणे त्याने पदव्या धारण केल्या. हा अष्टपैलू व्यक्तिमत्त्वाचा होता. तो प्रथम जैनधर्मीय होता. नंतर त्याने शैव पंथाचा स्वीकार केला. मंदिरशिल्पाला त्याने उत्तेजन दिले. त्याने संस्कृतमध्ये 'मत्तविलास' हे प्रहसन लिहिले. संगीतावरही त्याने ग्रंथरचना केली. त्याच्या काळात संगीत, नृत्य, शिल्पकला, चित्रकला याला उत्तेजन मिळाले. त्यामुळे सांस्कृतिक जीवनात मोठी भर पडली.

नरसिंह वर्मन (इ.स. ६३० - ६६८) महेंद्र वर्मननंतर त्याचा मुलगा नरसिंह वर्मन गादीवर आला. त्याने प्रसिद्ध चालुक्य राजा दुसरा पुलकेशीचा पराभव करून त्याची बदामी ही राजधानी जिंकली. त्याचे प्रतीक म्हणून स्वतःला 'वातापीकोड' ही पदवी घेतली. त्याने श्रीलंकेवरही दोन वेळा स्वारी करून ते राज्य आपल्या प्रभावाखाली आणले. याकामी त्याला मारवर्मनची मोठी मदत झाली. त्यामुळे त्याला श्रीलंकेचे राजपद दिले. महाबलीपुरम येथील समुद्रकिनाऱ्यावरील खडकात त्याने काही मंदिरे बांधली. याच्याच काळात चिनी प्रवासी युवानच्वांगने (ह्यूएनत्संग) कांचीला भेट दिली होती. त्याने पल्लवांच्या विद्याप्रियतेची स्तुती केलेली आहे. नरसिंहवर्मनच्या काळात दक्षिणेकडे जैन धर्माचा प्रभाव जास्त होता.

(आ) परमेश्वर वर्मन् (इ.स. ६७० ते ६९५)

नरसिंह वर्मन नंतर त्याचा नातू परमेश्वर वर्मन हा मोठा राजा होऊन गेला. याच्या कारकिर्दीत पहिला विक्रमादित्य कांचीवर चालून आला. कांची जिंकल्यानंतर त्याने त्रिचनापल्लीवर आक्रमण केले तेव्हा परमेश्वर वर्मनने हे आक्रमण परतवून लावले. परमेश्वर वर्मन हा शैवपंथीय होता. त्याने अनेक शिवमंदिरे बांधली. महाबलीपुरम येथे खोदविलेला गणेशरथ

प्रसिद्ध आहे. त्याच्या काळात कलेला उत्तेजन मिळाले. त्याच्या दरबारी प्रसिद्ध संस्कृत कवी दण्डी होता.

यानंतरच्या काळात पल्लव राजवंशात अनेक राजे होऊन गेले. पल्लवांचे राज्य नवव्या शतकापर्यंत अस्तित्वात होते. या घराण्यातील शेवटचा राजा अपराजित होऊन गेला. चोळ राजा आदित्य याने त्याचा पराभव करून पल्लवांचे राज्य नष्ट केले (सन ८९८).

(इ) पल्लवांचा वारसा

दक्षिण भारतात पल्लवांच्या काळात आर्य संस्कृतीचा प्रसार झपाट्याने झाला. संस्कृत भाषेला या काळात राजाश्रय मिळाल्याने या काळातील दानपत्रे, शिलालेख संस्कृत भाषेतून आहेत. कांची हे त्या वेळी विद्येचे माहेरघर म्हणून ओळखले जात होते. तेथे अनेक विद्वान होते. आग्नेय आशियात भारतीय संस्कृतीचा प्रसार पल्लवांच्या काळात होत गेला. या काळात शैव व वैष्णव पंथाचा प्रसार झाला. पल्लव राजांनी जी मंदिरे बांधली ती पल्लवांची वैशिष्ट्ये ठरली. पल्लवांनी धर्मसहिष्णुतेचे धोरण ठेवले होते. संगीत, नृत्य, चित्रकलेला उत्तेजन मिळाल्याने या काळात सांस्कृतिक जीवनात मोठी भर पडली. किरातार्जुनीय काव्य लिहिणारा भारवी व दशकुमारचरित लिहिणारा दण्डी पल्लवांच्या राज्यात होते.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ३

(अ) पुढील विधानांत गाळलेल्या जागी योग्य शब्द भरा.

- (१) राष्ट्रकूट घराणे स्वतःला _____ चे वंशज समजत.
- (२) _____ च्या काळात जैन धर्माचा महाराष्ट्रात प्रसार झाला.
- (३) _____ च्या काळापासून राष्ट्रकूट स्पर्धा कमकुवत होत गेली.
- (४) डॉ. के. एस. पण्णीकर यांच्या मते, दक्षिण भारताच्या आर्यीकरणाची प्रक्रिया _____ च्या काळात पूर्ण झाली.
- (५) पल्लव घराण्यात _____ हा एक पराक्रमी राजा होऊन गेला.
- (६) _____ च्या दरबारी प्रसिद्ध संस्कृत कवी दंडी होता.

४.२.६ पांड्य घराणे (इ.स. दुसरे शतक ते चौथे शतक आणि इ.स. ६०० ते १३१०)

दक्षिण भारतात अतिदक्षिणेकडील दक्षिण-पूर्व भागात पांड्यांची सत्ता होती. हे घराणे फार प्राचीन समजले जाते.

मदुरा, तिनेवेल्ली, त्रिचनापल्ली, त्रावणकोर, इत्यादी भाग या राज्यात मोडत होते. मदुरा ही त्यांची राजधानी होती. त्या आधी कारकोई हे राजधानीचे ठिकाण होते. तेथे मोत्यांचा व्यापार फार भरभराटीस आलेला होता. मदुरा हे प्रसिद्ध शहर होते. तेथे विद्यापीठ होते. पांड्यांचा व्यापार ग्रीस-रोमपर्यंत चालत असे. मोती, कापड, मिरी, इत्यादी वस्तूंना तेथे मागणी असे. परदेशीय नाणी या राज्यात सापडलेली आहेत. त्यावरून वरील निष्कर्ष निघतो. व्यापारी दळणवळणाची कल्पना येते.

पांड्यांच्या पूर्वेतिहासाबद्दल फारशी माहिती उपलब्ध नाही. परंतु अशोकाचे शिलालेख, मॅगॅस्थिनिसचा वृत्तांत, कौटिल्याचे अर्थशास्त्र यात पांड्यांचे उल्लेख आढळतात. टॉलेमीने लिहिलेल्या 'पेरिप्लस ऑफ युरोशियन सी' या ग्रंथात पांड्य राज्यातील बंदरे, व्यापारी पेठा यांची नावे आढळतात.

मॅगॅस्थिनिसने पांड्य राज्यावर एका राणीचे राज्य (स्त्री राज्य) होते, असा उल्लेख केलेला आहे. स्ट्रॅबो या इतिहासकाराने म्हटले आहे की, इ.स.पूर्व २० साली भारतातील पांड्य राजाने रोमन सम्राटाकडे आपला दूत पाठविला होता. यावरून थोडीफार माहिती या काळासंदर्भात मिळते.

इसवी सनाच्या दुसऱ्या शतकात नेडूनचेलियन हा प्रसिद्ध राजा होऊन गेला. हा अल्पवयीन असल्याने या राज्यावर चोळ व चेर या राजांनी आक्रमण केले. परंतु नेडून-चेलियनने हे आक्रमण परतवून लावले. पाण्ड्य राजाच्या या विजयाचे वर्णन संगम (शगम) साहित्यात आढळते. नेडून-चेलियन हा कवी होता. त्याने आपल्या दरबारात अनेक विद्वानांना आश्रय दिलेला होता. त्याच्या राजाश्रयाखाली संगम साहित्यातील तिसरी विद्वत्सभा भरलेली होती. तो वैदिक धर्माचा असल्याने त्याने अनेक धार्मिक यज्ञ केल्याचे उल्लेख आढळतात.

पांड्य राजांनी चेर राजांच्या सहकार्याने उत्तरेत मोहिमा काढल्या होत्या. पुढे कालांतराने येथे पल्लवांचा उदय झाला. इसवी सनाच्या चौथ्या शतकात पांड्य राज्ये पल्लवांच्या प्रभावाखाली होती. कालांतराने इ.स. ५९० ते ६२० या काळातील कडुंगण नावाच्या पांड्य राजाची त्रोटक माहिती मिळते. इ.स. ६७० ते ७१० या काळात अरिकेसरी मारवर्मन हा पांड्य राजा होऊन गेला. त्याने चेरांचा पराभव करून राज्यविस्तार केला. तिन्नवेली येथे पल्लवांचा पराभव करून मोठा विजय मिळविला. चोळ घराण्यातील राजकन्येशी विवाह केला. शैव पंथाचा भक्त बनला. शैव संतांना आश्रय दिला. मारवर्मन राजसिंह पहिला हा पहिला पराक्रमी पांड्य राजा म्हटला जातो (सन ७३५-७६५). त्याने पल्लव घराण्यातील वारसपदाच्या संघर्षाचा फायदा घेऊन युद्ध सुरू केले.

सुरुवातीला त्याला विजय मिळत गेला. नंतर मात्र त्याला माघार घ्यावी लागली. त्याने आपल्या राज्याचा विस्तार केला. कोंगू (कोइंबतूर व सालेम) देश जिंकून घेतला. बदामीच्या चालुक्यांचा पराभव केला. त्याच्या नंतर वरगुण पहिला (इ.स. ७६५-८१५) याने साम्राज्यवादी धोरण ठेवले होते. त्याने पल्लव, कोंगू, केरळ राजांचा पराभव केला. त्याच्या राज्यात तंजावर, त्रिचनापल्ली, सालेम, कोइमतूर, दक्षिण त्रावणकोर या प्रदेशांचा समावेश होता. त्याच्यानंतर वरगुण पहिला याचा मुलगा श्रीमार श्रीवल्लभ हा राजा झाला (इ.स. ८१५-८६२). त्याच्या काळात गंग, पल्लव, कलिंग, चोळ व मगध राजांनी एकत्रितपणे पल्लव राजाच्या नेतृत्वाखाली पांड्य राज्यावर स्वारी केली. पांड्य राजाने कुण्डामक्कु (कुंभकोणम) येथे त्यांच्या पराभव केला. मात्र पुढे पांड्यांचा पराभव होत गेला. यानंतर आलेल्या वरगुण दुसरा (इ.स. ८६२-८८०) याच्या काळात पांड्य सत्ता कमकुवत बनत गेली. चोळांचा राजराज व राजेंद्र पहिला याने पांड्यांचा मोठा पराभव केला. पुढे होयसळ (म्हैसूर)च्या राजाने पांड्यांचा पराभव केला. शेवटी पांड्य राज्य संपुष्टात आले.

४.२.७ चोळ घराणे (इ.स.पूर्व दुसरे शतक ते चौथे शतक आणि इ.स. ८५० ते १३१०)

चोळ घराण्यासंदर्भात महाभारत, अशोकाचे शिलालेख, मॅगॅस्थिनिसचा 'इंडिका' ग्रंथ, टॉलेमीचा 'पेरिप्लस ऑफ युरेशियन सी, संगम वाङ्मय, सिंहली भाषेतील 'महावंश' काव्य यांतून माहिती मिळते. चोळांची प्रारंभीपासून माहिती उपलब्ध होत नाही. इ.स.पूर्व दुसऱ्या शतकात तामीळनाडू ह्याच्या आसपासचा म्हैसूरचा काही भाग यावर प्रथम चोळांची सत्ता प्रस्थापित झाली. तामीळमधील पेन्नार व वेलार या नद्यांच्या मधील प्रदेश चोळांच्या राज्याचा भाग होता. त्यांची या वेळी राजधानी 'पुहार' होती. करिकाल (कृष्णपाद) हा चोळ घराण्याचा संस्थापक म्हटला जातो. तो शूर व महत्वाकांक्षी होता. चेर व पांड्यांनी त्याच्या विरुद्ध मोहीम काढली होती. परंतु त्यांना यश आले नाही. करिकालाने चेरांच्या राजाच्या मुलाला आपली मुलगी देऊन संबंध जोडले. त्याने प्रजेच्या कल्याणासाठी अनेक कार्ये केली, असा गौरवपूर्ण उल्लेख तामीळ वाङ्मयात केल्याचे आढळते. त्याने श्रीलंकेवरही स्वारी केली होती. तेथून कैदी पकडून आणले होते. त्याने कावेरी नदीच्या मुखावर पुहार बंदर बांधण्याचे व कालवा काढण्याचे काम या युद्धकैद्यांकडून करवून घेतले. या बंदराचे नाव पुढे 'कावेरीपट्टण' असे झाले. ही त्याची राजधानी झाली. कावेरी नदीला कालवा काढल्याने पिके चांगली काढता येऊ लागली.

आर्थिकदृष्ट्या संपन्नता आली. तो वैदिक धर्माचा पुरस्कर्ता होता. करिकालाचा नातू नेडमुडूकिली याच्या काळात चेर, पांड्य, पल्लव यांची आक्रमणे झाली. चोळांचे राज्य संपुष्टात येऊन तेथे चौथ्या व सातव्या शतकापर्यंत पल्लवांचे आणि नवव्या शतकापर्यंत पांड्य राजांच्या प्रभावाखाली चोळ राज्य होते.

आठव्या शतकात बदामीचे चालुक्य व कांचीचे पल्लव यांच्यात सत्तासंघर्ष होऊन ही राज्ये कमकुवत बनली. त्याचा फायदा चोळ राजा विजयालय याने घेतला (सन ८५०-८७१). त्याने पल्लवांचे मांडलिकत्व झुगारून देऊन आपली सत्ता प्रस्थापित केली. तंजावर ही राजधानी केली. त्याच्यानंतर त्याचा मुलगा आदित्य पहिला हा सत्तेवर आला (सन ८७१-९०७). त्याने पल्लव व पांड्य यांच्या संघर्षाचा फायदा घेऊन आपला राज्यविस्तार केला. पुढे पल्लव राजा अपराजित वर्मनचा पराभव करून त्यांच्या ताब्यातील कोंगू प्रदेश जिंकून घेतला. अशा प्रकारे त्याने मोठा राज्यविस्तार केला. तो शिवभक्त असल्याने त्याने शिवाची अनेक मंदिरे बांधली. आदित्य पहिला याच्यानंतर त्याचा मुलगा परांतक गादीवर आला (९०७ ते ९५५). त्याने मदुरेचा पांड्य राजा राजसिंहाचा पराभव केला. पांड्याचे राज्य जिंकून घेतले. पल्लवांची सत्ता नष्ट केली. स्वतःला 'मदुराईकोंड' ही पदवी घेतली. अशा प्रकारे जवळ जवळ संपूर्ण दक्षिण भारतावर आपली सत्ता प्रस्थापित केली. आपल्या राज्याच्या वायव्य सरहद्दीकडे संरक्षणासाठी आपला मुलगा राजादित्य याला पाठविले. परांतकाने असे विजय मिळविले, परंतु ते फार काळ टिकले नाहीत. राष्ट्रकूट राजा तिसरा कृष्ण याने आक्रमण केले. त्यात त्याचा मुलगा राजादित्य मरण पावला. अशा प्रकारे परांतकाचा पराभव होत जाऊन चोळांची सत्ता कमी होत गेली. परांतक शूर, पराक्रमी होता. त्याने विद्याभ्यासाला उत्तेजन दिले. यानंतरचा जवळ जवळ पस्तीस वर्षांचा इतिहास निश्चितपणे सांगता येत नाही. यानंतरचा मोठा सम्राट राजराज होऊन गेला (सन ९८५ ते १०१४). हा मोठा पराक्रमी राजा होता. त्याने वेंगी, मदुरा, कूर्ग, कलिंग, वगैरे देश जिंकून राज्याचा विस्तार केला. तंजावर येथे सापडलेल्या शिलालेखात व ताम्रपटात त्याच्या विजयाची व पराक्रमाची नोंद आढळते. त्याने गंग राजाचा पराभव करून त्यांचा प्रदेश आपल्या राज्यात विलीन केला. केरळच्या रविवर्मा राजाची नाविक सत्ता नष्ट केली. पांड्य राजाचा पराभव करून तो प्रदेश आपल्या सत्तेखाली आणला. वेंगीच्या राजाला आपले मांडलिक बनविले. तो शिवभक्त होता. इतर धर्माच्या पंथांनाही त्याने राजाश्रय दिलेला होता. त्याने प्रसिद्ध राजराजेश्वर मंदिर बांधले. तो कुशल प्रशासक, प्रजाहितदक्ष होता. म्हणून त्याला इतिहासकारांनी 'थोर राजराजेश्वर राजराज' असे गौरविले

आहे. त्याच्यानंतर त्याचा मुलगा **राजेंद्र पहिला** गादीवर आला (इ.स. १०१४ ते १०४४). त्याने राज्यविस्ताराचे धोरण ठेवले. पूर्वेकडील दिग्विजयाची मोहीम काढली. ओरिसा, दक्षिण कौसलमधून बंगालपर्यंत त्याच्या सैन्याने धडक मारली. या विजयानंतर त्याने स्वतःला 'गंगाईकोड' ही पदवी घेतली. यानंतर त्याने आग्नेय आशियातील प्रदेश, बेटे जिंकून घेतली. आरमारी सामर्थ्याच्या बळावर त्याने बंगालच्या उपसागरातील प्रदेशावर वर्चस्व प्रस्थापित केले. आतापावेतो एवढ्या प्रदेशावर कोणत्याही भारतीय राजाने अंमल प्रस्थापित केला नव्हता, तो राजेंद्र पहिला याने केला. त्यानंतर भारतीय संस्कृतीचा प्रसार तेथे होण्यास चालना मिळाली. त्याच्यानंतर काही राजे होऊन गेले. इ.स. १२०१ मध्ये दक्षिणेत मोठा दुष्काळ पडला होता. पुढील काळात पांड्यांच्या सत्तेपुढे चोळांचा टिकाव लागला नाही. चोळ सत्ता संपुष्टात आली.

(अ) दक्षिणेकडील इतर राज्ये

(१) चेरांचे राज्य

भारताच्या पश्चिम किनाऱ्यावर मलबारात चेरांचे राज्य होते (इ.स. ३०० ते ९००). या राज्यात आजचा मलबार जिल्हा, त्रावणकोर, कोचीन, इत्यादी प्रदेश होते. अशोकाच्या शिलालेखात या घराण्यातील राजांचा उल्लेख 'केरळपुत्र' असा केलेला आढळतो. चेरांचे समृद्ध राज्य इ.स. ३०० ते ९०० पर्यंत होते. या वंशातील प्रसिद्ध पहिला राजा **चेरल अदन** हा चोळ राजा करिकालचा समकालीन होता. त्याने दक्षिणेतील राजांचा पराभव करून स्वतःला 'अधिराज' ही पदवी घेतली. मात्र वेणीच्या लढाईत त्याचा पराभव करिकलने केल्यानंतर त्याने आत्महत्या केली. याचे वर्णन संगम साहित्यात आढळते. चेरांचे आरमार सामर्थ्यशाली होते. या घराण्यात काही कर्तबगार राजे होऊन गेले. त्यातील सेंगुत्तवनने कला व विद्यांना राजाश्रय दिला. तो मोठा रसिक साहित्यिक होता. 'चिलप्पदकम' नावाचे प्राचीन तामीळ काव्य त्याचा भाऊ आदिगल याने रचले, असा अंदाज बांधला जातो. या महाकाव्याचा नायक चेंगुहुतन हाच असावा.

दक्षिण भारतात कदंब, गंग घराणे व पुढे म्हैसूरचे होयसळ (बल्लाळ) घराणे, काकतीय घराणे, इत्यादी घराण्याची सत्ता प्रस्थापित झाली होती.

४.२.८ दक्षिण भारतातील साहित्य व कला

दक्षिणेत तेलगू, कन्नड, तामीळ, इत्यादी भाषा त्या त्या भागातून बोलल्या जात होत्या. त्या भाषांतून उत्तम प्रकारचे वाङ्मय निर्माण झाले. त्यातून धर्म, कार्यदा, रूढी, चालीरीती, इत्यादींची माहिती मिळते. शैव व वैष्णव पंथाच्या वाढत्या प्रसाराबरोबर तामीळ भाषादेखील समृद्ध होत गेली. 'नायनमार'

हे शैव संत आणि 'आळवार' हे वैष्णव संत या काळातील होते. त्यांनी भक्तिमार्गाचा अवलंब करून तामीळ भाषेत काव्ये लिहिली. तिरुमुल्लर, संबंथर, मणिकवाचकर, अप्पर, इत्यादी शैव संतांनी शैव पंथाचा प्रसार करण्यासाठी तामीळ भाषेचा काव्यासाठी वापर केला. लोकजीवनात तामीळ, कन्नड, तेलगू, मल्याळम, इत्यादी भाषा विकसित झाल्या. या भाषेशिवाय तुलू, कोडगू, गोंडी, ब्रुही, इत्यादी भाषा प्रचलित होत्या. या भाषा व संस्कृत भाषा बराच काळ प्रचलित राहिल्याने त्यांचा एकमेकांवर प्रभाव दिसून येतो. **तामीळ भाषा ही जगातील सर्वात प्राचीन मूलभूत भाषांपैकी एक भाषा समजली जाते.** या भाषेला सुमारे तीन हजार वर्षांचा इतिहास असून इ.स.पूर्व काळापासून तिला सुसंस्कृत व व्याकरणबद्ध स्वरूप असल्याचे दिसून येते. या भाषेत दीड हजार वर्षांपूर्वी महाकाव्यांचीही निर्मिती झालेली आहे. तिच्यात व्याकरण, अलंकार, ज्योतिष, आयुर्वेद, रसायनशास्त्र, खगोलशास्त्र, शिल्प, संगीत, धर्म, नीती, युद्ध, प्रेम, इत्यादी विविध विषयांवर ग्रंथ लिहिल्याचे दिसून येते. ब्राह्मी लिपीच्या एका विशिष्ट दाक्षिणात्य शैलीतून तामीळ लिपी विकसित झाल्याचे मानले जाते.

सातव्या व नवव्या शतकांच्या दरम्यान होऊन गेलेल्या वैष्णव संतांपैकी बारा संत प्रसिद्ध आहेत. त्यांचे काव्य 'नालायिरप्रबंधम्' या ग्रंथात संग्रहित केलेली आढळते. दहाव्या शतकातील प्रसिद्ध जैन कवीने चोळांच्या काळात 'जीवक चिंतामणी' हे काव्य रचले. जय गोण्डर याने 'ललिंग तुप्परनी' हे युद्ध काव्य लिहिले.

(अ) संगम (शंगम) साहित्य

तामीळ संस्कृतीत संगम साहित्याचा कालखंड हा सर्वात प्राचीन साहित्याचा कालखंड समजला जातो. राजांच्या आश्रयाखाली भरलेल्या तामीळ कवींच्या संमेलनातून या साहित्याची निर्मिती झाली. त्याची संख्या किती व त्यांची संमेलने केव्हा व कोठे झाली याची सविस्तर माहिती उपलब्ध नाही. तामीळ भाषिक राज्यांच्या सामाजिक व राजकीय जीवनाबद्दल बहुमोल माहिती संगम साहित्यातून मिळते. निवडक काव्यांच्या संग्रहात ऐतिहासिक नोंदी आहेत, याचे स्वरूप पूर्णतया धार्मिक नाही.

संगम साहित्य म्हणजे विद्वत् सभेतील कवी भाट व त्यांच्या काव्यात्मक रचना ज्या परिषदेत रचल्या गेल्या, ते परिषदेतील साहित्य म्हटले जाते. संगम साहित्याबद्दल परंपरागत मत असे आढळते की, तीन संगम परिषदा पांड्य राज्यात आयोजित केल्या गेल्या होत्या. मदुरा येथे पहिली परिषद भरली होती. इ.स. आठव्या शतकात लिहिल्या गेलेल्या तामीळ टीकेत म्हटले आहे की, तीन संगम ९,९९० वर्षे चालले होते

त्यात ८,५९८ कवींचा सहभाग होता. १९७ पांड्य राजांनी या संगमांना आश्रय दिलेला होता. संगमामध्ये एकूण ५४६ पंडितांनी भाग घेतला होता आणि ४,४४९ कवींनी आपले काव्यग्रंथ सादर केले होते.

(१) पहिले संगम

हे प्राचीन मदुरा नगरीत झाले. त्यात अगस्त्य त्रिपुरमेरिथ्य वृषद कैदुल (मुरूग किंवा सुब्रह्मण्यम्) आणि मुरंजीयुर (आदिशेष) यांसारख्या विद्वानांचा मोठा सहभाग होता. पाण्ड्य राजांनी याला राजाश्रय दिला होता. आख्यायिकेतून हे ४,४०० वर्षे टिकले असावे असा अंदाज बांधला जातो.

(२) दुसरे संगम

ही विद्वत् सभा कपातपुरम् किंवा अल्लवाई या ठिकाणी भरली. त्या वेळीही अगस्त्यांची उपस्थिती होती. याशिवाय इरुंदयूर, वेल्लूर काप्पीयन, कुरुगोलाईमस्ती, इत्यादी विद्वान उपस्थित होते. याचे एकूण ४९ सभासद होते. त्या वेळी जवळजवळ ३,७०० कवींनी आपल्या रचना सादर केल्या व त्याला मान्यता मिळाली. या सभेलाही पांड्य राजांनी राजाश्रय देऊन ते स्वतः त्यात सहभागी झालेले होते. याचा काळ जवळ जवळ ३,७०० वर्षे टिकल्याचा उल्लेख आढळतो. या काळातील ग्रंथालयेही समृद्ध होती. ग्रंथालयातील ग्रंथांची संख्या ८,१४९ असल्याचे सांगितले जाते. या काळातील ग्रंथांपैकी तोल्काप्पीयम हा ग्रंथ पूर्ण स्वरूपात आढळतो. बाकी ग्रंथ काळाच्या ओघात नष्ट झालेले आहेत.

(३) तिसरे संगम

ही सभा इ.स.पूर्व १५० च्या सुमारास मदुरेत स्थापन झाली. या संगमामध्ये एकूण ४६ सभासद होते. त्या वेळी ४४९ राजांनी या संगमाला राजाश्रय दिला. या संगमाचा अध्यक्ष प्रसिद्ध पंडित कवी नक्कीर होता. या संगमाकडून प्रमाणित झालेल्या एकूण ग्रंथांपैकी फक्त तीन ग्रंथ उपलब्ध आहेत. त्यांची नावे - (१) एदुतोगे (२) पत्तुपाडू आणि (३) पदिनेणकीलकणक्कू अशी आढळतात. त्यातील पत्तुपाडू हा दहा दीर्घ काव्यांचा संग्रह आहे. त्यात भगवान मुरूगन यासंबंधी स्तुतीपर कवने आहेत. त्याचा रचनाकार नक्कीर होता.

ही संगम संमेलने (सभा) मदुराई येथे भरली. या तीन संगमांना मुडाल (प्रथम), इजल (द्वितीय) आणि कुंडाल (तृतीय) अशी नावे आहेत. पहिले संमेलन पाण्ड्य राजा नेदुनचलियन याच्या काळात भरले होते. पहिल्या संगम साहित्यापैकी आज काहीही साहित्य उपलब्ध नाही. दुसऱ्या संगम साहित्यातील कविता उपलब्ध आहेत. त्यातून सामाजिक जीवनविषयक माहिती मिळते. तिसऱ्या संगम साहित्यातील

मात्र बरेच ग्रंथ उपलब्ध आहेत. त्यात राजकीय जीवनाचे चित्रण आढळते. राजे, त्यांचे राजनैतिक संबंध, इत्यादींचे वर्णन त्यात आहे. या संगम साहित्यामधील मणिमेखलाई, चिलप्पदिकरम्, जीवकचिंतामणी, कुंडलकेशी, वलयपात्ती ही महाकाव्ये आहेत. त्यातील पहिली तीन महाकाव्ये उपलब्ध झालेली आहेत. तोलकप्पियम हा व्याकरणावरील महत्त्वाचा ग्रंथ आहे. तिरुकुरल या काव्यसंग्रहात धर्म, अर्थ, काम यांविषयीचे विवेचन आढळते.

उपलब्ध साहित्यावरून संगम साहित्याची माहिती मिळते. काही परंपरागत समजुतीचा या संदर्भात आधार घेतला जातो. दक्षिण भारतीय इतिहासाचे प्रसिद्ध इतिहासकार प्रा. के. ए. एन. शास्त्री यांच्या मते, इ.स.नाच्या सुरुवातीच्या तीन-चार शतकात हे संगम साहित्य निर्माण झालेले असावे. संगम साहित्य म्हणजे चेर, पांड्य आणि चोळ राजांनी राजाश्रय दिलेल्या कवींचे साहित्य म्हटले जाते. प्रा. शास्त्री यांनी उपलब्ध साहित्याच्या आधारे संगम साहित्याचा कालावधी इ.स. १०० ते २५० असा मानला आहे. या संगम साहित्यातून तामीळ राज्यातील आर्थिक जीवन - परदेशाशी व्यापार, इत्यादी विषयांची माहिती मिळते. तसेच सामाजिक व धार्मिक जीवनाविषयी त्यातून माहिती मिळते. विवाह, कुटुंबव्यवस्था, स्त्रियांचे समाजातील स्थान, देव-देवता, ग्रहणांवरचा विश्वास, शुभ-शकुनासंबंधी विचार, विविध कलाविकास, इत्यादींविषयी माहिती मिळते. तामीळ संस्कृतीच्या विविध पैलूंचे व समाजजीवनाचे दर्शन प्रामुख्याने तिसऱ्या संगम साहित्यातून घडते. संगम साहित्य म्हणजे तामीळ साहित्याचा 'वैभवशाली काळ' म्हटला जातो.

संगम साहित्याशिवाय तामीळ भाषेत जी महाकाव्ये लिहिली गेली, त्यातून इसवी सनाच्या सहाव्या शतकातील सामाजिक व आर्थिक जीवनाचे दर्शन घडते.

(४) कलाविकास

दक्षिण भारतात शैव व वैष्णव पंथ लोकप्रिय झाले होते. शिवोपासनेबरोबरच विष्णू-मूर्तिपूजा केली जात होती. शैव व वैष्णव पंथांच्या संत-महंतांनी भक्ती चळवळ वाढीस लावली. त्यातून पुढे वाङ्मयनिर्मिती होत गेली. तशीच अनेक मंदिरे बांधली जाऊ लागली. मंदिरातून विविध स्वरूपाच्या देवदेवतांच्या मूर्ती कोरल्या जाऊ लागल्या. सूर्य, गणेश, कार्तिकेय या देवतांच्या उपासना लोकप्रिय झाल्या. इ.स.नाच्या सहाव्या ते आठव्या शतकापर्यंत दक्षिणेत जैन धर्माचा चांगलाच प्रसार झाला होता. मूर्तिपूजा रूढ होत गेल्याने जैन मंदिरे बांधली गेली. विविध पंथांच्या धार्मिक ठिकाणी मंदिरे, मूर्ती, मठ कलापूर्ण करण्यात येऊ लागले. त्यातून कलेच्या विकासाला गती मिळत गेली. मूर्तिकला, शिल्पकला, चित्रकला,

वास्तुकलेबरोबरच संगीत व नृत्याचा विकास होत गेला. वाकाटकांच्या काळात अजिंठा येथील काही शिल्पकाम व चित्रकाम झाले. काही मंदिरे बांधल्याचा उल्लेख आढळतो पण काळाच्या ओघात ती नष्ट झाली आहेत.

(५) मंदिरे व मूर्तिकला

या काळात मूर्तिकला वाढीस लागल्याने देव-देवता यांचे स्वरूप, अलंकार, शस्त्रे, इत्यादी गोष्टी त्यात दिसून येऊ लागल्या. दक्षिणेतील मंदिर वास्तुरचनेचा विकास करण्याचे श्रेय पल्लवांना दिले जाते. पल्लव काळात मंदिर उभारण्याच्या शैलीत चार राज्यांच्या काळात चार शैली विकसित झाल्या. त्या महेंद्र शैली, नरसिंह वर्मन शैली, राजसिंह शैली व अपराजिता शैली म्हणून ओळखल्या गेल्या. इ.स.नाच्या पाचव्या व सहाव्या शतकापासूनच या शैलीच्या मंदिर रचनेला कृष्णा नदीच्या दक्षिण भागात प्रारंभ झाला असावा असा अंदाज बांधला जातो. सातव्या शतकातील विशेष उल्लेखनीय महाबलिपूरची तटमंदिरे किंवा कांचीचे कैलासनाथ मंदिर ही सर्वांगपरिपूर्ण मंदिरे आहेत. पल्लवांनी प्रथम विस्तीर्ण मंदिरे बांधली. चोळ राजांनी बृहदीश्वर मंदिरासारख्या उत्तुंग देवालयानांची निर्मिती केली. महेंद्र शैली व नरसिंहवर्मन शैली सातव्या शतकातील आहेत. त्यात गुहा मंदिराच्या बांधकामाला महत्त्व दिलेले होते. महाबलीपुरम् येथे एकसंघ पाषाण कोरून अनेक गुहामंदिरे निर्माण केली आहेत. वराह मंडप, महिषासुरमर्दिनी मंडप, धर्मराज मंडप, कृष्ण मंडप, पंचपांडव मंडप, रामानुज मंडप अशी गुहामंदिरे आहेत. स्थानिक लोक या गुहामंदिरांना (शैलगृहे) 'मंडपम्' म्हणून ओळखतात. सागराच्या किनाऱ्यावरील मंदिरांना **तटमंदिर (Shore-temple)** या नावाने ओळखले जाते. अशी अनेक शिवमंदिरे बांधलेली आहेत. याशिवाय मोठमोठ्या खडकांमध्ये देव-देवतांच्या मूर्ती कोरलेल्या आढळतात. महाबलीपूरमचे रथ म्हणजे समुद्रकिनाऱ्यावरील प्रचंड शिलातील कोरलेली मंदिरे आहेत. त्यातील वराह, त्रिमूर्ती, महिषासूरमर्दिनी, पंच पांडव ही मंदिरे कलेचे उत्कृष्ट नमुने आहेत. चालुक्यकालीन बांधलेली अनेक मंदिरे आहेत. ऐहोळे येथे एकशेवीस लहान-मोठी मंदिरे आहेत. मंदिराच्या स्वरूपात इतके वैविध्य आहे की त्यावरून कालक्रम ठरविणे अशक्य ठरते. ऐहोळे येथील दुर्गा मंदिर हे सर्वात प्रसिद्ध व भव्य मंदिर आहे. ऐहोळे नगरीचे वर्णन 'भारतीय मंदिर स्थापत्याचे मूलस्थान' असे केले जाते. मल्लिकार्जुन मंदिराभोवती अनेक लहान लहान मंदिरे आहेत. काही कुंडेही आहेत.

पल्लवानंतरच्या काळात पांड्य, गंग, इत्यादी राजांच्या कारकिर्दीत जी मंदिरे बांधली गेली, त्यात तिरुचिरापल्ली जिल्ह्यातील किरनूर येथे आणि

श्रवणबेळगोळनजीक चंद्रगिरीवर बांधलेली जैन मंदिरे उल्लेखनीय आहेत. श्रवणबेळगोळनजीक इंद्रागिरीवर उभारलेला गोमेश्वराचा सतरा मीटर उंचीचा पुतळा याच काळातील आहे. गंग राजा राक्षसवर्मा (इ.स. ९७४-८४) याचा भूमीचा चोलवंशीय राजांनी मोठमोठी मंदिर उभारली. तंजावरचे 'बृहदीश्वर' मंदिर, तिरुचिरापल्ली जिल्ह्यातील सुंदरेश्वराचे देवालय प्रसिद्ध आहे. तंजावर जिल्ह्यातील कुंभकोणम येथील नागेश्वर मंदिरावर विपुल मूर्तिकाम केलेले आढळते.

दक्षिण भारतातील मंदिराच्या प्रवेशद्वारावर हमखास आढळणारी वास्तू म्हणजे 'गोपुर'. मुख्य मंदिराभोवती एकाबाहेर एक असे दोन-तीन प्राकार बांधण्याची पद्धत रूढ झाली. या प्राकारांना चारही दिशांना प्रवेशद्वारे असून प्रत्येक प्रवेशद्वारावर गोपुर उभारण्यात आले. शब्दकोशानुसार 'गोपुर' या शब्दाचा अर्थ 'प्रवेशद्वार' असा आहे. गोपुरे ही फक्त मंदिरांच्या प्राकारावरच आहेत, असे नाही तर मोठमोठ्या कुंडांच्या प्राकारासाठी अशी गोपुरे बांधण्यात आली. उदाहरणार्थ, श्रवणबेळगोळ येथील भूदेवी मंगलादरी या कुंडासमोर गोपुर आहे. पट्टकल येथे सातव्या-आठव्या शतकातील १० मंदिरे आहेत. त्यातील पापनाथ आणि विरुपाक्ष ही मंदिरे प्रसिद्ध आहेत. विरुपाक्ष मंदिर ४० मीटर लांबीचे असून त्याचे अनेक मजली चौकोनी शिखर प्रेक्षणीय आहे. भारतीय स्थापत्याचे अभ्यासक पर्सी ब्राऊन यांच्या मते 'तत्कालीन दक्षिण भारतीय राज्यकर्त्यांपैकी पल्लवांच्या कर्तृत्वाची सर्वाधिक छाप स्थापत्यावर पडलेली आहे. पल्लव बांधकामामुळे भावी काळातील द्राविडी स्थापत्यशैलीचा पाया घातला गेला'.

प्राचीन काळात दक्षिण भारतात नृत्यकला विकसित झाल्याचे दिसून येते. या कालखंडात मोठमोठ्या मंदिरांतून देवाच्या सेवेसाठी कुशल नर्तकी असत. चिंदंबरच्या नटराज मंदिराच्या प्रवेशद्वारात १२८ चौकटीतून नृत्याच्या विविध मुद्रा कोरलेल्या आहेत, त्यावरून तत्कालीन नृत्यकलेच्या प्रगतीची कल्पना येते.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ४

(अ) पुढील विधाने चूक किंवा बरोबर ते सांगून कंसात (X) किंवा (✓) अशी खूण करा.

(१) दक्षिण भारतात अतिदक्षिणेकडील दक्षिण-पूर्व भागात पांड्यांची सत्ता होती. ()

(२) चेडूत नेलियनने आपल्या दरबारात अनेक विद्वानांना आश्रय दिला होता. ()

- (३) पांड्य राजांनी पल्लवांचे वर्चस्व कधीही मान्य केले नाही. ()
- (४) चोल राजा विजयालय याने पल्लव राजा अपराजितचा पराभव करून मोठा राज्य विस्तार केला. ()
- (५) भारताच्या पश्चिम किनाऱ्यावर मलबार व चेरांचे राज्य होते. ()
- (६) चेरांचे आरमार सामर्थ्यशाली नव्हते. ()

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ५

- (अ) पुढील विधाने चूक किंवा बरोबर ते सांगून कंसात (X) किंवा (✓) अशी खूण करा.
- (१) तामीळ भाषा ही जगातील सर्वात प्राचीन मूलभूत भाषांपैकी एक भाषा समजली जाते. ()
- (२) तामीळ कवींच्या संमेलनातून व राजाश्रयातून संगत साहित्य हे प्राचीन साहित्य निर्माण झाले. ()
- (३) संगम साहित्यातून तामीळ भाषिक राज्यांच्या सामाजिक व राजकीय जीवनाबद्दल माहिती मिळत नाही. ()
- (४) दक्षिणेतील मंदिर वास्तूचनेचा विकास करण्याचे श्रेय पल्लवांना दिले जाते. ()
- (५) ऐहोळे येथे दुर्गा मंदिर हे सर्वात भव्य व प्रसिद्ध मंदिर आहे. ऐहोळेचा उल्लेख भारतीय मंदिर स्थापत्याचे मूलस्थान असे केले जाते. ()
- (६) दक्षिण भारतातील मंदिराच्या प्रवेशद्वारापाशी गोपूर आढळून येत नाहीत. ()

४.३ पारिभाषिक शब्द, शब्दार्थ

- संगम साहित्य :** राजाच्या आश्रयाखाली भरलेली कवी संमेलने. अशा संमेलनांतून साहित्य निर्मिती झाली.
- गोपूर :** दक्षिण भारतातील मंदिरांच्या प्रवेशद्वारावर आढळून येणारी वास्तू. गोपुराचा अर्थ 'प्रवेशद्वार' असा आहे.
- गाथा सप्तशती :** प्राकृत भाषेतील शृंगाररसात्मक रचना. ही रचना हाल या सातवाहनांच्या प्रसिद्ध राजाने केली.
- विध्यशास्त्री :** वाकाटक घराण्यांचा संस्थापक.

४.४ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - १

- (अ) (१) (✓), (२) (✓), (३) (✓), (४) (✓), (५) (X), (६) (X), (७) (✓), (८) (X).

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - २

- (अ) (१) (✓), (२) (✓), (३) (✓), (४) (X), (५) (✓), (६) (✓).

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ३

- (अ) (१) श्रीकृष्ण यादवांचे
(२) अमोघवर्ष पहिला
(३) दुसरा कृष्ण
(४) पल्लवां
(५) महेंद्र वर्मन
(६) परमेश्वर वर्मन

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ४

- (अ) (१) (✓), (२) (✓), (३) (X), (४) (✓), (५) (✓), (६) (✓).

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ५

- (अ) (१) (✓), (२) (✓), (३) (X), (४) (✓), (५) (✓), (६) (X).

४.५ सारांश

इ.स.पूर्व पाचव्या शतकानंतर दक्षिण भारतात मानवी वस्ती वाढत जाऊन उत्तरेकडील समाजाशी त्यांचा संपर्क येण्यास सुरुवात झाली. काही राजकीय सत्ता उदयाला आल्या. इ.स.पूर्व २३५ ते इ.स. २२५ या काळात दक्षिणेकडे सातवाहन घराण्याची सत्ता दक्षिणेत होती. सातवाहन मूळचे कोदून आले, यासंदर्भात विचारवंतांची भिन्न मते आढळतात. सातवाहनांचा पहिला राजा सिमरू (शिमूक) हा होऊन गेला. त्यानंतर कृष्ण, श्री सातकर्णी, गौतमीपुत्र सातकर्णी, वसिष्ठिपुत्र श्री पुलुमायी वसिष्ठिपुत्र श्री सातकर्णी, यज्ञश्री सातकर्णी हे प्रसिद्ध राजे होऊन गेले. त्यांनी आपल्या राज्याचा विस्तार केला तसेच

ग्रंथ लिहून साहित्यात भर घातली. गौतमीपुत्र सातकर्णीच्या पराक्रमासंदर्भात नाशिकमधील लेण्यात शिलालेख आढळतो. सातवाहन घराण्यातील काही राजांनी मातृनाम लावण्याची पद्धती चालू केल्याचे दिसते. वसिष्ठपुत्र श्री पुलुमायीने नाविकसत्ता व सागरी व्यापाराला महत्त्व दिलेले होते. सातवाहन राजे सामर्थ्यवान व कार्यक्षम असल्यामुळे त्यांच्या काळात निरनिराळ्या क्षेत्रात प्रगती झाली. सांस्कृतिक जीवनात मोठी भर पडली. वैदिक व बौद्ध या दोन्ही धर्मांची भरभराट झाली. प्रसिद्ध लेणी, स्तंभ बांधले गेले. काही मंदिरे बांधली गेली. वास्तुकला, स्थापत्य या क्षेत्रात मोठी भर पडली. काही ग्रंथांची रचना या काळात झाली. संस्कृत व प्राकृत भाषेला उत्तेजन मिळाले.

सातवाहन घराण्यानंतर वाकाटक घराणे दक्षिणेस प्रसिद्धीस आले. त्यातील विंध्यशक्ती हा वाकाटकांचा पहिला राजा म्हटला जातो. या घराण्यात प्रसिद्ध प्रवरसेन हा राजा झाला. त्याच्यानंतर या घराण्याची विभागणी होऊन दोन शाखा उदयाला आल्या. त्यातील नंदिवर्धन घराण्यात प्रसिद्ध राजे होऊन गेले.

इ.स. ३०० ते ७५० या काळात दक्षिणेकडे वाकाटक, चालुक्य, राष्ट्रकूट, पल्लव, पांड्य, चोल, इत्यादी घराण्यांतील राजांनी राज्य केले. त्यातील चालुक्य घराणे प्रसिद्ध आहे. या घराण्याची स्थापना पहिल्या पुलकेशीने केली. त्याने राज्यविस्तार केला. त्याच्यानंतर कीर्तिवर्मा, पुलकेशी दुसरा, पहिला विक्रमादित्य हे प्रसिद्ध राजे होऊन गेले. त्यात पुलकेशी दुसरा हा चालुक्यांचा सर्वात मोठा राज्यकर्ता म्हटला जातो. तसेच प्राचीन भारतातील एक श्रेष्ठ सम्राट म्हटला जातो. राष्ट्रकूट राजा दंतिदुर्गाने चालुक्य राजा कीर्तिवर्मा दुसरा याचा पराभव करून चालुक्यांचे राज्य नष्ट केले.

दक्षिण भारतातील राष्ट्रकूट घराणे हे प्रसिद्ध घराणे होऊन गेले. त्यांचा पहिला राजा व संस्थापक दंतिदुर्ग होता. या घराण्यातील कृष्ण राजाच्या काळात वेरूळच्या लेण्यापैकी कैलास मंदिराचे खोदकाम झाले. त्याच्यानंतर तिसरा गोविंद, अमोघवर्ष हे या घराण्यातील प्रसिद्ध राजे होऊन गेले. शेवटचा राजा कक्क होता.

दक्षिण भारतात प्राचीन काळात कांचीचे पल्लव घराणे उदयाला आले. पल्लव हे मूळचे कुठले, यासंदर्भात विद्वानांमध्ये मतभेद आढळतात. या घराण्याचा सुसंगत इतिहास सिंहविष्णू या राजापासून उपलब्ध झालेला आहे. या घराण्यातील प्रसिद्ध पराक्रमी राजे महेंद्र वर्मन, नरसिंह वर्मन, परमेश्वर वर्मन, इत्यादी होऊन गेले. या काळात संस्कृत भाषेला राजाश्रय मिळाला. शैव व वैष्णव पंथांचा प्रसार या काळात मोठ्या प्रमाणावर झाला. संगीत, नृत्य, चित्रकलेला उत्तेजन मिळाल्याने सांस्कृतिक जीवनात मोठी भर पडली.

भारताच्या अतिदक्षिणेकडे पांड्याची सत्ता होती. मदुरा ही त्यांची राजधानी होती. या घराण्यासंदर्भात विविध संदर्भसाधनांतून माहिती उपलब्ध होते. या घराण्यात नेडून-चेलियन, केसरी मारवर्मन, मारवर्मन राजसिंह पहिला, वरगुण पहिला, इत्यादी राजे होऊन गेले.

दक्षिण भारतातील चोळ घराणे हे प्रसिद्ध घराणे होते. चोळांची प्रारंभीपासून माहिती उपलब्ध होत नाही. इ.स.पूर्व दुसऱ्या शतकात चोळांची काही प्रदेशात सत्ता होती. त्या वेळी त्यांची राजधानी पुहार होती. करिकाल हा चोळ घराण्याचा संस्थापक म्हटला जातो. त्यानंतर जे राजे होऊन गेले त्यातील परांतक हा शूर पराक्रमी राजा होता. त्याच्यानंतरचा निश्चित इतिहास उपलब्ध नाही. सन ९८५ ते १०१४ या काळात राजराज हा चोळ राजा झाला. त्याचा मुलगा राजेंद्र पहिला हा प्रसिद्ध राजा होऊन गेला.

दक्षिण भारतातील या विविध राजघराण्यांच्या काळात सांस्कृतिक जीवनात मोठी भर पडली. संस्कृत, तामीळ व इतर भाषांमध्ये वाङ्मय निर्मिती झाली. त्यातील संगम साहित्य एक वेगळे स्थान निर्माण करणारे ठरले. विद्वत् सभा एकूण तीन होऊन वेगवेगळ्या काळात या तीन परिषदा भरल्या होत्या. त्यातून वाङ्मयात मोठी भर पडली. या साहित्यातून तामीळ राज्यातील आर्थिक, सामाजिक, व सांस्कृतिक जीवनविषयक माहिती मिळते. कलेच्या क्षेत्रातही दक्षिण भारतात मोठी भर पडली. विविध मंदिरे बांधली जाऊन मूर्तिकला विकसित होत गेली. बांधकामाच्या विविध शैली विकसित झाल्या. तटमंदिरे बांधली गेली.

४.६ सरावासाठी स्वाध्याय

(अ) पुढील प्रश्नांची सविस्तर उत्तरे लिहा.

- (१) सातवाहनकालीन सांस्कृतिक प्रगतीचा आढावा घ्या.
- (२) पल्लव घराण्यातील राजकीय जीवनाची माहिती लिहा.
- (३) संगम साहित्य म्हणजे काय ते सांगून त्याची सविस्तर माहिती लिहा.
- (४) दक्षिण भारतातील प्राचीन काळात कलेच्या क्षेत्रात झालेल्या प्रगतीची माहिती लिहा.

(आ) टिपा लिहा.

- (१) सातवाहनांच्या मूळ प्रदेशाच्या संदर्भात आढळणारी भिन्न मते.

- (२) गौतमीपुत्र सातकर्णी
- (३) पुलकेशी दुसरा
- (४) अमोघवर्ष
- (५) गोविंद तिसरा
- (६) प्रवरसेन पहिला
- (७) तटमंदिरे

४.७ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

- (०१) राव व श्री., *प्राचीन भारत : इतिहास आणि संस्कृती.*
- (०२) डॉ. माटे म. श्री., *प्राचीन कलाभारती.*
- (०३) देगलूरकर, ढवळीकर आणि गायकवाड, *प्राचीन भारतीय इतिहास आणि संस्कृती.*

- (०४) Aiyanger S. K., *Contribution of South India to Indian Culture*, Calcutta (Lectures) 1921.
- (०५) Chopra P. N., Ravindran T. K. & Subramanien N., *History of South India*, Vol. I, Ancient period.
- (०६) Gokhale B. K., V. D. Rao, A. L. D'suoza, *Ancient Indian History & Culture.*
- (०७) Sharma R. S., *Ancient India.*
- (०८) Nilkantha Sastri, *A History of South India.*
- (०९) Ramanappa M. N. Venkata, *Outline of South Indian History.*
- (१०) K. Gopalachari, *Early History of Satvahanas.*

Yashwantrao Chavan Maharashtra Open University

(Estd. by the Government of Maharashtra and Recognised by the University Grants Commission)

उपलब्ध शिक्षणक्रम Programmes Offered

Certificate Programmes

- ❖ Certificate in Gardening
- ❖ Foundation in Agricultural Science
- ❖ Preparatory (English Medium)
- ❖ Certificate in Fire & Safety Engg. Management
- ❖ Certificate in Beauty Parlour Mgnt. (Suwarna Jayanti)
- ❖ Certificate in Fabrication (Suwarna Jayanti)
- ❖ Certificate in Tourist Guide (Suwarna Jayanti)
- ❖ Certificate in Tailoring (Suwarna Jayanti)
- ❖ Certificate in Lathe Operator (Suwarna Jayanti)
- ❖ Certificate in Mason (Suwarna Jayanti)
- ❖ Certificate in Plumber (Suwarna Jayanti)
- ❖ Certificate in Two Wheeler Mechanic (Suwarna Jayanti)
- ❖ Certificate in Domestic Wireman (Suwarna Jayanti)
- ❖ Certificate in Fitter General (Suwarna Jayanti)
- ❖ Certificate in Mechanic Radio & Tape Recorder (Suwarna Jayanti)
- ❖ Certificate in Screen Printing (Suwarna Jayanti)
- ❖ Certificate in Four Wheeler Mechanic (Suwarna Jayanti)
- ❖ Certificate in Refrigeration and Air Conditioning (Suwarna Jayanti)
- ❖ Certificate in TV & VCD Mechanic (Suwarna Jayanti)
- ❖ Certificate in Industrial Security Guard (Suwarna Jayanti)
- ❖ Certificate in Photography (Suwarna Jayanti)
- ❖ Certificate in Motor Rewinding (Suwarna Jayanti)
- ❖ Certificate in Computer Operating Skills (Suwarna Jayanti)
- ❖ Certificate in Mobile Repairing (Suwarna Jayanti)
- ❖ Certificate in Beauty Parlour Management
- ❖ Certificate in German Language
- ❖ Certificate in French Language
- ❖ Certificate in English Language
- ❖ Certificate in Spanish Language
- ❖ Certificate in Arabic Language
- ❖ Certificate in Chinese Language
- ❖ Certificate in Japanese Language
- ❖ Certificate in Information Technology for School Students: Primary (5th to 7th Std)
- ❖ Certificate in Information Technology for School Students: Secondary (8th to 10th Std)
- ❖ MPSC/UpSC (Composite) Competitive Examination Guidance Program
- ❖ Foundation Course in Soft Skills Programme
- ❖ Preparatory (Marathi Medium)
- ❖ Certificate Programme in Human Rights
- ❖ Certificate Programme in Early Childhood Care and Education
- ❖ Certificate Programme for Self Help Group Facilitators

- ❖ Certificate Programme in Information & Communication Technology for Teachers
- ❖ Certificate Programme in Content Cum Methodology
- ❖ Certificate in Information Technology
- ❖ Patient Assistant
- ❖ Dai Prashikshan
- ❖ Arogyamitra
- ❖ Home Care Assistant

Online Certificate Programmes

- ❖ Certificate in Programming Expertise in C
- ❖ Certificate in Data Structure using C
- ❖ Certificate in OOPS and C++
- ❖ Certificate in Programming Excellence Through VB.NET
- ❖ Certificate in Building Web Portals through ASP.NET
- ❖ Certificate in Enterprise Solutions Using J2EE
- ❖ Certificate in Programming Excellence Through C#
- ❖ Certificate in Visual Programming
- ❖ Certificate in Computer Fundamentals
- ❖ Certificate in Office Tools
- ❖ Certificate in Linux
- ❖ Certificate in JAVA
- ❖ Certificate in Visual Basic
- ❖ Certificate in Oracle
- ❖ Certificate in Computerised Financial Accounting (New)

Offline Certificate Programmes

- ❖ Certificate in Computer Operations
- ❖ Certificate in Computer Preparatory Skills
- ❖ Certificate in Computer Operations for the Blind
- ❖ Certificate Programme in Counsellor Training

Diploma Programmes

- ❖ Agri Business Management
- ❖ Fruit Production
- ❖ Vegetable Production
- ❖ Floriculture & Landscape Gardening
- ❖ Agro Journalism
- ❖ Horticulture
- ❖ Co-operative Management
- ❖ Co-operative Management (Dairy)
- ❖ Co-operative Mgmt. (Agro-based Co-operatives)
- ❖ Co-operative Management (Banking)
- ❖ Fire Safety Engg. Management
- ❖ Co-operative Management (Self Employment Services Co-op. Institutions)
- ❖ Computer Hardware Maintenance and Networking Technologies (Windows 2000 Server)
- ❖ Computer Hardware Maintenance and Networking Technologies (Linux)

उपलब्ध शिक्षणक्रम Programmes Offered

- ❖ Computer Hardware Maintenance and Networking Technologies (Windows Server 2003)
- ❖ Printing Technology and Graphic Arts
- ❖ Fashion Design
- ❖ Interior Designing and Decoration
- ❖ Electrician & Domestic Appliances Maintenance
- ❖ Automobile Techniques
- ❖ Cyber Security
- ❖ Fabrication
- ❖ Electronic Equipment Maintenance & Repairs
- ❖ Air Conditioning & Refrigeration
- ❖ In-Flight Cabin Crew Training & Air Travel Mgmt.
- ❖ Customer Care & Air Travel Management
- ❖ Paithani Weaving
- ❖ Civil Supervisor
- ❖ Mechanical Techniques
- ❖ Gandhi Vichar Darshan
- ❖ Mass Communication & Journalism
- ❖ School Management
- ❖ Communication Engineering
- ❖ Computer Technology
- ❖ Industrial Electronics
- ❖ Instrumentation Engineering
- ❖ Mechanical Engineering
- ❖ Production Engineering
- ❖ Automobile Engineering
- ❖ Thermal Engineering
- ❖ Yogashikshak
- ❖ Medical Laboratory Technician
- ❖ Ophthalmic Technical Assistant
- ❖ Computing
- ❖ Advance Diploma in Computing
- ❖ Bachelor of Arts in Mass Communication & Journ.
- ❖ Bachelor of Library & Information Science
- ❖ Bachelor of Education
- ❖ B.Ed. (e-Education)
- ❖ Bachelor of Science (Bio-Technology)
- ❖ Bachelor of Science (Bio-Informatics)
- ❖ Bachelor of Science (Actuarial Science)
- ❖ Bachelor of Science (Medical Laboratory Tech.)
- ❖ Bachelor of Science (Optometry)
- ❖ Bachelor of Science (Business Information Systems)
- ❖ Bachelor of Computer Applications
- ❖ Bachelor of Design (Interior Design)
- ❖ Bachelor of Architecture (2010 Pattern)
- ❖ B. Tech. in Marine Engineering (2010 Pattern)
- ❖ B. Tech. in Electronics & Telecommunication Engg. (2010 Pattern)
- ❖ B. Tech. in Mechanical Engineering (2010 Pattern)
- ❖ B.Sc. in Nautical Science

Post Graduate Diploma Programmes

- ❖ Post Graduate Diploma in Advanced Pedagogy
- ❖ Hospital and Health Care Management

Post Graduate Programmes

Degree Programmes

- ❖ Bachelor of Science (Horticulture)
- ❖ Bachelor of Science (Agriculture)
- ❖ Bachelor of Commerce (Marathi Medium)
- ❖ Bachelor of Commerce (English Medium)
- ❖ Bachelor of Business Administration (Hotel and Tourism Management)
- ❖ Bachelor of Business Admin.(Insurance and Banking)
- ❖ Bachelor of Co-operative Management
- ❖ Bachelor of Business Administration (Airline Mgmt.)
- ❖ Bachelor of Business Administration (Air Travel Mgmt.)
- ❖ Bachelor of Business Administration (Airport Mgmt.)
- ❖ Bachelor of Business Administration (Aviation Mgmt.)
- ❖ Bachelor of Commerce (Finance and Accounts)
- ❖ Bachelor of Science (Hotel Mgmt.& Catering Operations)
- ❖ Bachelor of Science (Hotel and Tourism Mgmt.)
- ❖ Bachelor of Science (Media Graphics & Animation)
- ❖ Bachelor of Arts
- ❖ Master of Business Administration (Hospitality Mgmt.)
- ❖ Master of Business Admin. (Insurance and Banking)
- ❖ Master of Business Administration (General: HRD, Finance & Marketing)
- ❖ Master of Commerce
- ❖ Master of Business Administration (Air Travel Mgmt.)
- ❖ Master of Business Administration (Airline Mgmt.)
- ❖ Master of Business Administration (Airport Mgmt.)
- ❖ Master of Business Administration (Aviation Mgmt.)
- ❖ Master of Science (Hotel and Tourism Mgmt.)
- ❖ Master of Science (Food Processing & Preservation)
- ❖ Master of Library & Information Science
- ❖ Master of Education
- ❖ Master of Arts (Education)
- ❖ Master of Architecture (General)
- ❖ Master of Architecture (Construction Mgmt.)
- ❖ Master of Architecture (Environmental Architecture)
- ❖ Master of Architecture (Urban & Regional Planning)
- ❖ Master of Science (Bio-Technology)
- ❖ Master of Science (Bio-Informatics)
- ❖ Master of Science (Actuarial Science)
- ❖ Master of Science (Urban & Regional Planning)
- ❖ Master of Arts (Subject Communication)
- ❖ Master of Arts (Educational Communication)
- ❖ Master of Arts (Distance Education)
- ❖ Master of Commerce (Subject Communication)
- ❖ Master of Science (Subject Communication)